

Ára: 1250 Ft

SZERETET, PÉNZ ÉS GYERMEKNEVELÉS

Hogyan segít a közgazdaságtan megértenünk, miként neveljük a gyerekeinket?

Fordította **FELCSUTI PÉTER**

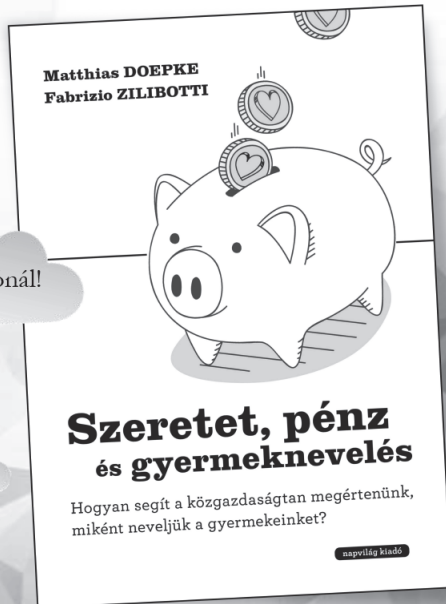
A **Napvilág Kiadó** legújabb kötete bemutatja, hogy a gyermeknevelés környezete milyen hatással van a szülői döntéshozatalra. Megváltoztak a gazdasági ösztönzők, legfőképpen a gazdasági egyenlőtlenségek megnövekedése miatt, a gyereknevelésnek tehát téje van. De miért lett ez a tét nagyobb, mint korábban volt?

Mi az oka annak, hogy a fejlett országokban a szülők manapság sokkal több időt, energiát és pénzt fordítanak a gyermekeik nevelésére, mint pár évtizeddel korábban, amikor a társadalmi egyenlőtlenségek kisebbek voltak, nem utolsósorban a „gondoskodó államnak” köszönhetően?

Matthias Doepke és Fabrizio Zilibotti a közgazdaságtan eszköztárát felhasználva, de a történeti-kulturális tényezők szerepét egyáltalán nem tagadva keresik a választ erre és még sok más kérdésre. Hossz- és keresztmetszeti képet adnak arról, milyen szerepet játszanak a jelenkor kapitalizmusát jellemző növekvő társadalmi egyenlőtlenségek a szülői attitűdök megváltozásában és megfordítva, a szülői attitűdök megváltozása miként hat vissza, erősíti fel a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Mindez jól láthatóan a társadalmi mobilitás lelassulásához vezet annak összes ismert negatív következményével. Talán mondani sem kell, hogy a szerzők által bemutatott helyzetkép és következtetések mennyire fontosak a mai magyar társadalomra nézve is.

Keresse kedvezményes áron a Napvilág Kiadónál!
www.napvilagkiado.eu

2023/10

MOZGÓ VILÁG

10

MOZGÓ VILÁG

2023/10

Sz. Bíró Zoltán esszéje Oroszországról
• Bozóki András és Fleck Zoltán tanulmánya a beágyazódó autokráciáról
• Markó Béla, Molnár Krisztina Rita és Vörös István versei
• Szöllősi Mátyás regényrészlete
• Odze György novellája

Csengery Kristóf • Csepeli György • Csunderlik Péter • Dalos György • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Kőrösi Imre • Majtényi László • Parászka Boróka • Pető Iván • Révész Sándor • Stuber Andrea • Vadas József • Vásárhelyi Mária • Végel László

Kérjük, támogassa személyi jövedelemadójának 1%-ával
a Mozgó Világ folyóirat kiadását! **Adószámunk: 19650414 2 41**

Mozgó-lexikon
A–Z

BOZÓKI ANDRÁS 1959-ben született Budapesten. Politológus, szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora. Legutóbbi könyve: *Rolling Transition and the Role of Intellectuals: The Case of Hungary* (2022).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Ember 2.0* (2020).

CSUNDERLIK PÉTER 1985-ben született Esztergomban. Történész, az ELTE BTK oktatója, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Legutóbbi munkája: *Csupa hajdani eszelős – Írások az 1940–45-ös Magyarországról és emlékezetéről* (2020).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Három Berlin – Barangolások a Fal körül* (2023).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

FLECK ZOLTÁN 1965-ben született Budapesten. Szabad Sajtó díjas jogász, szociológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A jogászképzés szintleíró jellemzői* (2017).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

KÖRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *Poeta.doc. Versek-ről prózában* (2022).

MAJTÉNYI LÁSZLÓ 1950-ben született Budapesten. Jogtudós, egyetemi tanár, az MTA doktora, az Eötvös Károly Intézet elnöke. Legutóbbi könyve: *Bibó István és a 21. század* (2020).

MARKÓ BÉLA 1951-ben született Kézdivásárhelyen. József Attila-díjas költő, író, politikus. Az RMDSZ volt elnöke. Legutóbbi könyve: *Zsarnokra várva* (2022).

MOLNÁR KRISZTINA RITA 1976-ban született Budapesten. Költő, író, tanár, múzeumpedagógus. Legutóbbi könyve: *Titkos versműhely* (Lackfi Jánossal, 2019).

ODZE GYÖRGY 1949-ben született Budapesten. Író, műfordító. Legutóbbi könyve: *Tűzdráma a fedélzeten* (2020).

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író; Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főmunkatársa, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Húzzuk a keresztünk* (2022).

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplóíró. A Spiritussonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

SZ BÍRÓ ZOLTÁN 1959-ben született Szegeden. Történész, egyetemi adjunktus, Oroszország-szakértő. Legutóbbi könyve: *Putyin Oroszországa* (2019).

SZÖLLŐSI MÁTYÁS 1984-ben született Budapesten. Író, fotóriporter. Legutóbbi könyve: *Szabad* (2022).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÁSÁRHELYI MÁRIA 1953-ban született Budapesten. Szociológus, az MTA tudományos főmunkatársa. Legutóbbi könyve: *Valahogy megvagyunk* (2019).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kosuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Peremvidéki palackposta* (2021).

VÖRÖS ISTVÁN 1964-ben született Budapesten. Költő, író, irodalomtörténész, esszéista, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára. Legutóbbi könyve: *Él-e még Petőfi?* (2017).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Radák Eszter munkái.

fonte
NATURA

Természetes ásványvíz

100% ÚJRAHASZNOSÍTOTT
PET PALACKBAN

Sz. Bíró Zoltán

Bozóki András –
Fleck Zoltán

Markó Béla
Molnár Krisztina Rita
Vörös István
Szöllősi Mátyás
Odze György
Gárdonyi László

Hónapló

Dalos György
Hargitai Miklós
Végel László
Parászká Boróka

Reflex

Majtényi László
Csunderlik Péter
Révész Sándor

-ról, -ről

Pető Iván
Kórizs Imre
Csepeli György
Csengery Kristóf
Stuber Andrea
Vadas József
Vásárhelyi Mária

3 Emlékezetpolitika és indoktrináció:
válthat-e Oroszország pravoszláv Iránná? *Esszé*

17 Beágyazódó autokrácia – Fogalmi közelítések
az új önkényuralomhoz *Tanulmány*

41 Belül maradni *Vers*

42 Feladvány, Patkolás *Versek*

44 A megváltozott ember *Verses regény (részlet)*

48 Ébredés után *Regényrészlet*

61 A VF *Novella*

66 Bizsergető látvány – **Radák Eszter** munkáiról

69 Sokadikán

72 Nem változott semmi

75 Száműzöttek és hontalanok

78 Visszavezetés

82 Orbán a falon

88 A hazára árulkodó „vörös emigráció”

97 A pártállam fölött – a pártállam alatt

104 Egy Kováts

107 Egy rejtélyes regény

112 A zsidó bomba

115 Letenni az Én terhét

118 Zene nélkül mit érek én

121 Csata a Lánchíd körül

125 Menekülés a tények elől

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ előfizetői díja és az egyes példányok ára nem változott. Az áruspéldányok 1250 forintért vásárolhatók meg, az éves előfizetői díj 10 980 forint.

A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.

Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

MAZSIHISZ
a változó világra nyitott zsidóság

Új Köztársaságért
Alapítvány

© | CONCORDE

LENTUS Kft.

Bojár Gábor

Felcsuti Péter

Horn Péter

Janikovszky János

Kende Péter

Kornai András

Nyíri Pál

Salusinszky András

Szelényi Iván

és más magánszemélyek támogatásával

B | BRAUN
SHARING EXPERTISE

Mozgó Világ 2023/október

negyvenkilencedik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bog-nár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművé-szet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Varró József (gazdasági vezető), Vitányi Iván (kuratóriumi tag). Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Ala-pítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Elő-fizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ügyfeliszolgaltat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: bat-thyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 10 980 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

Emlékezetpolitika és indoktrináció: válhat-e Oroszország pravoszláv Iránná?

Azokat a történelemtankönyveket, amelyek közül az egyik, a 11. osztályosoknak szánt, Magyarországon is botrányt keltett, augusztus 7-én mutatták be az orosz állami hírügynökség, a TASZSZ székházában. Egyszerre négy könyvet prezentált a sajtótájékoztatón megjelent három státuszférfi: Vlagyimir Megyinszkij, a korábbi kulturális miniszter, ma az elnök emlékezetpolitikai ügyekben illetékes tanácsadója, Anatolij Torkunov, a moszkvai diplomataképző egyetem, az MGIMO rektora és a közoktatásért felelős művelődési miniszter, Szergej Kravcov. Ennek azért van jelentősége, mert mind a tankönyvek tartama – kiváltképp érvényes ez a II. világháború utáni szovjet, illetve orosz történelmet feldolgozó tizenegyedik osztályos kötet kapcsán –, mind az azok bemutatásának feltűnően magas politikai szintje egyértelműen arra utal, hogy a hatalom kitüntetett jelentőséget tulajdonít a felnövekvő nemzedék indoktrinálásának.

Ezt bizonyítja az is, hogy idén szeptembertől már csak egyetlen tankönyvsorozatból lehet őket oktatni. Korábban nem ez volt a helyzet. Hosszú időn át több mint egy tucat történelemtankönyv közül választhattak a tanárok. Néhány éve azonban ezek körét háromra szűkítették, hogy az idei tanévtől már csak egyetlen könyvből lehessen tanítani. Ám

nemcsak ez az egyetlen újdonsága a most bemutatott könyveknek (két kötet a 20–21. századi orosz történelemmel, míg kettő az időszak egyetemes történelmével foglalkozik), de az is, hogy azok nem egyszerűen az állam által jóváhagyott kötetek, vagyis nem csupán „állami tankönyvek” (a korábbiak is azok voltak), hanem – ahogyan ezt a könyvet bemutató státuszférfiak többször is kiemelték – „szuverén állami tankönyvek”. Vagyis azokat olyan történészek írták – a tankönyv borítóján szerzőként Megyinszkij és Torkunov neve van feltüntetve –, akik nem azért tudnak a történelemmel foglalkozni és tankönyvet írni, mert külföldi alapítványok ösztöndíjaihoz jutottak, hanem mert igaz hazafiak, akiket a külföldi megrendelők semmilyen módon nem tudnak befolyásolni.

Ugyan a mondatnak ez a második fele nem hangzott el a sajtótájékoztatón, de egyenesen következik a mondat első feléből. Ha nem következne belőle, akkor a könyvbemutató során a prezentálók nem hozták volna többször is szóba, hogy a megannyi korábban engedélyezett történelemtankönyv közül nem egyet szerzőik külföldi ösztöndíjakat elnyerve írták. Ha ennek, mármint annak az új fejleménynek, hogy Oroszország immár nemcsak politikai értelemben nyerte vissza a kilencvenes években állítólag elvesztett szuverenitását,

de intellektuálisan is, nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget, akkor a 11. osztálynak szánt tankönyv bevezetőjében nem írnának erről. De írnak. Ott a következők olvashatók. „Az oktatás meghirdetett »variálhatósága« többtucatnyi tankönyvsorozat megszületését eredményezte szinte valamennyi tantárgy esetében. A nyugati ösztöndíjaknak köszönhetően olyan tankönyvek jelenhettek meg, amelyekben Oroszország történelme eltorzítva került bemutatásra. A fiatalokra aktívan ráerőszakolták hazánk »történelmi elmaradottságának« képzetét.” Magyarán: ezek a külföldi ösztöndíjakból megírt tankönyvek meghamisították az orosz történelmet, annak csak a „sötét” oldalait hangsúlyozták. Most viszont ennek vége – tehetnénk hozzá –, mert két olyan kiváló szerző jegyzi az új, Oroszország II. világháború utáni korszakát feldolgozó tankönyvet, akik szakmai hozzáértése és Oroszország iránti elkötelezettsége semmiféle kétséget nem kelthet. Ez azonban távolról sincs így.

Lehet, hogy elkötelezettek Oroszország iránt – bár egyáltalán nem biztos, hogy Oroszországnak épp ilyen fajta elköteleződésre volna szüksége, mint amit a rendszer e két szervilis kiszolgálója képvisel –, de hogy szakmailag is kifogástalannak volnának, az erősen vitatható. Torkunov, aki immár több mint harminc éve rektorként irányítja a mindenkor hatalomhoz – az intézmény jellegéből következően – felettébb közel álló, annak elvárásaihoz mindig gyorsan alkalmazkodó intézményt, a diplomataképző egyetemet, különösebb tudományos teljesítménnyel nem büszkélkedhet. Egy karcsú kötetten kívül, amit a koreai háború-

ról írt, többnyire csak könyvek és könyvsorozatok szerkesztőbizottsági tagjaként vétette észre magát. Ha van tipikus képviselője a tudomány bürokratájának, akkor Torkunov egyike ezeknek.

Nem jobb a helyzet Megyinszkijel sem. Ő azonban szerzőtársától eltérően kifejezetten grafomán. Sokat és sokféle műfajban ír, de azok minősége többnyire komoly kételyt kelt. Az évek során Megyinszkij történelmi tevékenységét számos szakmai bíráló érte. Még mielőtt megvédte volna a történettudomány tárgykörébe tartozó akadémiai doktori disszertációját, megalapozott kétségek merültek fel két korábbi politikatudományi munkája kapcsán is. Az 1997-ben megvédett kandidátusi, majd 2000-ben megvédett akadémiai doktori disszertációja kapcsán bizonyított plágiumvádak merültek fel. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy Megyinszkij egy olyan kandidátusi disszertációt nyújtott be Oroszország külpolitikájáról, ami háromnegyed részben megegyezett konzulensének néhány héttel később megvédett nagydoktori értekezésével. A két dolgozat összevetése arra utalt, hogy valószínűleg a szerzők nem egymás szövegét másolták le, hanem ugyanazt az ismeretlen eredetű írást használták föl a forrás megjelölése nélkül. De még ha meg is jelölték volna azt, az idegen szöveg ilyen arányú „átemelése” eleve lehetetlenné tette volna a benyújtott munka tudományos teljesítményként történő elismerését. Mindez azonban kevés volt ahhoz, hogy Megyinszkijt megfosszák kandidátusi címétől. Hasonló helyzet alakult ki a három évvel később megvédett – ugyancsak plágiumgyanús – doktori disszertációja kapcsán is. Ebben

az esetben a plagizált részek aránya ugyan kisebb volt, ám épp elég ahhoz, hogy elfogulatlan eljárásban a doktori címet elvegyék tőle. Magas politikai kapcsolatai azonban megóvták ettől.

A tudományos rangkórsága azonban nem hagyta nyugodni Megyinszkijt, és néhány évvel később újabb akadémiai doktori disszertációval állt elő, ezúttal a történettudomány területén. Az *objektivitás problémái a 15. század második fele és a 17. század közötti oroszországi történelem bemutatásában* című dolgozatát a korszakkal foglalkozó vezető orosz történészek kifejezetten dilettáns munkának tartották, ami hemzseg a tárgyi tévedésektől, és ezért kezdeményezték a doktori cím megvonását. Megyinszkij azonban ekkor már kulturális miniszter volt, ezért nem okozott különösebb problémát a kritikák elhárítása. Annál is kevésbé, mert a műkedvelő történész történelemről vallott nézetei – hogy tudniillik nincs objektivitás a történetírásban, hanem annak arra kell törekednie, hogy az adott politikai közösség érdekeit képviselje – nagyszerűen beleillettek abba az ideológiai fordulatba, ami még 2005-ben, a II. világháború európai befejezése 60. évfordulójának megünneplésével vette kezdetét.

Putyin és környezete ekkor szembesült azzal, hogy egy ideje ugyan gyorsan növekszik az orosz gazdaság, és a reáljövedelmek is ütemesen nőnek, de hiányzik az az ideológiai kapocs, ami érzelmileg is összetartaná az oroszországi politikai közösséget. Rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy erre a szerepre a II. világháború emlékezete a leginkább alkalmas. És ez érthető is egy olyan

ország esetében, amelynek elődje, a Szovjetunió ebben a háborúban csaknem 27 millió embert veszített. A háború emléke még hat évtizeddel annak befejezése után is ott él az egymást követő nemzedékek emlékezetében, és ehhez nem volt szükség semmiféle „fentről” kezdeményezett politikai beavatkozásra.

Miután az ország vezetése felismerte a háború emlékezetében rejlő lehetőségeket, ez évről évre egyre nagyobb szerepet kapott a rendszer legitimációs eszköztárában. A folyamat egy idő után együtt járt azzal is, hogy miközben Moszkva elvárta, hogy mások megértést mutassanak II. világháborús áldozatvállalása iránt, ezt a Kreml egyre kevésbé volt hajlandó mások fájdalma iránt megtenni. 2009-ben, a háború kitörésének 70. évfordulóján Putyint a lengyelek meghívták Gdańskba, hogy vegyen részt az ott tartandó megemlékezésen. Az orosz elnök el is ment, beszédet is tartott, a *Gazeta Wyborcza* felkérésére cikket is írt. Ekkor még úgy gondolta, hogy egyetlen ország sem növelheti biztonságát más országok biztonságának rovására, és ennek szellemében elítélte az 1939 augusztusában kötött Molotov–Ribbentrop-paktumot. Ezek még azok az évek voltak, amikor lengyel és orosz oldalon egyaránt reményt láttak arra, hogy a közös múlt érzékeny pontjai közös erőfeszítéssel, a lehető legkevesebb elfogultsággal feldolgozhatók. Születtek is fontos közös kiadványok, de még ezekben az években is ott kísértett néhány áthidalhatatlannak bizonyuló ellentét. Ezek egyike volt Varsónak az az elvárása, hogy Moszkva ne csak azokat a dokumentumokat adja át, amelyek a katinyi mészárlás elrendelésének po-

litikai felelőseit leplezi le – ez egyébként már 1993-ban megtörtént –, de hozzá nyilvánosságra azok névsorát is, akik e háborús bűntett közvetlen elkövetői voltak. A Kreml azonban sem akkor, sem azóta erre nem volt hajlandó.

A történelem eltérő megítéléséből fakadó feszültségek – főképpen a baltiakkal és a lengyelekkel – 2010-re oda vezettek, hogy Medvegyev elnöksége idején felállítottak egy olyan elnöki bizottságot, mely azt kapta feladatául, hogy határozottan lépjen fel a történelemhamisítókkal szemben. E bizottságba még többségében történészeket hívtak meg, így Megyinszkij is bekerült. Ez a fajta bürokratikus válasz, amivel Oroszország a kiéleződő történelmi vitákra reagált, világosan jelezte, hogy a kölcsönös megértés jegyében zajló kompromisszumkeresés kora lezárult. Új időszak kezdődik. Ezentúl az emlékezetpolitikai csaták a Kreml külpolitikájának fontos elemévé válnak, ami komoly hatást gyakorol Oroszország közvetlen környezetéhez való viszonyára.

Magyarország hosszú időn át nem tartozott azon államok közé, amelyekkel történelmi nézeteltérés miatt a Kreml összeakaszkodott volna. Két olyan korszak van, amelyek kapcsán feltételezni lehetett, hogy a történeteket a felek különbözőképpen vagy eltérő hangsúlyokkal ítélik meg. Ez a II. világháborúban játszott magyar szerep és az 1956-os forradalom. Az is világos volt, hogy az előbbi a magyar politikai osztály baloldali és liberális része számos tekintetben másképp ítéli meg, mint a konzervatív tábor. Ebből azonban emlékezetes konfliktusok Moszkva és Budapest között nem keletkeztek. Más volt a helyzet

1956-tal. Jelcin még a kilencvenes évek elején budapesti látogatásakor megkövette Magyarországot a szovjet fegyveres beavatkozás miatt, sőt, Moszkva jó szándékának kifejezéséül az eseményekkel kapcsolatos, az oroszországi levéltárakban őrzött dokumentumválogatást is átadott. Putyin, amikor 2006 tavaszán először látogatott Magyarországra, az akkor még a Kossuth téren álló 1956-os emlékművet féltérde ereszkedve megkoszorúzta, jelét adva ezzel annak, hogy lényegében ugyanúgy gondol az akkor történetekre, miként elődje.

Három évvel később azonban az orosz belügyminisztérium kiadójának gondozásában megjelent egy terjedelmes dokumentumválogatás (*Az 1956-os magyarországi események a KGB és a Szovjetunió Belügyminisztériumának szemével*), amiben a bevezető tanulmány a magyar forradalmat a „béketábor” első „színes forradalmaként” értelmezi. Orosz olvasatban a „színes forradalom” ugyanis nem más, mint olyan illegitim hatalomváltás, amit kívülről inspirálnak és irányítanak. Azok sikeres keresztülvitelében fontos szerepet kapnak a nyugati titkosszolgálatok, amelyek megtalálják a legitim hatalommal elégedetlen kicsi és marginális csoportokat, és aktivizálják őket. Vagyis ebben az olvasatban szó sincs arról, hogy a társadalmi tiltakozásnak valamilyen belső oka is lenne: a rossz kormányzás, a sokakat érintő törvénytelenések, a hatalommal való visszaélés, a kiterjedt korrupció, a súlyos ellátási gondok vagy épp a választási csalások. Moszkva szerint azoknak a társadalmi tiltakozásoknak, amelyek a hozzá hű rendszerekkel szemben kialakulnak, nincsenek belső okai. A megmozdulásokra

csakis azért kerül sor, mert az embereket külföldről a „kollektív Nyugat” valamilyen módon „felpiszkálja”. Ez történt 1956-ban Magyarországon, ahogy 2003 őszén Grúziában, majd egy évvel később Ukrajnában is.

Nem nehéz észrevenni, hogy ez a koncepció minden önkritikai elemet nélkülöz, épp ezért felettébb kényelmes. Moszkva úgy tekint ezekre a történésekre, hogy azokért sem ő, sem a politikai akarátának alávetett „szövetségesei” nem felelősek. Aki felelős, az a Nyugat és a neki engedelmeskedő kicsi, ám annál radikálisabb kollaboráns csoportok.

Lényegében ez a koncepció köszön vissza a most megjelentetett történelemtankönyvben is. Abban ugyanis az 1956-ban történekről – egy képaláírás formájában – az áll, hogy „a felkelő radikálisok, akik között a fasiszta Magyarország fegyveres testületeinek nem kevés egykori harcosa volt jelen, a felkelés során nemcsak a szovjet emlékművek és szimbólumok elleni vandalizmusukkal »vétették észre magukat«, de a Magyar Dolgozók Pártja tagjainak, a rendfenntartó erők munkatársainak és családtagjaiknak a nagyszámú meggyilkolásában is. Még azok a sorkatonák is, akik a rendszer épületeit őrizték, bestiális leszámolások áldozataivá váltak.” Mindebből csak az nem derül ki, hogy a felkelők miért keltek fel, mit akartak, és milyen mértékben élvezték a magyar társadalom támogatását.

De aztán jön a tankönyv főszövege, ahol a következők olvashatók: „... tüntetések kezdődtek Magyarországon. A tüntetők bírálták a magyar vezetést és annak szovjetbarát irányultságát, és azt követelték, hogy Magyarország lépjen ki a Varsói

Szerződésből. A Szovjetunió – teljes joggal feltételezve, hogy a magyar válság a nyugati titkosszolgálatok és az általuk támogatott belső ellenzék műve – hadseregével bevonult, és segítette a magyar hatóságoknak elfojtani a tiltakozást.” Ennyi. Egy mondatnál sem szerepel több a tankönyvben. Ebből a szövegrészből legalább annyi kiderül, hogy valakik ki akarták léptetni Magyarországot a keleti blokk katonai szövetségéből, de hogy kik és miért, arról semmi sincs a könyvben. Vagyis az utolsó éves oroszországi középiskolások lényegében semmit nem tudnak meg arról a rendszerről, ami ellen a magyarok fellázadtak. A tankönyvben nincs egyetlen mondat sem arról, hogy az ország kommunista vezetése visszaélt hatalmával, súlyos törvénytelenéseket követett el, eltorzította az ország gazdasági szerkezetét, és ezzel komoly és folyamatos ellátási problémákat idézett elő, vagyis semmi olyanról nem olvashat az orosz diák, ami magyarázatát adná annak, hogy ami történt, miért is történt, és kik voltak a forradalom meghatározó szereplői. Még azt sem tudják meg, hogy ez forradalom volt (a kifejezést a kötet 1956-tal kapcsolatban nem használja), és abban sokan azok közül is részt vettek, akik korábban támogatói voltak a rendszernek, de belátták, hogy a hatalom súlyos hibák és törvénytelenések sorát követte el, és ennek véget kell vetni.

Nem kevésbé elgondolkodtató az a rész sem, ahol a tankönyv a szovjet hadsereg átgondolatlan és elhibázott kelet-közép-európai kivonulásáról értekezik. „A Szovjetunió katonai jelenlétének gyengülése – írják a szerzők – a szövetséges országokban a nacionalista és szovjetellenes erők

aktivizálódását váltotta ki. Ezzel élt is a kollektív Nyugat. 1989–1990-ben úgynevezett »bársonyos forradalmakra« került sor Lengyelországban, az NDK-ban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Bulgáriában és Albániában. 1989 decemberében fegyveres felkelés dönti meg Nicolae Ceaușescu hatalmát.” (A könyv jellemző módon tele van idézőjelekkel, hemzseg benne az „úgynevezett” és az „állítólagos” fordulat használata, amivel a szerzők folyamatosan jelzik, hogy amit egyes politikai szereplők és erők magukról állítanak, az egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hiába is mondják.)

A könyv által elhibázottnak tartott kivonulásról annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy az egyáltalán nem volt elhibázott vagy elkapkodott. A nyolcvanas évek végén Gorbacsov környezetében több olyan tanácsadói feljegyzés is született, ami arra figyelmeztette az ország vezetését, hogy a köztes Európa négy országában – az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon – állomásozó jelentős szovjet katonai erőt még azelőtt kellene kivonni, hogy az ott élők azt elkezdenék erőteljesen követelni. Gorbacsov két külpolitikai tanácsadója, Anatolij Csernyajev és Georgij Sahnazarov azon a véleményen volt, hogy a „történelem kerekét” nem lehet megállítani, és ezért Moszkva jobban jár, ha saját elhatározásból vonja ki a térségben állomásozó erőit. Ezt a feltételezést jórészt azokra az elemzésekre alapozták, amelyeket Alekszandr Jakovlev, Gorbacsov egyik legközelebbi szövetségesének megbízásából a nyolcvanas évek legvégén a KGB térségünkkel foglalkozó részlege, az

SZKP KB szocialista országokkal kapcsolatot tartó osztálya, a szovjet külügyminisztérium és a térség fejleményeit elemző akadémiai intézet, az ún. Bogomolov-intézet készítette el. Ez a négy jelentés – amelyek közül három már jó ideje nyilvános – pontosan írta le, hogy belátható időn belül mi fog bekövetkezni az európai szocialista országokban. Mindebből nem volt nehéz levonni azt a következtetést, hogy Moszkva jobban jár, ha nem konfliktusok következményeként kényszerül csapatai kivonására, hanem jó szándékát kifejezve maga dönt erről. Teljesen történelmietlen az a tankönyv által sugallt feltételezés, hogy az egyre több belső gond által terhelt Szovjetuniónak helyesebb lett volna a négy térségbeli hadseregcsoporthat minden körülmények között Kelet-Közép-Európában tartani. Ezt egy idő után csak komoly konfliktusok árán tudta volna megtenni, amire Gorbacsovnak semmi szüksége nem volt. Főképpen azért nem, mert nem akart ütközni sem a Nyugattal, sem a Szovjetunió európai szatellitállamaival. Ha Moszkva beleállt volna ezekbe a konfliktusokba, többet ártott volna magának, mint amennyi haszna származott volna belőle. Az a bizalom, amit sikerült a nyugati hatalmakkal néhány év alatt kialakítania, pillanatokon belül odalett volna.

De az igazán megdöbbentő állítások csak ezek után következnek. A „bársonyos forradalmak” rövid említését követően ugyanis az alábbi két tőmondatot lehet olvasni a tankönyvben: „1990-ben a Német Szövetségi Köztársaság annektálta Kelet-Németországot. A Német Demokratikus Köztársaságot lenyelte a Német Szövetségi Köztársaság.”

A szerzőket láthatóan a legkevésbé sem zavarja, hogy a két német állam egyesüléséről a II. világháború győztes nagyhatalmai, az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország 1990 tavaszától – együtt a két német állam képviselőivel – hónapokon át tárgyaltak. És miután a 4+2-es tárgyalások sikeresen befejeződtek, az egyesülésre vonatkozó megállapodást 1990. szeptember 12-én a Szovjetunió képviselője is aláírta. Vagyis egyáltalán nem az történt, hogy az erősebb nyugati állam önhatalmúan bekebelezte a gyengébb keletnémet államot, mint ahogyan azt a tankönyv állítja, hanem hosszú tárgyalások után hat állam közös akarataként megszületett az a szerződés, amely részletesen lefektette az egyesülés menetét és tartalmát. Ezt a példát azért említem, mert fontosnak tartom jelezni, hogy a tankönyv nemcsak velünk jár el méltatlanul, hanem másokkal is.

De, ami még ennél is fontosabb, a könyv tele van olyan, magukra az oroszokra és az egykori Szovjetunió népeire vonatkozó hamis, sőt kifejezetten hazug megállapításokkal, amelyeknek a történelmi igazsághoz semmi közük nincs. A teljesség igénye nélkül néhány példával megpróbálom ezt igazolni. A könyv a háború utáni Szovjetunió bemutatásával kezdődik, de úgy, hogy szinte semmit nem tudunk meg a háború utáni repressziókról, a törvénytelen perekről, a „kozmodolitizmus” elleni kampányról, miközben a szerzők hosszasan értekeznek azokról a balti és ukrainai ellenállókról („erdei testvérekről”), akik akadályozták a romba döntött ország helyreállítását. Helyes, hogy írnak erről, de ezek a fegyveres csoportok tényleges szerepükhöz képest

aránytalanul nagy figyelmet kapnak. Nyilván azért, hogy a könyv utolsó fejezetében, ami az Ukrajna ellen indított „különleges katonai műveletről” szól, majd vissza utalhassanak erre. Megtudjuk viszont, hogy a háború után megkezdődött a németek által erőszakkal elhurcoltak és a hadifoglyok hazatérése. A szovjet hatóságok ellenőrizték őket, és „azokat, akik besározta magukat a fasisztákkal való együttműködéssel, börtönbüntetésre ítélték, kivételes esetben pedig halálra” – áll a könyvben. De ez így nem igaz, mert lényegében mindenkit leültettek, aki a hadifogságból tért vissza. Nem valószínű, hogy Megyinszkij és Torkunov ne tudna erről. Nyilván tud, de most nem az a feladat, hogy a sztálini rendszer sötét oldalairól is beszámoljanak. A túlteljesítő szerzők azonban nem érték be ennyivel. A fentiekhez még azt is hozzáfűzték, hogy „ezek az intézkedések megértésre találtak a társadalom körében”. Milyen megértésre? És egyáltalán honnan tudják a szerzők, hogy ezekkel az intézkedésekkel egyetértett a társadalom nagy része?

Ezek után azt is megtudjuk, hogy „a lakosság számának gyors növekedése a háborút követő években a társadalom körében megmutatkozó optimizmusról és a Szovjetunióban kibontakozó szociális és gazdasági folyamatok pozitív dinamikájáról árulkodott”. Érdekes feltételezés, de jóval valószínűbb, hogy nem ez állt a gyors népességnövekedés hátterében, hanem sokkal inkább a háborúból visszatérő katonaférfiak és az a körülmény, hogy a korabeli Szovjetunióban – ahogy akkor még másutt is – mind a fogamzásgátlás, mind a családtervezés ismeretlen volt. Azt is megtudhatják a diákok, hogy a la-

kosság számának gyors növekedése (kiváltképp a városokban) okolható azért, hogy a „Szovjetunióban az élelmiszer-ellátás továbbra is komoly probléma maradt”. Vagyis, ha nem nőtt volna a népesség, nem lett volna ilyen probléma. Más magyarázattal ugyanis nem szolgálnak a szerzők.

Az is kiderül a könyvből, hogy „az ötvenes évek közepéig továbbra is Kazahsztánban, Közép-Ázsiában és az ország más keleti területein éltek a háború alatt deportált népek képviselői”. Arról viszont egy szó sincs, hogy miért kerültek oda, és helyes döntés volt-e az áttelepítésük. Ott voltak, és kész. A diákok érzék be ennyivel! Majd újabb érdekes részek következnek. Megtudjuk ugyanis, hogy a hidegháború kiéleződésével párhuzamosan egyre többen „keveredtek gyanúba azok közül, akik szoros kapcsolatokat alakítottak ki külföldi közéleti és politikai szereplőkkel”. A könyv azonban homályban hagyja, hogy ez a gyanú megalapozott volt-e, vagy sem. Döntsék el a diákok! Ahogyan azt is, hogy volt-e alapja a Zsidó Antifasiszta Bizottság feloszlításának 1948-ban. A tankönyv ugyanis csak arról tudósít, hogy a bizottság „nem egy képviselőjét, akik kapcsolatot alakítottak ki külföldi cionista szervezetekkel, kémkedéssel vádolták meg”. Arról azonban ebben az esetben sem tud meg semmit az olvasó, hogy a vádak bizonyítottak voltak, vagy sem, és egyáltalán miért jött létre a háború idején ez a szervezet, ami nagyon fontos szerepet játszott abban, hogy a Szovjetunió a háború körülményei között jelentős nyugati anyagi segítséghez juthatott.

De mindez semmi ahhoz a képzeletgazdag mondathoz képest,

ami a késői sztálinizmusra vonatkozóan a következőt állítja: „A tudományos közegben alkotó atmoszféra uralkodott.” Valóban? A késői sztálinizmus idején tényleg alkotó atmoszféra jellemezte volna a szovjet tudományos életet? Nem kellett volna esetleg elolvasni Szolzsenyicin regényét, *A pokol tornácát*? A szerzők nem hallottak volna azokról a börtönökről, a *saraskákról*, ahová azokat a tudósokat gyűjtötték össze, akiktől komoly tudományos felfedezéseket és új műszaki megoldásokat vártak? Megyinszkij és Torkunov nem tudnának ezekről? És nem tudnának arról sem, ami nem egy tudományággal történt a késői sztálinizmus idején? Nehéz elhinni, hogy ez így lenne, ahogy azt is nehéz feltételezni, hogy amit leírtak, azt komolyan gondolták.

Az is sokat elárul a szerzők világlátásáról, amikor a tankönyvben arról értesülünk, hogy „1950-ben Sztálin személyesen vett részt a nyelvtudományról folyó vitában, melynek során szóba került a soknemzetiségű Szovjetunió fejlődése, az egységes szovjet nép kialakulása”. Ezek szerint Sztálin bekapcsolódása a vitába csak ennyit jelentene, miközben annak abszurditása, hogy az ország politikai vezetője illetékesnek tartja magát a nyelvtudományok területén is, egyetlen szóra sem érdemes?

Az is érdekes vonása a könyvnek, ahogyan megpróbál „plurálisnak” mutatkozni. A késői sztálinizmussal foglalkozó rész azzal a diákoknak feltett kérdéssel fejeződik be, hogy „mit gondolnak, a történészek körében miért van annyi különböző, gyakran egymásnak ellentmondó vélemény Sztálin személyéről és történelmi szerepéről”. Tényleg, miért is? Talán

azért, mert sem a Szovjetunióban, sem legfontosabb utódállamában, Oroszországban nem ment végbe következetesen a desztálinizáció? Erre persze nem történik semmiféle utalás. Miért is történne, ha a fenti kérdés előtt a tankönyvben – a pluralitás bizonyítékeként – egy olyan történész véleménye is szerepel, aki közismert Sztálin-apologéta.

Később megtudjuk, hogy mi az, ami fáj a szerzőknek a Hruscsov által kezdeményezett desztálinizáció kapcsán. Leginkább az, hogy „gyorsan kiderült, a nagyszámú »antisztálinista« publikáció teljesen nemcsak Sztálint bírálta, hanem a szovjet rendszer egészét”, úgyhogy egy idő után – tehetnénk mindehhez hozzá – el is lehetetlenítették a Sztálin-ellenes írások közlését. De akadtak olyanok, akik nem értettek ezzel egyet, és megtalálták a módját, hogy folytassák a rendszerrel szembeni tevékenységüket. Ők voltak az értelmiségi körökből kikerülő „úgynevezett disszidensek”, akiket a Nyugat rögtön felkarolt, és ezért joggal kerültek az „állambiztonsági szervek látókörébe”. Ez már csak azért is fontos és érthető volt – állítja a könyv –, mert „megnőtt a terrorizmus veszélye, ami külföldön is komoly problémává vált”. De mi köze a terrorizmusnak a másként gondolkodókhoz? Erre persze megint csak nem kapunk választ, miközben a diákok a leírtakból azt szűrhetik le, hogy a disszidensek voltaképpen terroristák voltak. Arról, hogy a másként gondolkodók között nagy számban voltak jogvédők, illetve olyanok, akik nem értettek egyet a sztálini korszak bűneinek elhallgatásával, és azt tartották feladatuknak, hogy hitelesen mutassák be a Szovjetunió

történetét, a törvénytelen repressziókat, egész népek embertelen deportálását, egy szó sem esik.

A Hruscsov-korszak kapcsán természetesen nem maradhatott ki a Krím félsziget átadásának története sem. A könyv meglehetősen hosszan foglalkozik a kérdéssel, és a következőket írja erről: „1954-ben a Krím átadására az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságtól az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak Nyikita Hruscsov személyes kezdeményezésére és a szovjet törvénykezés normáinak figyelmen kívül hagyása mellett került sor. A Krímben élőket, akiknek abszolút többségét az orosz etnikumúak alkották, senki nem kérdezte meg. Úgy tartották, hogy valamely terület egyik vagy másik szovjet köztársasághoz való tartozásának az egységes állam keretei között nincs elvi jelentősége. Ugyanakkor Hruscsov-nak ez a lépése messze ható politikai következményekkel járt a Szovjetunió felbomlásakor, amikor az adminisztratív határok államivá váltak. Ennek eredményeképpen a Krímet hosszú évekre elszakították Oroszországtól. A történelmi igazság csak 2014-ben állt helyre.”

E néhány mondattal több probléma is van. Az első, hogy 1954 februárjában, amikor sor került a félsziget hivatalos átadására, Hruscsov még távolról sem volt abban a helyzetben, hogy ilyen súlyú kérdésben önhatalmúan dönthetett volna. A Sztálin halálát követő hatalmi harc ekkor még messze nem dőlt el, úgyhogy még ha ő volt is a kezdeményező, az SZKP KB Elnökségének megannyi tagját is meg kellett győznie a döntés helyességéről, különben nem került volna sor a terület átadására. Hruscsov

csak 1957 nyarán válik az ország vitathatatlan első számú vezetőjévé, azok után, hogy sikerül megszabadulnia a Sztálin egykori politikai környezetét alkotók többségétől, az ún. „pártellenes csoporttól”. A második probléma, hogy a könyv állításával szemben a területátadás minden vonatkozásban a korabeli hatályos szovjet törvényeknek megfelelően történt. A javaslatot előbb mindkét tagköztársaság legfelsőbb tanácsa – a kor parlamentje – megtárgyalta és jóváhagyta, majd a kérdés felkerült szövetségi szintre, ahol a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa ugyancsak megtárgyalta, és törvénybe foglalva jóváhagyta a Krím átadását. Vagyis minden úgy történt, ahogy a kor szabályai szerint történnie kellett. A harmadik probléma pedig az, hogy ugyan 1954-ben a félsziget lakóinak többsége már valóban orosz volt, de ez annak eredményeképpen állt elő, hogy a háború idején az addig ott többséget alkotó krími tatárokat – a németekkel való kollaborációra hivatkozva – kollektíve kitelepítették Közép-Ázsiába, és ellentétben más, a környékről, főként az Észak-Kaukázusból deportált népekkel, visszatelepülésük engedélyezésére csak a nyolcvanas évek végén, vagyis Gorbacsov idején került sor. Mindezek ismeretében meglehetősen cinikus érvnek tűnik az etnikai arányokra való hivatkozás. Ilyen alapon – azok után, hogy valamilyen területről megtörténik az ott élő őslakosok kitelepítése – bármelyik régióval kapcsolatban el lehetne járni, és azt lehetne állítani, hogy az adott terület az oroszokat illeti meg, mert már ők vannak többségben.

A könyv egyik feltűnő vonása, hogy miközben felettébb engedékeny és

megértő Sztálin személyével és a korszak politikájával szemben, addig ez a „nagyvonalúság” messze nem jellemzi a szerzők Hruscsovhoz való viszonyát. A Brezsnyev-korszakra vonatkozóan megint változik a hangneme, és ismét megértővé válik, hogy aztán Gorbacsovval kapcsolatban újra kritikus legyen. Nem lehet nem észrevenni, hogy a kötet szerzői azok iránt megértők, és fogalmaznak meg velük kapcsolatban elismerő mondatokat, akikről úgy tartják, hogy a szovjet állam megerősítői voltak, míg azokkal szemben, akik megpróbáltak némi szabadságot hozni a rendszerbe, többnyire jóval kritikusabbak.

A gorbacsovi korszakról például megállapítják, hogy „a liberálisok (akik magukat demokratáknak hívták) az állami tulajdon privatizációját, az egyéni jogok és szabadságok az állam és a társadalom érdekeivel szembeni elsőbbségét, a nyugati mintájú parlamenti demokráciát támogatták”. Gorbacsov még attól sem riadt vissza, hogy azt állítsa: „létezik valamiféle (sic!) egyetemes emberi értékek, amiknek elsőbbséget kell élvezniük a nemzetivel, az ideológiáival, az osztályalapúval, a vallással és minden mással szemben”. Az a reformpolitika pedig – írja a könyv –, amit az utolsó szovjet pártfőtitkár képviselt, „végeredményében katasztrofális következményekkel járt a Szovjetunió geopolitikai helyzetére nézve. Jelentősen meggyengült országunk befolyása, elveszítettük azokat a pozícióinkat, amelyeket a Szovjetunió a II. világháború eredményeképpen szerzett meg.” Arról persze szinte semmit nem olvashatunk a diákok, hogy a „szovjet projektnek” voltak gyenge pontjai, hogy a szovjet típusú berendezkedés mind

politikailag, mind gazdaságilag egyre inkább életképtelenné vált, hogy a rendszer morálisan elhasználódott, hogy a hatalmas katonai kiadások mindinkább bénítóan hatottak a gazdaság működésére, és hogy az a gazdaságú verseny, amit a Szovjetunió és szövetségesei politikai, gazdasági, technológiai, katonai és végső soron erkölcsi téren vívtak a Nyugattal, vereséggel zárult. Ezekről nincs szó a könyvben, de arról igen, hogy a „liberálisok” és az állítólagos „egyetemes emberi értékek” mennyi kárt okoztak. Mintha a Szovjetuniót és a szovjet típusú társadalmi rendszert ezek döntötték volna meg. No meg a Nyugat öröme, merthogy a vezető nyugati hatalmak – állítja a könyv – „leplezetlen helyesléssel fogadták a Szovjetunió önfelszámolását”. De ennek épp az ellenkezője történt. A nyugati vezetők nagyon is tartottak a felbomlás következményeitől, és az utolsó pillanatig kitartottak Gorbacsov mellett, mert benne látták annak garanciáját, hogy a reformok folytatódhatnak.

A könyv ezek után áttér a jelicini korszakra és a Jegor Gajdar vezette „sokkterápia” ismertetésére. Ebből megtudhatjuk, hogy az 1992 elején elkezdett reformok következtében Oroszországot elöntötték a gyakran gyenge minőségű török, kínai és máshonnan származó termékek, amiktől a hazai gyártók komoly veszteségeket szenvedtek. Mindez „leginkább a hadiipar, a gépgyártás és az elektronikai ipar vállalatait viselte meg”. Nyilván azért történt ez így, mert már nem kellettek a tankok, a rossz minőségű szerszámgépek és elektronikai cikkek. Néhány mondatnál később viszont már arról értesülünk, hogy a nehézségek ellené-

re három iparági terület mégiscsak meg tudta őrizni jelentőségét. Ilyen volt a kőolaj- és gázipari komplexum, az űripar és a hadiipari komplexum. Az utóbbi állítás némi ellentmondásban van azzal, amit a könyv néhány mondatnál korábban közöl, de majd a tanárok feloldják az ellentétet.

A kilencvenes évekről – ami kétségtelenül Oroszország nehéz évtizede volt, már csak azért is, mert az orosz gazdaság teljesítménye 40 százalékkal lett kisebb, és a lakosság életminősége is drámaian visszaesett – a szerzők hosszasan értekeznek. Ami rendjén is volna, ha a diákok arról is értesülnének, hogy ez volt az az évtized, amikor a versengő demokrácia és a piacgazdaság intézményei mégiscsak kiépültek, miközben a kőolaj éves átlagára ezekben az években 20 dollár körül alakult. Ezzel szemben egészen más helyzet fogadta Putyint a kétezres évek elején, amikor rövid időn belül 40, majd 100 dollár feletti lett a hordónkénti éves átlagár. Nem nehéz belátni, hogy egy olyan országot, mint amilyen Oroszország, amelynek exportbevételei döntő mértékben függenek a kőolaj árának alakulásától, mennyivel nehezebb úgy irányítani, ha alacsonyan alakulnak az olajárak, mint amikor tartósan magasak vannak. Erről azonban semmit nem tudunk meg a könyvből.

Azt azonban megtudjuk, hogy jött Putyin, és mindent a helyére tett. Megmentette az országot. Arról persze megint csak nem történik említés, hogy Putyin – élvezve ennek minden előnyét – a transzformációs időszak végén kerül hatalomra, ráadásul épp akkor, amikor a kőolaj ára elkezd gyorsuló ütemben növekedni, ami az országot hatalmas potenciális jövedelemhez juttatja. 2006–

2007 időszakában rendszeresek azok a hetek, amikor az orosz jegybank 3-4 milliárd dollárt tud hetente félretenni. Putyin első két elnöki ciklusa idején a Központi Bank 7,5 milliárd dollárról közel 600 milliárdra tudta növelni nemzetközi tartalékait. Ehhez persze Putyinnak kevés köze volt, de ahhoz igen – mert ez nyilvánvalóan politikai döntés eredménye volt –, hogy ebben az időszakban a lakosság reáljövedelme évről évre jelentősen emelkedett.

A szerzők úgy látják, hogy „az 1999 végétől 2007-ig tartó időszak politikai fejlődése a kilencvenes évek negatív következményeinek felszámolására irányult. Létrejött a hatalom vertikuma, és helyreállt az ország egységes jogi tere. Az állam aktívan harcolt a terrorista fenyegetés ellen. A Csecsen Köztársaságban a válságot sikerült rendezni. Az elnök irányításával meghozott intézkedések hozzájárultak Oroszország újjászüléséhez és fokozatos társadalmi-gazdasági fejlődéséhez. Ezek a lépések élvezték a lakosság abszolút többségének támogatását.” Mondhatnánk erre, hogy itt a történelem vége. Minden jóra fordult, de maradt egy probléma, mégpedig Ukrajna. Hosszú fejezet foglalkozik a háborúval – pontosabban a „különleges katonai művelettel” – és előzményeivel. A szerzők szerint „a kijevi rezsim (sic!) elrendelte az úgynevezett ATM-et – az »antiterrorista műveletet«. A Donyec-medence lakóit »terroristáknak« nevezték csak azért, mert oroszok akartak maradni.” Majd azzal folytatódik a háborút megalapozó eszmefuttatás, hogy „amennyiben Ukrajna – belépve a NATO-ba – katonai konfliktust provokált volna ki a Krímben vagy a Donyec-medencében,

akkor a NATO alapokmányában foglaltak miatt Oroszország rögtön háborúba keveredett volna az észak-atlanti blokk valamennyi tagjával: az Egyesült Államoktól és Angliától kezdve Németorszáig és Franciaorszáig. Ez lehet, hogy a civilizáció végét jelentette volna. Ezt nem engedhettük meg.” Vagyis Ukrajna megtámadása csakis azért történt 2022-ben, mert Oroszország meg akarta menteni az emberi civilizációt. Meggyőzőnek éppen nem tűnik e gondolat, már csak azért sem, mert az okfejtésnek az a része is erősen billeg, ami azt fejtegeti, hogy Moszkva azért tart Ukrajna katonai fellépésétől, mert Kijev lehet, hogy szeretné erőszakkal visszaszerezni 2014-ben elvesztett területeit. Tényleg erről lenne szó, és nem arról, hogy jobb lett volna nem annektálni a Krímet és helyi szeparatistáknak álcázva bevonulni Kelet-Ukrajna két megyéjébe? Mert ha nem tette volna ezt Oroszország, akkor Kijevnek nem lenne oka bármit is visszafoglalni. Nem mintha ezen törte volna a fejét az ukrán vezetés, mert tisztában volt azzal, hogy ha erőszakkal próbálna jogainak érvényt szerezni, rögtön kiváltaná Oroszország reakcióját. Egy olyan országét, ahol csaknem négyszer annyian élnek, mint Ukrajnában, és a hadserege legalább négyszer akkora, mint az ukrán, ráadásul atomfegyverei is vannak.

De ne higgyük, hogy a most bemutatott középiskolai történelemkönyv az oroszországi totális indoktrinációs folyamat egyedi jelensége. A hatalom a sajtó évek óta tartó megszállása után nemcsak a közoktatást vette célba, de az egyetemeket is. Ahogy a szovjet időkben, amikor függetlenül attól, hogy valaki műszaki vagy hu-

mán szakra járt, kötelező volt hallgatnia négy tárgyat, az SZKP történetét, a dialektikus és a történelmi materializmust, majd mindennek beteljesüléseképpen a tudományos kommunizmust, most ősztől ugyancsak négy új tárgy várja Oroszország egyetemi hallgatóit. A tárgycsoport arra az elnevezésre hallgat, hogy „Az oroszországi államiság alapjai”. A kritikus rossznyelvek csak „tudományos putyinizmusként” emlegetik. Mit fognak mindennek keretében hallgatni a diákok? Lesz egy Oroszország történelmével foglalkozó tárgy. Ennek kidolgozását a hosszan bemutatott történelemkönyv egyik szerzőjére, Vlagyimir Megyinszkijre bízta. Valószínűleg nem ő írja a tárgy egyetemi jegyzetét, de ő lesz az, aki ellenőrzi a tartalmát. Nem kevésbé kétes figurára bízta annak a tárgynak a kidolgozását, amelyik Oroszország nemzetközi helyzetét hivatott bemutatni. Ezért az a Szergej Karaganov lesz a felelős, aki néhány hónapja hosszú cikkben biztatta az ország vezetését arra, hogy ideje az atombombával való fenyegetést beváltani. Szerinte ugyanis a Nyugat nem hisz az orosz fenyegetéseknek, úgyhogy itt az ideje az atombomba bevetésének. Minden jel szerint ezen a területen is jó kezekbe kerülnek az egyetemisták. A harmadik tárgy azt a kissé rejtélyes elnevezést kapta, hogy „Oroszország kulturális kódja”. Ezt a területet az Ermitázs igazgatójára, Mihail Piotrovszkijra bízta, aki pár hónappal az Ukrajna ellen indított nyílt orosz támadás után hosszú interjúban vette védelmébe a háborút, azt állítva, hogy az a népek öngazolására szolgál. De büszkén vallotta magát orosz imperialistának is, nyilván azért, hogy még véletlenül

se értsék félre a szavait. A negyedik, talán a legitimokzatosabb bloknak pedig azt az elnevezést adták, hogy „A jövő képe”. Ezt a területet a nukleáris kutatásokért felelős Kurcsatov Intézet igazgatója, Mihail Kovalcsuk fogja ellenőrizni. Ő egyfelől arról nevezetes, hogy intézete Oroszország legnagyobb kutatási intézménye, több mint tízezren dolgoznak ott, másfelől pedig arról, hogy testvére, Jurij Kuvalcsuk egyike azoknak, akik Putyin legszűkebb környezetéhez tartoznak, annak ellenére, hogy semmiféle közhatalmi funkciót nem tölt be. Sajtóforrások szerint Jurij Kovalcsuk egyike volt azon keveseknek, akivel konzultálva hozta meg Putyin döntését az Ukrajna elleni háborúról. Ez feltehetően találkozhatott is Jurij Kovalcsuk véleményével, mert azt tartják róla, hogy még az orosz elnöknél is imperialistább. Végignézve a kurátorok névsorán,

15

De az általános iskolások sem maradtak ki a sorból. Nekik osztályfőnökükkel kell rendszeresen különböző közéleti témákat megtárgyalniuk. Ennek a tárgynak „Beszélgetések a fontos dolgokról” nevet adták, és leginkább arra hivatott, hogy a tanárok annak keretei között hétről hétre elmagyarázzák a kisdiakoknak, hogy az ország kormánya mit miért tesz. Tavaly őszi óta működik ez a rendszer, fontos eleme, hogy minden hétfő reggel az ország valamennyi iskolájában ünnepélyes keretek között felvonják a nemzeti zászlót és eléneklik a himnuszt, majd ezután következik a „fontos dolgokat” megtárgyaló óra. Az idén bővül az újítások köre. Most szeptembertől már honvédelmi oktatás is lesz minden

iskolában, amit nem sokkal a Szovjetunió felbomlása után töröltek a tanrendből. Most viszont visszaállították, ahogy más néven az úttörőmozgalmat is. Igaz, azt ezúttal már nem az idegen hangzású pionírok mozgalmának hívják, hanem – mintegy lefordítva annak jelentését – „az első mozgalmának”.

Ennek a minden fronton támadó totális indoktrinációnak jogi felhatalmazást az a még tavaly ősszel megjelent 809-es számú elnöki rendelet adott, ami „A hagyományos oroszországi szellemi-erkölcsi értékek megvédését és megerősítését szolgáló állami politika alapjainak jóváhagyása” néven került az oroszországi normák közé. A dokumentum – többek között – utal arra, hogy ez a rendelet „az Oroszországi Föderáció nemzetbiztonságát garantáló stratégiai tervezés része”, aminek kiadására azért volt szükség, mert „globális civilizációs és értékrendbeli válság alakult ki”. A rendelet szerint „az emberiség elveszítette hagyományos szellemi-erkölcsi tájékozódási pontjait és morális elveit”, és ebben a helyzetben az orosz államnak lépnie kell. A rendelkezés hosszasan sorolja azokat a területeket – oktatás és nevelés, ifjúságpolitika, kultúra, tudomány, egyházak, tömegtájékoztatás és nemzetközi kapcsolatok –, ahol a mind jobban terjedő „destruktív ideológiákkal” szemben fel kell lépni. „Destruktív ideológiák” alatt pedig azt a fajta magatartást kell érteni, ami „kultiválja az egoizmust, a gátlástalanságot, az erkölcstelenséget, elutasítja a patriotizmus eszméjét és a Haza szolgálatát, ahogy az élet

természetes folytatását is, nem ismeri el az erős család, a házasság és több gyerek vállalásának értékét, az alkotó munkát, Oroszország pozitív szerepét a világtörténelemben és -kultúrában, a tradicionális családot felbomlasztja a nem hagyományos szexuális kapcsolatok propagandája révén”. A rendelet arról is hosszan értekezik, hogy ezek a romboló eszmék milyen súlyos társadalmi következményekkel járnak, és mit lehet ellenük tenni. Az utóbbit pontokba szedve foglalja össze. Azok között szerepel például a történelmi emlékezet megőrzése, a történelemhamisítókkal szembeni fellépés, a hagyományos családi értékek védelme, a hazafias nevelés, a történelmi felekezetek támogatása, „az orosz nyelv mint az államalkotó nemzet nyelvének védelme”.

Ha hinni lehet az Orosz Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete által végzett évenként ismétlődő átfogó kutatásának, amit „Hogyan élsz, Oroszország?” címmel nemrég adtak közre, akkor annak eredményeiből jól látszik, hogy a hosszú évek óta tartó indoktrináció megtette hatását. Számos kérdésre adott válasz erősíthet meg ebben bennünket, de talán a legárulkodóbb mégiscsak az, amikor azokat az eredményeket nézzük, amelyek arra a kérdésre adott válaszként születtek, hogy a megkérdezettek milyen társadalmi rendszerben szeretnének élni. A válaszadók mindössze 5 százaléka gondolta úgy, hogy a kapitalista rendszer lenne számára a leginkább megfelelő, míg 48 százaléka a szocialistáról gondolta ezt...

Beágyazódó autokrácia

Fogalmi közelítések az új önkényuralomhoz

A kelet-közép-európai demokratikus átmenetet számos illúzió kísérte bő harminc évvel ezelőtt – mind a változás irányára, mind pedig sebességére vonatkozóan. Sokan úgy vélték, hogy a demokratizálódás visszafordítása elképzelhetetlen, egyrészt azért, mert senki nem akar visszatérni az államszocializmusba, másrészt a nemzetközi környezet is a demokratikus fejlődésnek kedvez. A liberális demokrácia és a jogállamiság intézményei gyorsan kialakultak, és a nyugati modell átvételének nem voltak látható akadályai. A szabad választások, a pluralista pártrendszerek, a piacgazdaság és a hatalommegosztás normái különböző módon és mértékben érvényesültek ezekben az országokban, a változás iránya mindenütt hasonló volt. A szovjet típusú rendszerek összeomlásával úgy tűnt, hogy a demokráciának nincs rendszerszintű alternatívája (Fukuyama 1989, Huntington 1996, Diamond és Plattner 1996). Az újonnan létrehozott intézményektől mind a politikai szereplők, mind a megfigyelők azt várták, hogy megerősítsék azokat a támogató attitűdöket, normákat és cselekvési modelleket, amelyek a demokráciát társadalmi értelemben is megszilárdítják.

E tanulmányban az autokratizálódási folyamatokkal kapcsolatban néhány fogalmi és módszertani problémát vizsgálunk, és ezeket a megfontolásokat az Orbán-rezsimre is

alkalmazzuk. Ezért itt azok az írások, amelyek csupán a demokrácia különböző típusaival foglalkoznak, nem képezik elemzésünk tárgyát.

Magyarországon komoly szemléleti probléma volt, hogy az 1989-et követő két évtizedben a politika irányítói mindig a kormányozhatóságot részesítették előnyben az arányos képviselettel és a széles körű társadalmi részvétellel szemben. Ezt a követelményt tartották szem előtt a választási törvények megalkotásakor. A politikai elit és a politikára figyelő társadalom tagjai közül sokan túlértékelték a rendszer stabilitását, és azt tévesen a demokrácia konszolidációjával azonosították (Bozóki 2009). A demokratikus versengést kísérő vitákat a gyengeség jeleként értékelték és a határozatlansággal azonosították. Ezzel összefüggésben az erős vezető mítosza egyre nagyobb társadalmi támogatást kapott. Még az Orbán-rezsim egyértelmű autokratizációs lépései idején is (Kornai 2011, Bozóki 2012) számosan hittek abban, hogy a magyar alkotmányos kultúra meg fogja védeni a jogállamot és a demokráciát (Sólyom 2013). Hasonló mítosz volt a magyar alkotmányos identitás és demokratikus hagyomány immunizáló szerepe. E tévhitnek bizonyuló állítást az Orbán-rezsim éppen a magyar jogállamiság európai kritikáira válaszul vezette be a szuverenista politika igazolására, nacionalista-populista megfogalmazásban (Fleck et al 2022).

Az a feltételezés, hogy a piacgazdaság és a demokrácia kéz a kézben jár, szintén súlyos következményekkel járó túlzás volt. Valójában inkább arról van szó, hogy a fogyasztói elvárásokat a nagy fokú társadalmi egyenlőtlenség és az átmenetben vesztes társadalmi csoportok egzisztenciális bizonytalansága emésztette fel.

A posztkommunista rendszer demokratikus felépítése egybeesett a neoliberális politika fénykorával, a szabadpiac jótékony szerepét védelmező, erős hegemon ideológiával. Egy tipikus értelmezés szerint a demokratikus hanyatlás a posztkommunista átmenet elhúzódó, válságokkal tarkított folyamatának következménye lett (Kollmorgen 2013). A közép-európai posztkommunista államok esetében sem a tripla átmenet (gazdasági, politikai és nemzetállami) terheinek eltérése, sem pedig a különböző kiinduló helyzetek nem adtak megalapozott válaszokat arra, hogy miért különbözött az autokratizálódással szembeni demokratikus ellenállás ezekben az országokban (Dallago és Rosefelde 2016). Az Orbán-rezsim értelmezéséhez hozzátartozik a demokratikus előzmények története, beleértve az 1989-es békés rendszerváltás sajátosságait is, de nem lehet oksági összefüggést felállítani a több évtizeddel korábbi események és a mai politikai változások között. Ezekre inkább az önkényuralmi rezsim történeti kontextusaként hivatkozunk. Magyaratzként nem elégszünk meg azzal az érveléssel, amely szerint a 2010 utáni demokratikus hanyatlást a rendszerváltás tárgyalásos jellege, az elitek közötti politikai kiegyezés természete okozta volna.

Az igazi forradalmak ritkák, és az elitek közötti kompromisszum kriti-

kája pedig önmagában kevés magyarázatot ad a későbbi évtizedek antidemokratikus politikai fordulatának jobb megértésére. A tömegek ritkán képesek alapvetően meghatározni a változás irányát. Ebből nem következik, hogy széles társadalmi csoportoknak hátrányt, kirekesztést kellene elszenvedniük. Valójában az autokráciák képesek kedvező elosztási politikára, és mindaddig stabilizálni tudják magukat, amíg ez a politika az elitek erős támogatását élvezi. De az elitcsoportok mellett érdemes figyelembe venni a helyzetét stabilizálni képes középosztály, valamint az átalakulás veszteségeinek szerepét az önkényuralmi mechanizmusok fenntartásában. Csak olyan rendszert lehet sokáig fenntartani, amelyet az alávetettek aktív vagy passzív hozzájárulása, de legalább beletörődése kísér.

A demokrácia

hanyatlásának fogalmai

A nemzetközi politikatudományi szakirodalom egyre többet foglalkozik a demokrácia globális hanyatlásának valószínűségével. Ellentétben az Orbán-rezsim első éveivel, amikor a magyar politika még bocsánatos kivételként került szóba. A Krím 2014-es orosz elfoglalása, a 2015-ös menekülthullám és a lengyel jobboldal választási győzelme, majd 2016-ban a Brexit és Donald Trump amerikai elnökké választása új megvilágításba helyezte a magyar demokratikus lecsúszás értékelését is. Az Orbán-rezsim elhanyagolható története hirtelen a nemzetközi politika főáramába került. Az ezt követő években úgy tűnt, hogy a demokrácia hanyatlása általános tendenciát alkot, amelyet sokan populizmusként (Pirro 2015, Müller 2016, Hedetoft 2020), mások

„az autokratizálódás harmadik hullámaként” (Lührmann és Lindberg 2019), sőt a demokrácia „halálaként” (Levitsky és Ziblatt 2018, Scheiring 2019) azonosítottak. Ezzel szemben a későbbi megközelítések közül voltak olyanok, amelyek megkérdőjelezték a „hullám” metafora létjogosultságát (Tomini 2021), illetve azt vizsgálták, hogy a demokráciák milyen körülmények között tudnak sikerrel ellenállni az autokratikus kihívásnak (Lührmann 2021, Merkel és Lührmann 2021, Tomini et al. 2023).

Nem alakult ki konszenzus a trendbe tartozó folyamatok mélységéről és várható tartósságáról. A negatív folyamatok leírására számos fogalmat használnak, mint a dekonszolidáció (Foa és Mounk 2017), a hanyatlás (Diamond és Plattner 2015, Gerschewski 2021, Svoboda et al. 2023), a visszahatás (Norris és Inglehart 2019), a regresszió (Haggard és Kaufman 2021, Diamond 2021) és az erózió (Kneuer 2021, Gerschewski 2021, Laebens és Lührmann 2021) kifejezéseit. A folyamatok iránya egyértelmű, ami viszont nem az, hogy e tendenciák a rendszer-váltások új hullámát jelentik-e, vagy betudhatók-e a rendszerek rövid távú ingadozásának.

Antidemokratikus politikai pozíciószerezés (*political capture*) esetén a kezdeti dekonszolidációt általában a demokrácia lassú hanyatlása vagy nyílt autokratizálódás követi. A demokrácia hanyatlása alatt a kutatók gyakran a demokrácián belüli visszafejlődést értik, például a konszolidált demokráciából a félig konszolidált vagy nem konszolidált demokráciába, vagy a beágyazott demokráciából a defektusos (*defective*) demokrácia (Merkel 2004, Croissant és Merkel 2019) felé.

A demokratikus visszaesés magában foglalhatja a demokrácián belüli hanyatlást, de túl is mutathat azon, amennyiben a hanyatlás átlépi a demokrácia minimalista felfogásának határait. Azok, akik kizárólag a posztdemokratikus hanyatlás folyamataira koncentrálnak, inkább az autokratizáció fogalmát használják (Lührmann és Lindberg 2019, Somer, McCoy és Luke 2021, Tomini 2021, Sinkkonen 2021).

A hanyatlásnak a változás sebessége szerint többféle típusa létezik. A gyors változás klasszikus esete a demokrácia hirtelen összeomlása, amely általában a politikai változások erőszakos formájaként értelmezhető. A katonai hatalomátvétel, az államcsíny, a palotaforradalom példázza ezt a kategóriát (Linz 1978, Linz et al. 1978). A hadsereg politikai beavatkozása jellemző volt Latin-Amerikában és Afrikában a huszadik században. Bár korábbi jelentőségéből veszített, a politikai változások egyik formájaként még mindig előfordul a világ hátrányosabb helyzetű térségeiben.

Másodszor a „felülről jövő forradalom” esetét vizsgálhatjuk, amikor egy demokratikusan megválasztott vezető erőszakkal lerombolja a létező demokráciát, felszámolja a többpárti parlamentet, és a lehető leggyorsabban diktatúrát vezet be. Ilyen volt a náci hatalomátvétel Németországban, amely alig néhány hónap alatt következett be (Lepsius 1978).

Harmadszor a demokrácia könnyen véget érhet a háború utáni labilis helyzetekben, amikor a változó nemzetközi kontextus alakítja a belpolitikát. Ez akkor következhet be, amikor a külföldi segítségnyújtás a megszállt vagy ellenőrzött területeken

tekintélyelvű rendszer felállításához vezet. Néhány kivételes esetben ez nem mutat demokratikus visszalépést, mivel már az előző rezsim sem volt demokratikus. Ez azonban az autokratizálódás egy újabb fokozatát jelentheti egy nem demokratikus környezetből egy még nyíltabban diktatórikus környezetbe. Ilyen változáson esett át több közép-európai ország a második világháború után (Kemp-Welch 2008). Jellemzően az ország egy másik állam vagy a szövetséges erők katonai beavatkozása miatt vesztíti el szuverenitását, vagy a demokrácia a titkosszolgálatok kiterjedt működésének áldozatává válik.

Negyedik példánk arra az esetre vonatkozik, amikor az új, instabil demokráciát egy tekintélyelvű vezető teszi tönkre. Ez akkor következik be, amikor a demokratikusan megválasztott új autokrata vezető „megelőző csapást mér” a leendő demokráciára. Ez esetben a demokrácia még nem stabilizálódott, így a vezetőnek nem feltétlenül kell erőszakos módszereket alkalmaznia önkényuralmi céljai eléréséhez. Ez történt például Fehéroroszországban az 1990-es évek közepén (Mihalisko 1997).

Ötödször, a demokráciát a „protektorok”, „pártfogók”, „patrónusok” vagy technokraták is háttérbe szoríthatják, különösen gazdasági vagy politikai válság idején. A nemzetközi közösség által szponzorált protektorátus felállítása megakadályozhatja a különböző etnikai csoportok közötti erőszakos összecsapásokat, de egyúttal „befagyasztott” rezsimeket, azaz kívülről szponzorált „gyámok” felügyeletére bízott „stabilokráciákat” hozhat létre. E rendszerek a háborús konfliktusok utáni helyzetekben könnyen átfordulhatnak a patrónusi

uralom formájába (Bieber 2020). A technokrata válságkezelő kormányzás hasonlóan befagyasztó hatással lehet a demokráciákra.

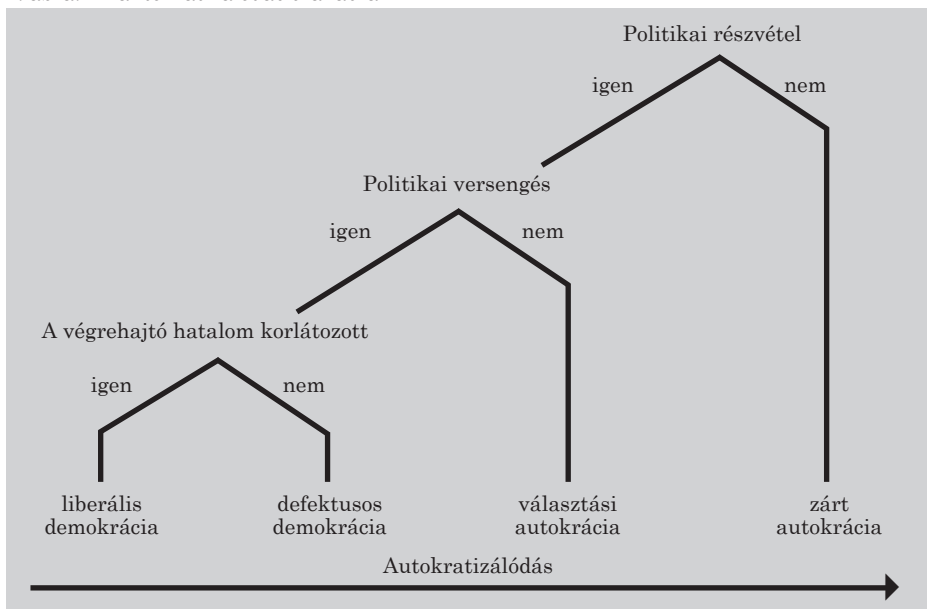
Végül a demokratizálódás megszüntetése történhet az intézményes értelemben stabil demokrácia felülről és belülről történő „kiüresítésével” (Minkenberg és Végh 2023). Az Orbán-rezsimben éppen ez történt (Bozóki és Simon 2019, Csanádi et al. 2022). Ilyen esetben a demokratikusan megválasztott vezető korlátozza a nyugati befolyást, és a nyugati földrajzi kötődést arra használja fel, hogy félrevezesse a nemzetközi közösséget a rendszerrel kapcsolatos valódi szándékairól. A várakozásokkal ellentétben az erős nyugati kötődést nem a demokrácia megerősítésére, hanem képmutató lebontására használják.

Hogyan jön létre az önkényuralom?

A demokrácia hanyatlása három nagyobb átalakulási folyamatot foglal magában. Egyrészt tartalmazza a konszolidált demokrácia erózióját, más néven a dekonszolidációt. E fogalom azokat a folyamatokat írja le, amelyek a liberális demokrácia eresztekeit megroppantják, és a korábban stabil rendszert gyengébb, nem konszolidált vagy defektusos demokráciává alakítják.

Ha a demokratikus hanyatlás folyamata nem ütközik ellenállásba, akkor nem áll meg, és a negatív spirál immár eljut a demokráciák és a hibrid rendszerek közötti Rubicon átlépéséhez. Egyes kutatók különbséget tesznek a demokrácián belüli és a „demokrácián túli” autokratikus visszaesések között. Az előbbi még csak a demokrácia minőségének hanyatlására utal, az utóbbit viszont már a „választási

1. ábra. Az autokratizálódás szakaszai

Forrás: Cassani és Tomini 2019

versengés csökkenésével azonosítják, amely a végrehajtó hatalom koncentrációjának növekedése miatt következik be” (Dresden és Howard 2016: 1124). Mindez formális, nem szabad és tisztességes választásokhoz, a polgári szabadságjogok megsértéséhez és az egyenlőtlen játéktér megszilárdulásához vezet.

Az autokratizálás fogalmát tágabb és szűkebb értelemben is használják. Tágabb értelemben ez teljes visszafejlődést jelent a liberális demokráciától a zárt önkényuralmi rendszerig. Szűkebb értelemben ez csak visszalépés a hibrid rezsimek puhább formáitól azok keményebb formái felé. Ilyen például a defektusos vagy delegatív demokráciáktól történő további lecsúszás a versengő vagy választási önkényuralmi rendszerek felé. Az autokratizáció fogalma eléggé rugalmas ahhoz, hogy olyan lefelé örvénylő politikai változásokat is magába

foglaljon, amelyek nem feltétlenül vezetnek rendszerváltáshoz, csak az adott – például hibrid – rendszeren belüli fokozatos hanyatlásra utalnak (Cassani és Tomini 2018). De magába foglalhatja a hibrid rezsimekből a zárt önkényuralomba való további lecsúszást is.

Az autokratizálódás tágabb értelmét a következő ábra foglalja össze.

A visszaesés folyamatainak elemzői többnyire a liberális demokráciát tekintik kiindulópontjuknak, bár a legtöbb ország soha nem jutott el eddig a rendszerig. A hanyatlás fogalma erősen kapcsolódik a választások torzulásaihoz. A szabad választások eredményeként hatalomra került, de autokratikussá váló kormányzás folyamatát leggyakrabban a hanyatlás, visszacsúszás (*backsliding*) kifejezéssel írják le (Greskovits 2015, Bermeo 2016, Svoboda 2019, Haggard és Kaufman 2021, Jee, Lueders és

Myrick 2021, Wolkenstein 2022).

E koncepció elemzési értékét növeli annak értelmező leírása, hogy mi is történik valójában: milyen folyamatok játszanak szerepet, milyen mechanizmusok működnek? Milyen társadalmi, gazdasági, kulturális, technikai, külpolitikai kontextus övezi a demokrácia hanyatlását egy adott országban? Az is döntő fontosságú, hogy milyen ütemben veszíti el egy ország a demokratikus minőségét.

De az időtényező más szempontból is fontos: a demokratikus szabályok, értékek és intézmények sajátos történelmi beágyazottságban léteznek, ami a mi értelmezésünkben a visszafejlődési mechanizmusok környezetének része.

Néhány posztkommunista országban a demokratikus kormányzás évtizedei után váratlan hanyatlás következett be. Mindez olyan világpolitikai időszakban történt, amelyet sokan a demokrácia globális válságaként értelmeznek. (Snyder 2018, Levitsky és Ziblatt 2018). Nem állítjuk azonban, hogy közép-európai térségünk homogén tendenciát képvisel, hiszen a régió országai – ahogy korábban is – többféle fejlődési pályát mutatnak (Tomini és Wagemann 2017, Cianetti, Dawson és Hanley 2018, Magyar és Madlovics 2020). Az autokratizálódás egyértelmű példái közé tartozik Magyarország és részben Szerbia, míg Lengyelországban nem történt újabb rendszerváltás, az ottani folyamatok inkább a demokrácia keretei között zajlottak le és így a demokrácia minőségében történt visszafejlődés fogalmához állnak közelebb. Más országok, mint Csehország, Szlovénia és Románia, inkább a demokrácia törekénységének „oda-vissza billegésként leírt esetei”, ahol a jogállamiság teljes

körű stabilizálódása nem egyértelmű (Slater 2013:730). A balti államok azonban sikeresen továbbfejlesztették demokratikus rendszerüket, ami alapján egyesek megkérdőjelezték a visszacsúszás „paradigmájának” érvényességét (Cianetti és Hanley 2021). Az eltérő tendenciák szélesebb körű elemzéseket igényelnek, amelyek egyaránt figyelembe veszik a cselekvőkre és a struktúrákra vonatkozó magyarázatokat.

Ha a demokratikus hanyatlás a demokratikus intézmények, eljárások és normák folyamatos erózióját jelenti, akkor joggal felvethető, hogy egyáltalán mennyire voltak erősek ezek az intézmények. Miért ment végbe ilyen könnyen az autokratikus fordulat Magyarországon? Az intézmények antidemokratikus elfoglalásával szembeni ellenállás hiánya magyarázatot igényel. Még akkor is, ha azt látjuk, hogy olykor még a régi demokráciák is kevés védeettséget mutatnak a autoriter populistá fordulat fenyegetésével szemben. A liberális demokrácia eredendő sebezhetősége ismét közvetlen tapasztalattá vált. Az ellenállás felszámolásának mechanizmusai maguk is a demokratikus hanyatlás folyamatának részét képezik.

A demokratikus visszaesés folyamata könnyen követhető. Ha egy politikai párt, amely a liberális demokrácia és a jogállamiság intézményeinek gyengítésére törekszik, hatalomra kerül, megszünteti a parlamenti ellenőrzést és a végrehajtó hatalom működésének korlátait. Az intézmények átalakításával, kiüresítésével párhuzamosan erősíti a társadalom polarizációját. Korlátozza a közterek használatát, manipulálja a médiát, és az újságírókat propagandistákká,

vagyis saját akarátának eszközévé degradálja. Fenygeti, megsebzí vagy megszünteti a civil autonómiát, és gyengíti a politikai jogosultságok érvényesítésének esélyeit.

Számos fenntartás megfogalmazódott a kortárs demokráciák válságának univerzális magyarázatával, illetve az összes jelenségre alkalmazható fogalmakkal kapcsolatban. A hanyatlás vagy visszaesés (*backsliding*) fogalma megfelelő módja annak, hogy kifejezze a demokratikus rendszer romlását és gyengülését, és érzékeltesse annak folyamatszerűségét. Zavaró lehet azonban, ha nem világos, hogy a politikai rendszer a vizsgált konkrét esetekben milyen állapotba csúszik vissza. Egyes példák részletesebb elemzése azt mutatja, hogy a demokrácia lerombolói sokszor nem egy korábbi állapotot élesztenek újra. A társadalmi és politikai változások iránya nem egyszerűen megfordul, hanem új, korábban nem tapasztalt tünetegyüttes jön létre.

Esetünkben a hanyatlás fogalma nem hirtelen összeomlásra utal, hanem fokozatos romlásra, amelyben az átmenetiség vagy a hibriditás válik jellemzővé. E jelentéskörbe tartozik a stabilizáció és a visszaesés megállításának nehézsége, a demokratikus összetevők folyamatos gyengülése és a társadalom ellenálló képességének összeomlása. Mindez olyan egyirányú mozgást jelez, amelynek végpontja bizonytalan. Megszilárdulhat a teljes autokrácia, de a folyamat során hosszú ideig fennmaradhat az a dilemma, hogy van-e, illetve lehet-e visszatérés a demokráciához. Mi az ellenzék és az állampolgárok feladata egy olyan rendszerben, amelyben – közel másfél évtized tapasztalata alapján

kijelenthető – a rendszert létrehozó erőcsoport uralma demokratikus választásokon nem dönthető meg (Szűcs 2023). Nincsenek demokratikus választások, ezért a választás manipulálása legfeljebb rendszerellenes tömegmozgalmat indíthat el.

Módszertani megközelítések

A demokrácia és az autokrácia működésének kutatásakor figyelembe kell venni a tisztázatlan fogalmi határokat is, amelyek jelenlétét a két fogalom egyre bővülő jelzős szerkezetei mutatják. A pozitivista megközelítéssel szemben, amely a politikai intézmények analitikus bemutatására koncentrál, a társadalom tagjai által megtapasztalt politikai kontextus feltárása komoly kihívást jelent a társadalomtudományok számára (Schaffer 1998). Az intézményi formák elemzése, habár nélkülözhetetlen, sokszor üres lehet. Mindennek következménye, hogy a virtuális demokráciák, a képmutató, hazug politikai rendszerek önértelmezése radikálisan eltér a mindennapi értelmezésektől. A demokrácia fogalmának ideologikus, propagandisztikus használata maga is lerombolja a demokrácia episztemikus feltételeit.

A demokrácia konceptualizációjának legalább részben figyelembe kell vennie a társadalmi szereplők helyzetfelfogását. Vajon a választók demokráciának tekintik-e a politikai rendszert, amelyben élnek, és vajon a bírák függetlennek látják-e magukat? (Schaffer 2016) Minél pragmatikusabban próbáljuk elemezni a rendszer működési mechanizmusait, ahol a szereplők motivációi és cselekvési logikái könnyebben azonosíthatók, annál nagyobb az esély a „tapasztalati koncepciók” (Geertz 2000) feltá-

rására. A demokratikus hanyatlás általunk vizsgált eseteiben a szakemberek és a laikusok által használt kategóriák gyakran eltérnek egymástól. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a fogalmak meghatározása, a definiálás tevékenysége hatalommal telített tevékenység lehet. A demokrácia és a jogállamiság esetében a definíciók versenyében a jogi nyelv a domináns, hegemon jellege inkább a formalizmus felé hajlik, amely kizárja a laikusokat és elhomályosítja a valóságot. Ezzel előállhat olyan helyzet, hogy a jog a nyelvi eszközt (a család nyelvét) biztosítja az autokratikus hatalom számára (Sajó 2021).

Az univerzális és objektív fogalmakat konstruáló rendszerértelmezések hajlamosak lemondani számos nyelvi-kulturális és történelmi sajátosságról, valamint a vizsgált jelenségek hatalmi és erkölcsi rendszerbe való beágyazottságáról. A pozitivisták megközelítés egyoldalúsága érthető: a könnyen megragadható, mérhető, látható elemekre koncentrálnak, figyelmen kívül hagyva a különböző, változó, kontextusfüggő mindennapi értelmezéseket és használatokat. Ezért tudatában vagyunk annak, hogy az általunk használt fogalmak egyúttal az autokratikus hatalom eszközei, amelyeket normatív (kritikai vagy igazoló) módon igyekszünk használatba venni.

A jogi és politikai fogalmaknak ez a természete közvetlenül összefügg az értelmezési szabadság korlátozására irányuló kísérletekkel. A jog tekintélyelvű értelmezési lehetőségeiért folytatott küzdelem élesen megnyilvánul a bíróság értelmező hatalmának korlátozásában, a jogtudomány alárendelt szerepében. De láttuk ezt a jelenséget a jogállamiság fogalmáért

folytatott politikai csatározásokban vagy a család magyarországi nyers politikai meghatározásában és annak normatív következményeiben is. Ez utóbbi esetben a fogalom politikai-jogi meghatározása és a tényleges társadalmi gyakorlat közötti szakadék nyilvánvaló. Figyelemre méltó, hogy a jogállamiság fogalma sokszor nagyon gyengén érintkezik a mindennapi élettel. Az állampolgárok sokasága számára a jogállamiság a mindennapi tapasztalatoktól távoli és idegen fogalom marad.

Az új magyar autokrácia elemzését a hatalmi mechanizmusok azonosításával érdemes megközelíteni. Az elhamarkodott és leegyszerűsítő formális oksági magyarázatok helyett azt javasoljuk, hogy a működési logikákra összpontosítsuk figyelmünket. Megközelítésünk problémaközpontú, nem egy előre kidolgozott elméleti modellre épül, ami mögöttes demokráciaelméleti megfontolásainkból következik. A rendszerközpontú megközelítés a komplex tárgy működésére összpontosít, amelynek részeit logikai vagy anyagi kötések tartják össze. A rendszerszemléletű elemzés az összetevőkre, struktúrákra, mechanizmusokra, környezetekre koncentrálnak. A rendszer legtöbbször saját rejtett elemeinek feltárása és az egymással összefüggő komponensek működési mechanizmusainak ábrázolása révén érthető meg (Bunge 2009, Pickel 2006).

A mechanizmusok a rendszeren belüli folyamatok, amelyek elemzésével választ kaphatunk arra a kérdésre, „hogyan működik” az adott berendezkedés. A politikai rendszer demokratikus és/vagy nem demokratikus mechanizmusokból áll, nin-

csenek univerzális mechanizmusok, csak rendszerspecifikus működési módok. Ezt nevezi Charles Tilly közép-szintű elméletalkotásnak (Tilly 2001). Tilly szerint a mechanizmus-folyamat feltárásán dolgozó magyarázatok pozitív kölcsönhatásban vannak a történeti elemzéssel. Feltárlják a kiinduló feltételeket, s magyarázatot próbálnak adni a mechanizmusok szekvenciáira és kombinációira, amelyek változó általános kimenetű folyamatokká állnak össze. Ezzel párhuzamosan a helyi történések, átalakulások megértésére koncentrálnak ahelyett, hogy törvényszerű következtetéseket vonnának le.

Egy adott időpontban számos mechanizmus működik, különböző hatásokkal, és ez a pluralizmus teremti meg a rendszerszintű változás lehetőségét a társadalomban. A hatalom működését tehát nem lehet monokauzális módon magyarázni, a triviális oksági mechanizmusok vagy a kulturális, történelmi holisztikus magyarázatok tévútra vezethetnek.

A hatásmechanizmusok azonosítása a különböző cselekvési szinteken a megfigyelt cselekvések és események segítségével soha nem zökkenőmentes (Little 2016). Nem lehet kizárólagos leírásra törekedni, de érdemes a legjellemzőbb, legnagyobb magyarázó erővel bíró mechanizmusokat ábrázolni. A társadalmi cselekvés területén, ellentétben a közpolitika vagy a jogrendszer változásaival, a mechanizmusok sokkal kevésbé pontosan leírhatók, mivel a társadalmi cselekvés sokféle fajtája sorolható egyetlen mechanizmus alá. Ráadásul ugyanannak a cselekvésnek a környezettől függően

különböző következményei lehetnek. Hogyan válasszuk ki a legjobban illeszkedő mechanizmusokat? Olyan mechanizmusokat keresünk, amelyek kezelhető mennyiséggel rendelkeznek, kellően tartósak, tipikus következményekkel járnak, összekapcsolódnak és aggregált oksági hatásokkal rendelkeznek. Természetesen a véletlen és az egyedi események is fontos szerepet játszanak, mert „az esemény a szerencsés társadalmi-genetikus mikrokörnyezetekben történik” (Tilly 2001, Merton és Barber 2004).

A rendszerszintű keretrendszer magában foglalja a környezet megértését is. A környezet magában foglalja a történelmi előzményeket, a gazdasági, kulturális, társadalmi feltételeket, elvárásokat, uralkodó ideológiákat a politikai rendszer átalakulásának összefüggésében. A kommunista rendszer összeomlását és a demokrácia kiépülését például erősen meghatározta az a tény, hogy az átalakulás dominánsan neoliberais nemzetközi környezetben történt. E folyamatban többek között a súlyos mulasztások nemegyszer drámai következményekhez vezettek. De ugyanígy környezeti elem a demokratikus történelmi tapasztalatok hiánya is. Jelenleg az autokratikus fordulat sajátos környezete az EU-tagság, a gazdasági recesszió, az orosz támadás Ukrajna ellen és a menekültek számának növekedése.

Ahol lehetséges, az elemzésnek ki kell térnie e mechanizmusok következményeire. Az univerzális válasszokkal azonban érdemes óvatosnak lenni, mert a mechanizmusok működésének – függetlenül a szereplők szándékaitól – számos lehetséges következménye van.

Az önkényuralom beágyazódása Magyarországon

Eddig gyakran hivatkoztunk a politikai folyamat társadalmi környezetére, kontextusára és beágyazottságára. Az új magyar autokrácia felemelkedése jelentős és összetett társadalmi változás. Egyszerre érinti a politikai, jogi, gazdasági és kulturális szférát, egyszerre jelent intézményi és kognitív átalakulást, valamint a társadalmi szereplők közötti kapcsolatok megváltozását. Ahogyan az 1989-ben kezdődött demokratizálódási folyamat megértéséhez sem alakult ki integrált társadalomtudományi megközelítés, úgy a folyamat ellenkező irányú leírásai is inkább egy-egy metszetre – az állami, gazdasági vagy politikai intézményekre – koncentrálnak.

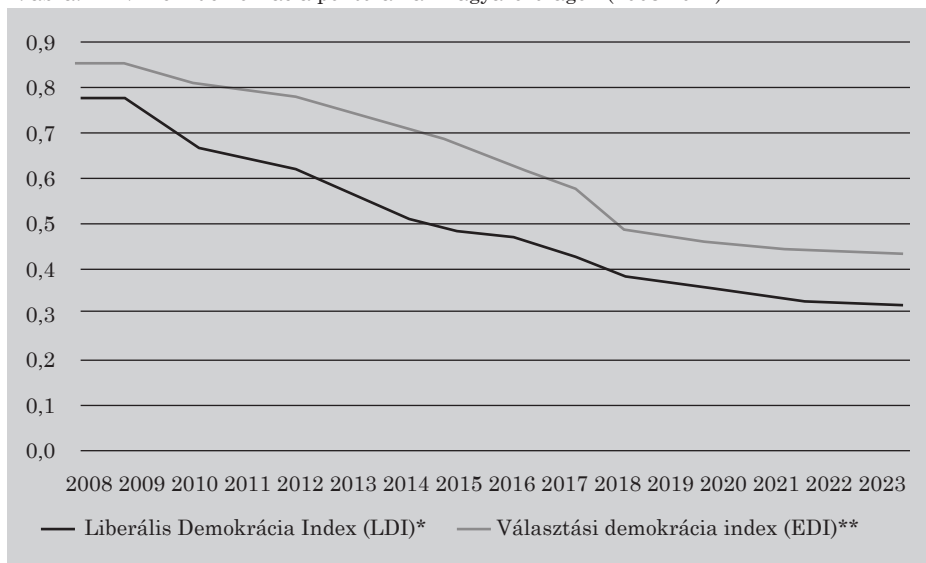
A húsz évet élt magyar demokrácia szétverése nem egy csapásra történt, és a folyamat dinamikája nem hasonlít az előző évszázad erőszakos puccsaira (Linz, Stepan és Valenzuela 1978). A Fidesz már a párt alapszabályának 2003-as módosítása után autokratikus politikai szervezetté vált, és ez a gyakorlatban is megerősödött az ellenzékben töltött évek alatt. Bármilyen komolyabb politikai pozícióra történt kinevezés csak akkor következhetett be, ha a pártelnök nem gyakorolta vétőjogát. A 2006-os választási vereséget követően Orbán pozíciója pártján belül átmenetileg meggyengült, amire az egyszemélyi vezetés végletekig fokozásával reagált.

A Fidesz történetében Orbán nemcsak az egyik, hanem a legfontosabb alapító volt (Bottoni 2023). Ezt követően többször is újjraalapította pártját – szimbolikusan és szervezetiileg is –, minden alkalommal növelve saját hatalmát pártja felett. Ellenzékben meg-

próbált tőkét kovácsolni a 2006. őszi társadalmi felháborodásból, de nem jutott közel a kormányhatalom átvételéhez. Mindenesetre a demokratikus eljárások és intézmények tudatos gyengítése már jóval a Fidesz újbóli hatalomra kerülése előtt elkezdődött (Debreczeni 2009). Orbán 2010-es győzelme után azonnal elkezdte kész koncepciókkal átalakítani az államszerkezetet. Első kormányzásából azt a következtetést vonta le, hogy politikáját nem tudja a jogállamiság keretei között megvalósítani. A liberális jogállam alkalmatlan terep az Orbán-kormány számára. Felismer-te, hogy a hatalomban maradásához a rendszert tekintélyelvű irányba kell változtatnia.

A 2010-es nagyarányú magyarországi politikai fordulat sokakat meglepett. Azok számára azonban, akik közelről követték a 2006 utáni dekonszolidációs folyamatokat, nem volt váratlan. Egyrészt a 2010-ben hatalomra került politikai szereplők már ellenzékben is tudatosan és szisztematikusan rombolták a politika demokratikus minőségét. Nagyon is számítottak a radikális fordulat lehetőségére, és előre látták a következményeket. Másrészt az áldozattá vált demokratikus intézmények leromlott eredeti állapota is lehetővé tette a zökkenőmentes átalakulást. A liberális demokrácia társadalmi támogatottsága és a demokratikus szabályok kulturális beágyazottsága sem volt olyan mértékű, hogy az intézmények erősek és ellenállóak lehettek volna a támadásokkal szemben. Egy váratlan esemény bekövetkezése nem mindig meglepő. Ahhoz azonban, hogy utólag nagy vonalakban megértsük, mi történt, a lehető legpontosabban le kell írni, hogyan történt.

2. ábra. - A V-Dem demokrácia pontszámai Magyarországon (2008-2022)

*Milyen mértékben valósul meg a liberális demokrácia eszménye? - Intervallum, alacsonyról magasra (0-1)
Forrás: Coppedge et al. 2023

**Milyen mértékben valósul meg a választási demokrácia? - Intervallum, alacsonyról magasra (0-1)
Forrás: Coppedge et al. 2023 1

Az Orbán-rezsim nem ismétli meg az 1986 és 1989 között fennálló Kádár-rezsim kommunista uralmának struktúráit, ugyanakkor nem független ezektől a történelmi tapasztalatoktól (Kovács és Trencsényi 2020). A tekintélyelvű hatalomhoz való visszatérés más kontextusban, más kulturális és társadalmi feltételek között, más intézményi berendezkedéssel zajlik. Az sem egyértelmű, hogy ugyanaz a fogalmi keret használható-e a régi demokráciák új válságának és az új demokráciák hanyatlásának leírására. Nem feltételezhetjük automatikusan, hogy az új demokráciák, mint például a posztkommunista Magyarország, két évtizeddel az első szabad választások után önmaguktól elvesztették stabil demokratikus minőségüket. A liberális demokrácia intézményei működtek, hiszen formálisan Orbán Viktor kormányzása alatt

is léteznek. De vajon a demokratikus akaratképzés szélesebb infrastruktúrája is kiépült és a helyére került-e? Pontosabban azt a kérdést kell feltenni: Megteremtődtek-e a demokrácia működésének szélesebb társadalmi és kulturális feltételei, amelyeket pusztán jogi intézményépítéssel nem lehet létrehozni. A hanyatlás fogalma jól jelzi az irányt és a tempót: a demokratikus rendszer destabilizálódását, a demokratikus folyamatok ellenkező irányba fordulását, amelyek végül egy új, korábban ismeretlen autokratikus rendszer fokozatos kialakulásához vezettek.

A jogászai értelmezés különösen hajlamos az intézményi fordulópontok keresésére. Számunkra elsősorban a folyamat domináns mechanizmusai érdekesek, nem csupán azok a konkrét fordulópontok, amelyek után Magyarország autokráciának nevezhető.

A konkrét közjogi változás forduló-pontként való értelmezése általában a közjogi vagy politikai döntésekkel azonosítja a határátlépést, és így egyoldalú értelmezésekre ad okot. Ugyanakkor alábecsüli a folyamat logikáját és szisztematikus jellegét. A folyamat logikája nem feltétlenül azt jelenti, hogy az autokratának van valamilyen mesterterve, hanem azt, hogy tudatos szándéka van a demokrácia lebontására, és hogy lépései egymás után következnek.

A fenti ábrát úgy készítettük, hogy az tartalmazza a liberális demokrácia utolsó időszakának tekinthető 2008–2009-es éveket is. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a V-Dem mit tekint kiindulópontnak, vagyis felismeri-e a demokrácia 2006 utáni dekonszolidálódását. A V-Dem Intézet azonban, ahogy a grafikon is mutatja, a dekonszolidációt intézményi szinten nem találta kimutathatónak. Ennek ellenére az intézet vizsgálata szerint a demokrácia hanyatlása és az autokratizáció 2010-től kezdve folyamatos.

Vajon a 2010-es magyar parlamenti választások után milyen szakaszban, milyen intézményi változás után merült fel a folyamat visszafordíthatatlanságának gondolata? Ma már amellet érvelünk, hogy a politikai rendszer változásának iránya a jelenlegi állapotában aligha visszafordítható. A „visszafordíthatóság” fogalmának előtérbe állítása abban az értelemben indokolható, hogy a demokratikus értékek és eljárások fokozatosan veszítenek erejükből a demokrácia intézményes keretein belül. Az autokratikus mechanizmusok úgy veszik át a helyüket, hogy a szervezeti keretek papíron nagyrészt megmaradnak, de Potemkin-szerű intéz-

ményekké válnak (Waldner és Lust 2018). Ezáltal a demokrácia szervezeti struktúrája és a politikai hatalom intézményi mechanizmusai konfliktusba kerülnek, vagyis az alkotmányos intézmények szembekerülnek saját funkcióikkal. A választások nem biztosítják a pluralizmust, a választási lehetőségek beszűkülnek, a polgárok tájékoztatását masszív állami propaganda akadályozza. Az alkotmánybíróságok a végrehajtó hatalom szolgálatában állnak. A mindennapi politikai gyakorlatban a jogállamiság és a demokratikus normák megkérdőjeleződnek és gyengülnek.

Az Orbán-rezsim alatt a liberális demokrácia és az alkotmányosság egyetlen intézménye sem maradt érintetlenül, és a hatóságok számos eszközt alkalmaztak arra, hogy eredeti funkciójuk ellen fordítsák őket. Ezért a formális, intézményi összehasonlítások csak korlátozottan használhatóak. A közjogi struktúra formális leírásával sem jutunk közelebb egy autokratikus rezsim természetének megértéséhez. Ezért a hanyatlás és a visszaesés mechanizmusaira koncentrálnunk.

A magyar példa azt mutatja, hogy a demokratikus rendszerből való eltávolodás és működés dinamikája eltérő lehet, és hogy az elmúlt években a nem-puccsszerű összeomlás különböző formái jelentek meg. Az autokratikus üzemmódba való átmenet társadalmi szféránként eltérő lehet: a közjog, a gazdaság, a kultúra és az oktatás autokratikus gyarmatosítása összefügghet egymással, de nem egyszerre történik. A formális szervezeti berendezkedés és a tényleges intézményi működés és cselekvési rendszerek szintjén eltérő mértékű hanyatlás figyelhető meg. Ezt a komplexitást

csak egy-egy részterület részletesebb leírásával lehet szemléltetni. Óvatos-ságot ajánlunk a demokrácia vissza-fejlődésének oksági magyarázataival kapcsolatban.

Milyen tényezők magyarázzák a demokratikus normák és viselkedés fokozatos hanyatlását, az értékek, attitűdök és kommunikációs formák fokozatos romlását? Mi az oka annak, hogy a politikai és közintézmények eltávolodtak a jogállamiság logikájától? Az utóbbiakra könnyebb plauzibilis oksági magyarázatokat megfogalmazni. De ezek természetesen nem választhatók el az első kérdés összetettebb problémáitól.

A magyarázatok középpontjában a politikai szereplők döntései, a politikai elit autokratikus vonásai vagy az elit önzése és árulása állhat. A demokrácia gyengülésének okai a rossz döntésekben, a rosszul megtervezett intézményekben, a korábbi jogalkotási és politikai hibákban kereshetők. Magyarország esetében igaznak bizonyult az az állítás, hogy túl könnyű volt megváltoztatni az alkotmányt, és a választási rendszer mindig is aránytalan volt. A politikai intézmények és pártok hajlamosak voltak a polarizálódásra. De a közjogi rendszer, a választójogi szabályozás és a pártstruktúra sajátosságai nem adnak átfogó magyarázatot.

A hosszú történelmi-társadalmi polarizáció vagy az olyan strukturális jellemzők, mint a gazdasági, etnikai, vallási megosztottság és kapcsolatok, valamint a civil társadalom alulintézményesültsége nem elegendő ok-okozati magyarázat. Nem magyarázza a nemzetközi politikai kontextust, az ország földrajzi elhelyezkedését vagy az európai uniós tagságban megnyilvánuló európai védettséget sem. A

tisztán kulturális magyarázatokkal különösen óvatosságnak kell lenni: a hiányzó demokratikus kultúra útfüggő sajátossága történelmi determinizmushoz vezethet. Ugyanakkor igaz, hogy a lassan változó kulturális összetevők nem jelentették a gyors szervezeti változások alapját, és hogy a demokratikus intézményépítés mögött nem állt szerves fejlődés. A létező intézmények mögül hiányzott a demokratikus attitűd és elkötelezettség (Levitsky és Ziblatt 2018, Magyar 2019).

A gondos ok-okozati magyarázatnak figyelembe kell vennie a modern társadalmak általános integrációs válságjelenségeit: a bizalom, a társadalmi közösségek és kapcsolatok gyengülését, a modernizáció patológiáinak új formáit és a technológiai fejlődés negatív következményeit. Az oksági magyarázatok másik csoportja a gazdasági rendszer demokráciára gyakorolt romboló következményeit, a makrogazdasági teljesítményt és az egyenlőtlenségeket veszi figyelembe (Acemoglu és Robinson 2019). Ahogy Przeworski (1985) kimutatta, a demokrácia és a kapitalizmus közötti kapcsolat összetettebb, mint azt korábban feltételezték, és nehéz meghatározni a kontingensfejlődés, valamint az endogén tényezők arányát egy oksági magyarázatban.

Az informatív, de túláltalánosított magyarázatkísérletek könnyen vezetnek inkoherens elméletekhez, amelyek – még a legsikerültebb esetekben is – politikai esszéként értelmezhetőek (Temelkuran 2019). A következtetlen magyarázatok, a heterogén hipotézisek és módszertanok félrevezetőek lehetnek. Minden tényező számíthat, de önmagában egyik sem szolgálhat magyarázatként. A szintetikus meg-

közelítések gyenge magyarázó ereje, az általános oksági összefüggések bizonytalansága arra késztetett bennünket, hogy a következő módszertani kiindulópontot válasszuk: tudunk-e valamit mondani arról, hogy mi a demokrácia általában, milyen elemekből áll. Ezt történelmileg és normatív módon, általános elméletek részeként lehet megtenni. De nem könnyű, és nem is célszerű egyetlen általános elméletet felállítani a demokrácia visszafejlődéséről. Mielőtt átfogó magyarázatokat és a rendszert leíró kapcsolódó fogalmakat építenénk fel, be kell mutatni a demokrácia hanyatlásának mechanizmusait és a köztük lévő oksági láncokat. A hanyatlás vagy visszacsúszás fogalma jó segédfogalomnak tűnik, de meg kell tölteni tartalommal: milyen mechanizmusok révén és milyen módon gyengült és tűnt el a liberális demokrácia Magyarországon 2010 után. Ez kellően konkrét, középszintű kutatási program, amely reményeink szerint hozzájárulhat a megalapozottabb komplex oksági elmülethez. Az autokratizálódást a társadalmi folyamatok és az intézményi változások összefonódása jellemzi, a társadalmi polarizáció és a jogállamiság leépítése szorosan összefügg.

Politikai polarizáció

Magyarországon a társadalmi polarizáció tudatos elmélyítése már jóval a 2010-es választások előtt elkezdődött, gyökerei a modern Magyarország születéséig nyúlnak vissza. A nyugati modernizátorok és a nemzeti megőrzők közötti szembenállás csak a kommunista uralom alatt szorult háttérbe. A polarizáció szerepe jelentősen megnőtt a magyar politikában a kétezres években (Lendvai 2012,

Vegetti 2019). Az Orbán-rezsim azonban a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel kisajátította a médiát, radikálisan elnyomta a pluralizmust, és közpénzből ellenséges retorikát folytatott, mintha nem is hatalmon, hanem ellenzékben lett volna. Célba vette az ellenzéket, a liberális Nyugatot, az Európai Uniót, az ENSZ-t, Soros Györgyöt, Angela Merkelt, valamint a független civil társadalom és az autonóm tudományos gondolkodás intézményeit. A rezsim propaganda-gépezetében csak a Fidesz szavazói alkották a célcsoportot, míg a kormány kritikussait a nemzet ellenségeinek állították be. A „mi és ők” dichotómiája a végletekig fokozódott.

Az információk és a tudásforrások megszerzésének, valamint a demokrácia epizstemikus feltételeinek lerombolásának is sokféle mechanizmusa van. Ezek közül a leglátványosabb az állami propaganda, amely a választói lojalitás megteremtése érdekében teljesen átírja a tényeket, alternatív valóságot teremtve. Ez nemcsak az ellenzék, az autonóm civil szereplők és a kritikus elemek démonizálása, hanem a történelem és az emlékezet átírása is.

A polarizáció növekedését előidéző hatalmi mechanizmusok azonosításával megérthetjük e tényező fontosságát az autokratikus hatalom működésében. A továbbiakban a következő mechanizmusokat mutatjuk be a megfelelő kontextusban: a politikai nyelvezet megváltozása, a közélet barátra és ellenségre való felosztása, a többségi elv dominanciája, a civil társadalom fogalmának újraértelmezése, a harcos ellenség keresése (baloldali, liberális, külföldi stb.), az ideológiai dichotómiák (nemzeti vs. külföldi, magyar vs. nem magyar,

polgári vs. kommunista stb.), a veszélyérzet és a félelem keltése (migránsoktól, LGBT-csoportok tagjaitól, belső és külső ellenségektől), a nemzeti konzultációknak a populista propaganda szolgálatába állítása, a vita és a konszenzuseresés teljes elutasítása.

A múltban létező polarizációk és nyelvek, a régi megosztottságok használatára termékeny talajt biztosított a szembenállás új politikai felhasználásához. Ezt a társadalmi polarizációt erősítő mechanizmusok történelmi kontextusának tekintjük. E mechanizmusok következményei a politikai diskurzus mélységeiben is jól láthatóak: az ellenzékre való szavazás árulásnak számít, e politikai logika szerint a kormányt csak az ellenségtől lehet kritizálni, ezért minden elfogadható, ami a kormányfő szándékaival és akaratával összhangban van. A kompromisszumot, a párbeszédet és a megegyezést megnehezítik vagy lehetetlenné teszik, a politikát csatatérnek tekintik, ahol nem lehet kompromisszumot kötni, ahol győzni kell. Az intézményekben csak akkor lehet megbízni, ha azokat a „mieink” felügyelik.

Minden ellen-többségi logika könnyen hiteltelenné válik. A politika fogalma átalakul, és azonos lesz azzal a kérdéssel, hogy ki gyakorolja a kormányzati hatalmat, amelyből a civilek természetesen ki vannak zárva. Az ország, a nemzet szuverenitása azonos az autokrata személyre szabott uralmával. Ebből következik, hogy minden intézményi átalakítás akkor legitim, ha a magyar kormány végzi, korlátlan hatalommal rendelkezik az átalakításra, nincs belső vita, és aki ezt vitatja, az az ellenséget segíti. A választott parlamenti képviselők a

2010-es győzelem óta szoros felügyelet és lojalitáskényszer alatt működnek. De megéri lojálisnak lenni, mert aki kiesik, annak nincs védelme. Így a lojalitás kényszere öngerjesztő folyamattá válik: minél inkább lefoglalja az intézményeket a párt iránti lojalitás, annál kevésbé valószínű, hogy ellenállnak neki.

Ebből következik, hogy az egypárti uralom fenntartását – a kommunista diktatúra logikájával ellentétben – nem koherens ideológiai meggyőződések biztosítják, hanem az ilyen mechanizmusok okozati láncolata. Orbán „nemzeti együttműködés rendszerének” szimbolikus homlokzata sokszínű: egymással nyíltan ellentétes értékek békésen együtt tudnak élni: „keresztény” és „ősmagyar”, „nemzeti”, „népi” és „polgári”, „konzervatív”, „radikális” és mások. Az autokrácia intézményi sajátosságát a korlátlan végrehajtó hatalom egymással összefüggő politikai mechanizmusai adják.

A 2018-as országgyűlési választásokon aratott győzelme után Orbán bejelentette a „kulturális korszakváltás” programját, amely azt sugallta, hogy a politikai változásnál mélyebb átalakításra van szükség: a kultúra egészének átalakítására, a Fidesz képe formálására. A kormánypropaganda kultúrharcot hirdetett, az állam elkötelezettebb etnonacionalista szerepvállalását, harcosabb párttámogatási politikát és a liberális kulturális elit leváltását követelte. A kulturális szféra megszállása azonban továbbra is a hatalom durva mozgatásának (beleértve a költségvetési, szervezeti és személyzeti döntéseket), valamint a szakmai elit vonakodásának és a rezsimtől való növekvő elidegenedésének formáját ölti. A köz-

pontosított üzenetek egyszerűsödése és elhomályosodása tapasztalható az összefonódó állami és pártpropaganda területén (Nyysönen 2019).

A nemzetközileg egyre jobban elszigetelődő Orbán-rezsim elsősorban saját lelkes támogatóit szólítja meg. A Fidesz politikusai folyamatosan azon dolgoznak, hogy politikai táborukat félelemkeltéssel és a Magyarországról mint „ostromlott erődítményről” alkotott képpel kapcsolatos pszichózis erősítésével tartsák egyben. Ezt minden fontos társadalmi kérdés (pl. a Covid-19-járvány, a gazdasági válság, az orosz katonai agressziót követő ukrajnai migrációs hullám) direkt, érzelmi alapú átpolitizálásával, „mi” és „ők” közötti élet-halál harc-ként való beállítással érik el. Ehhez kapcsolódik a kormányzati kommunikáció nyilvánvaló militarizálódása, amely a politikát olyan zéróösszegű játéknak állítja be, amelyben nincs lehetőség kompromisszumra. A szuverén állam eszméje mellett egy alig leplezett, a Kárpát-medence feletti uralomra irányuló program is létezik. Orbán beszédeinek jellegzetes új elemeként az önfeláldozó katona a patriarchális parancsuralmi rendszer szimbólumaként eléggé gyakran megjelent (Bajomi et al. 2022).

Közben Orbán Viktor az ukrajnai háborúval kapcsolatban a „béke emberének” mutatja magát, kijelentve, hogy minden béketervet elfogad (Bráder 2023). Ez azonban azt jelenti, hogy kész lenne elfogadni a jelenlegi status quót, beleértve az oroszok által megszállt ukrajnai területek státuszát is. Ezzel megkülönbözteti magát uniós partnereitől és NATO-szövetségeseitől, akik mindannyian elkötelezték magukat Ukrajna védelme mellett, hogy megőrizték a szabad-

ságot Európában. Orbán békeidőben támogatta a militarizációt és a háborús retorikát, de amikor egy valódi háború tört ki egy szomszéd országban, meggondolta magát, és hirtelen a béke barátja lett. Orbán a magyar szuverenitás hangos képviselője az Európai Unióval szemben, de fenntartások nélkül együttműködik Putyinnal gazdasági és politikai kérdésekben, amivel aláássa Magyarország szuverenitását. Ezzel a politikával az ellenzékot háborúpártiként tüntette fel, így erősítve a belső polarizációt.

Orbának azért van szüksége az éles polarizáció fenntartására, mert szavazói kisebbségben vannak a nem szavazókhoz és az ellenzéki szavazókhoz képest. A Fidesz többször is 2,2 millió választópolgárral nyeri a választásokat a 7,5 millióból. Orbán Viktor célja a győzelem érdekében a széttagolt ellenzéki pártok további megosztása és a nem szavazók otthon tartása. A politikai polarizáció mindig csak az ellenséges, szenvedélyes táborok közötti játék, mégis pusztító hatással van a közéletre is. Igazolást ad a kormány neoliberális gazdaságpolitikájából eredő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek. Ez a helyzet azonban nem ismeretlen a magyarok milliói számára, akik nem bíznak semmilyen politikai intézményben, és amúgy sem hisznek a szervezett kollektív ellenállás semmilyen formájában. Világképük az individualizmuson és a kölcsönös bizalmatlanságon alapul, amely nemcsak az állammal, hanem más társadalmi csoportokkal szemben is fennáll. Bármennyire is ellentmondásos, az Orbán-rezsim a média elfoglalásával, a permanens propaganda eszközeivel, a vallási szimbólumok használatával (Gábor 2013) és a mélyen gyökerező

hagyományos mentalitások erejével (Vajda 2017) képes volt magát társadalmilag elfogadható politikai entitásként feltüntetni.

Az alkotmányos ellensúlyok megszüntetése

A kormányzati hatalom hosszú távú megőrzésének szándékával végrehajtott intézményi változások és az alkotmányos normák gyengítése átirta a magyar politikai és közjogi rendszert, és felszámolta az alkotmányos demokráciát. A sikerhez azonban nyilvánvalóan nem volt elég az autokrata vezető szándéka, hanem aktív és passzív segítők sokasága is közreműködött. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan működött a rendszer, nemcsak azt kell leírunk, hogy Orbánnak mit és milyen sorrendben kellett megváltoztatnia ehhez a nagy átalakuláshoz, hanem azt is, hogyan és milyen eszközökkel érte el azt. Milyen kontextuális tényezőkre, milyen előzményekre támaszkodott, és végül milyen következményekkel járt. Például a választási rendszer manipulálása szükséges, ha a hatalom birtokosa csökkenteni akarja az ellenzéki erők esélyeit. Magyarországon a választási rendszer eleve aránytalan volt, és a Fidesz ezt erősítette. A választási rendszer aránytalansága azonban, mint minden intézményi hiba, önmagában nem elégséges magyarázat. A hatalom megtartása érdekében a kormány korlátozta a politikai szabadságjogokat, hogy minimalizálja a társadalmi ellenzék esélyeit. Különféle eszközökkel felszámolta a kormányzati hatalmat ellenőrző intézményeket, hogy a politikai szándékok akadálytalanul érvényesülhessenek. Ezek közül a legfontosabb az igazságszolgáltatás befolyásolása és az Al-

kotmánybíróság semlegesítése volt, mivel ez a testület a rendszerváltás utáni közjogi rendszerben erős pozíciót töltött be az alkotmányos rend meghatározásában. Mindezt úgy sikerült elérni, hogy a jogi formák megmaradtak: vannak választások, van Alkotmánybíróság, van Igazságszolgáltatási Tanács, egyéb jogvédő intézmények is működnek. Csak éppen átstrukturált, személyes vagy ideológiai lojalitás alapján kinevezett vagy strukturálisan jelentősen meggyengített hatáskörökkel.

A liberális demokrácia intézményi alapjai kölcsönösen függenek egymástól (Haggard és Kaufman 2021): a választások szabadságát és tisztaságát a szabadságjogok garanciái, a független közigazgatás és a megalapozott bírói döntések biztosítják. A tájékozott és szabad állampolgári választáshoz plurális média, szólás-
szabadság és független bíróságok
szükségesek. Ezen összetevők bármelyikének megsértése a többiek csonkulásához vezethet.

A demokráciát azonban nem csak rendszerszintű felépítése teszi törékennyé az autokratikus politikai akarattal szemben. Az intézményközpontú megközelítés dominanciája miatt sokáig rejtve maradhatnak sebezhetőségei. A demokrácia kulturális feltételeinek és társadalmi környezetének elhanyagolása kedvező környezetet teremt a lopakodó autokrácia számára. Az intézményi formák, a jogi reformoknak álcázott döntések mögött a teljes értékű autokratikus rezsim sokáig csak sokak előtt fog nyíltan megmutatkozni. A jogi, alkotmányos intézményi formák (kiüresített, elfoglalt, hazug intézmények) nagyon megkönnyítik a demokrácia lebontását, a féktelen vég-

rehajtó hatalom intézményesítését. A valódi szándékok és a rezsím természetének elrejtése elengedhetetlen, különösen a folyamat elején, hogy ne aktiválódjanak idő előtt a választók és a nemzetközi környezet demokratikus részének védekező reflexei.

A leplezés folyamatát többek között a következő mechanizmusok segítik elő: folyamatos alkotmányozás az alkotmányozó többséggel, az alkotmányos normák folyamatos mozgásban tartása a napi politikai igényeknek megfelelően az intézményi homlokzat fenntartása mellett, az autokratikus megoldások mindennapi normalizálása, az alkotmányos autokrácia (autokratikus legalizmus, autokratikus alkotmányosság, autokratikus jogállamiság) kiépítése és működtetése, normatív bizonytalanság a saját normák rutinszerű megsértése révén.

34

Magyarországon 2010 után a demokrácia burkolt rombolása következetesen egy irányba haladt, megállás és visszafordulás nélkül. Az autokratikus rezsím 2020 után eljutott a rendeleti kormányzásig, a végrehajtó hatalom teljes felhatalmazásáig. A szükségállapotból azonban nem következik egyensúlyi helyzet, egy esetleges, váratlan hatalomvesztés következményei egyre súlyosabbak, ezért a hatalom megtartásának biztosítékait folyamatosan erősíteni kell.

Az autokratikus intézményépítés mechanizmusai elsősorban a jogállamiság intézményeit érintették, többek között: lojalitáson alapuló kinevezések, hatáskörök átírása, szervezeti változások, szimbolikus leértékelés, mellőzés, kivásárlás, erőforrás-elvonás, zsarolás, a jog ideologizált tartalma, az értelmezés korlátozása, érdekek, nepotikus hálózatok.

E mechanizmusok következményei tartósak lehetnek, és mind a jogrendszer, mind a politikai szereplők stratégiáit érinthetik. A jogi formát öltött intézményi mechanizmusok jelentősen átírták a szervezeti viszonyokat és a jogrendszert. A szervezeti kultúrába egyszer már beágyazott hatásuk a politikai rendszer életén túl is fennmaradhat. A jogrendszerben okozott károkat nehéz helyrehozni, és a több cikluson át érvényesülő jogalkotási logika, miszerint a nyers, tényleges politikai akaratnak nincsenek határai, a corpus juris széteséséhez vezetett. A jogrendszer egyre kiszámíthatatlanabb, egyre kevésbé tartja össze a szakmai logika és az egységes fogalmi keret. A többször módosított alkotmány mint jogi hivatkozási pont meggyengült, ideológiai tartalma megosztóan hatott, és már nem képes arra, hogy az egész politikai közösség alkotmánya legyen. Az átalakított közintézmények nem jelentenek akadályt a további kormányzati terjeszkedésnek, és a politikai akarat nem kap jelzést hatalmának hatáiról. A radikális kritikák az alkotmányos rend elleni támadásnak tekinthetők, és még az ellenállás eszközeiről szóló vita is megosztja az ellenzéki politikai erőket.

A tekintélyelvűség globális elterjedése, az igazság utáni technológiák és a manipuláció térhódítása, valamint az Európai Unió pénzügyi támogatása hozzájárulnak ehhez. A gazdasági és politikai szövetségesek és kedvezményezettek szintén hozzájárultak az ellenőrizetlen kormányzati hatalom kiépítéséhez (Scheiring 2020). a hazai és a multinacionális elítéltek elvárásai többnyire teljesültek.

Következtetések

Bár Magyarország politikai rendszerét politikatudományi nézőpontból vezérelvű választási autokráciaként definiálhatjuk, úgy véljük, e fogalom önmagában nem ad kielégítő magyarázatot az Orbán-rezsim mélyebb megértésére. A kizárólag a vezetésre és a választásokra összpontosító megközelítések nem elegendőek, mindezen túlmenően fel kell tárunk a magyar önkényuralmi rendszer társadalmi kontextusát. Végül is a mindennapok szintjén a társadalom tartja Orbánt a hatalomban, még akkor is, ha tudjuk, hogy annak csak egy jól megszervezett, kifizetett, indoktrinált, mobilizálható kisebbsége szavaz rá, továbbá a rendszer igazságtalan, egyenlőtlen játékteret teremt a kormány és az ellenzék erői számára. Mi több, ma már az is egyre többször vetődik fel, hogy az ellenzék számottevő hányadát a rezsim korrumpálja.

Összefoglalva, az Orbán-rezsimet beágyazott autokráciaként azonosítjuk, mert ez a fogalom jobban megvilágítja az autokratikus politikai szereplők és a társadalom jelentős szegmensei közötti kölcsönhatást. E fogalom a beágyazott demokrácia ismert kategóriájára utal (Merkel 2004), annak ellenpárjaként. A beágyazottság jelentőségét azonban a fogalom részletes szociológiai megközelítésével kell alátámasztani, amint erre már számos sikeres kísérlet történt, például a maffiaállam (Magyar 2015), a refeudalizáció (Szalai) és az illegális politikai térfoglalás (*political capture*) (Csanádi et al. 2022) fogalmi révén. Miután tisztáztuk, mit értünk társadalmi beágyazottság alatt, könnyebb lesz megérteni, ho-

gyan vált sikeressé a hazugságra és csalásra épülő politika.

A demokratikus visszaesésről és az autokratizálódásról szóló kortárs politikatudományi szakirodalom azt sugallja, hogy a társadalom túlnyomó többsége a korábbi liberális demokráciát széles körben és mélyen elfogadta. Bár minden felmérés a demokrácia nagyobb népszerűségét bizonyítja az autokráciáéval szemben, ez nem jelenti azt, hogy az emberek egyetértének a demokrácia fogalmában. Egyesek a demokráciát a hatalom-megosztással, a jogállamisággal, szabad választásokkal, mások a többség uralmával, a szólásszabadsággal és a szabad utazással azonosítják, míg mások szerint a demokrácia egyenlő az erőskezü uralommal, a renddel, a biztonsággal, a stabilitással és az anyagi javak elfogadható elosztásával.

Megítélésünk szerint a szociológiai és a politikatudományi elemzési eszközökre is szükségünk van ahhoz, hogy megértsük az autoriter Orbán-rezsim felemelkedését. Egyrészt a magyarázatnak tartalmaznia kell a voluntarizmus eleminek, a pártrendszer változásának, a perszonalizált politikának, a „végrehajtó hatalom túlterjeszkedésének” (Bermeo 2016), politikai foglyul ejtésének, valamint a demokrácia intézményi dekonszolidációjának vizsgálatát. Másrészt az Orbán-rezsim megértése nem lehet teljes a hagyományos mentalitások, az útfüggőség, a mélyebb törésvonalakra és a sérelmi nemzeti identitásra épülő politika, a „keresztény-nemzeti” diskurzusok és az azokat elősegítő társadalmi és gazdasági feltételek nélkül.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy Orbán Viktor egyoldalúan átalakította a magyar társadalmat – valójában

nem is tudta volna átalakítani. Sikereinek oka az volt, hogy politikáját a társadalom mélyen gyökerező attitűdjeihez optimalizálta. Azért tudta megváltoztatni a rendszert demokráciából autokráciává, mert a társadalom nem sokat törődött a politikai rendszerrel. Az emberek évtizedek, sőt évszázadok alatt megtanulták, hogy a politikai rendszerek – amelyeket gyakran idegen hatalmak kényszerítettek ki és tartottak fenn – mindig kívül állnak az emberek mindennapi életén. Azt tanulták meg, hogy a politikai rezsimek jönnek-mennek, de az ország marad. Ebből pedig az következik, hogy a domináns életstratégia nem az önmegvalósítás, hanem a túlélés. Az Orbán-rezsim újra ezt az életstratégiát sulykolja a társadalom tagjaiba a demokrácia két évtizede után. Minden propagandisztikus üzenet ellenére ez nem a „felzárkózás” programja, hanem a periferiális lét tartósítása. A felzárkózás csak egyénileg képzelhető el: mivel nyitottak a határok, akinek „nem tetszik a rendszer”, távozhat az országból, és máshol kibontakoztathatja kreativitását. Mindez növeli

azok arányát az otthoniak körében, akik a megszokott túlélési stratégiákat részesítik előnyben a szabadság esélyével szemben.

Az Orbán-rezsimnek egyszer vége lesz, és az ország talán újra demokratizálódik. Ez azonban nem feltétlenül jelenti majd a rutinok, attitűdök, mentalitások és viselkedésmódok megváltozását. Ha az urak és szolgák világa talán háttérbe szorul is, az emberi méltóságot nem tisztelő hierarchikus viszonyok fennmaradnak. A politikai rendszerek – bár mindig megpróbálják – nem képesek átalakítani a társadalmat, ellenkezőleg, a társadalom fogja magába szívni a különböző rendszerek felhasználható elemeit, ahogyan ez eddig is történt. Orbán sikere azzal magyarázható, hogy viszonylag hosszú időn keresztül képes volt rezonálni a társadalom attitűdjeire és mentalitásaira. Perszonalizált, szociálisan konzervatív, választási önkényuralmi rendszere beágyazódott a társadalomba. Ezért ma már pontosnak látjuk a rendszert szélesebb értelemben, beágyazódó autokráciaként jellemezni.

Hivatkozások

- Acemoglu, Daron és James A. Robinson. 2019. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. New York: Penguin Books.
- Bajomi Iván et al. 2022. *Hungary Turns Its Back on Europe 2*. Budapest: Humán Platform.
- Beckert, Jens. 2009. „The great transformation of embeddedness: Karl Polányi and the new economic sociology”. In *Market and Society: The Great Transformation Today*, Edited by Chris Hann and Keith Hart. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bermeo, Nancy. 2016. „On democratic backsliding”. *Journal of Democracy*, 27 (1), 5-19.
- Bieber, Florian. 2020. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Bottoni, Stefano. 2023. *A hatalom megszállottja: Orbán Viktor Magyarországa*. Budapest: Magyar Hang könyvek.
- Bourdieu, Pierre. 1990[1980]. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bozóki András. 2009. „A stabilitás illúziója a válságot stabilizálja”. In Hankiss Elemér és Hel-tai Péter szerk. *Münchhausen báró kerestetik*. Budapest: Médiavilág, 50-61.
- Bozóki András. 2012. „A magyar demokrácia válsága”. *Élet és Irodalom*, január 13.
- Bozóki András és Eszter Simon. 2019. „Two faces of Hungary: From democratization to

- democratic backsliding”. In *Central and Southeast European Politics since 1989*. Edited by Sabrina P. Ramet and Christine M. Hassenstab. Cambridge: Cambridge University Press, 221-247.
- Bráder Ádám. 2023. „Viktor Orbán: Hungary supports every peace plan”. *The Hungarian Conservative*, May 19.
- Bunge, Mario. 2009. *Political Philosophy. Fact, Fiction and Vision*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Conway, Martin. 2020. *Western Europe's Democratic Age. 1945-1968*. Princeton: Princeton University Press.
- Ezrahi, Yaron. 2012. *Imagined Democracies. Necessary Political Fictions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croissant, Aurel és Wolfgang Merkel. 2019. „Defective democracy”. In *The Handbook of Political, Social, and Economic Transformation*. Edited by W. Merkel, R. Kollmorgen, Wagener Oxford: Oxford University Press.
- Cassani, Andrea és Luca Tomini. 2019. *Autocratization in post-Cold War Political Regimes*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Cianetti, Licia, James Dawson és Seán Hanley. 2018. „Rethinking 'democratic backsliding' in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland”. *East European Politics*, 34 (3), 243-256.
- Cianetti, Licia, and Seán Hanley. 2021. „The end of the backsliding paradigm”. *Journal of Democracy*, 32 (1), 66-80.
- Coppedge, Michael et al. 2023. Latest version of the V-Dem codebook. https://v-dem.net/documents/2/codebook_v13.pdf
- Csanádi Mária et al. 2022. *Dynamics of an Authoritarian System 2010-2021*. Budapest – Vienna – New York: CEU Press.
- Dallago, Bruno és Steven Rosefielde. 2016. *Transformation and Crisis in Central and Eastern Europe. Challenges and Prospects*. London: Routledge.
- Debreczeni József. 2009. *Arcmás*. Budapest: Noran-Libro.
- Diamond, Larry. 2021. „Democratic regression in comparative perspective: Scope, methods, and causes”. *Democratization*, 28 (1), 22-42.
- Diamond, Larry and Marc F. Plattner eds. 1996. *The Global Resurgence of Democracy*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Diamond, Larry and Marc. F. Plattner eds. 2015. *Democracy in Decline?* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry, Marc F. Plattner és Christopher Walker eds. 2016. *Authoritarianism Goes Global: The Challenge of Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dresden, Jennifer R. and Marc M. Howard. 2016. „Authoritarian backsliding and the concentration of political power”. *Democratization*, 23 (7), 1122-1143.
- Fleck, Zoltán, Petra Bárd és Nóra Chronowski. 2022. The crises of the rule of law, democracy and fundamental rights in Hungary, *MTA Law Working Papers*, (4). <https://jog.tk.hu/mtalwp/the-crisis-of-the-rule-of-law-democracy-and-fundamental-rights-in-hungary>
- Foa, Roberto S. and Yascha Mounk. 2017. „The signs of deconsolidation”. *Journal of Democracy*, 28 (1), 5-15.
- Fraenkel, Ernst. 2017. *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Edited by E. A. Shills. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, Francis. 1989. „The end of history?” *The National Interest*. 16, 3-18.
- Gábor György. 2013. „A kisajátított Isten országa”. In *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Szerk. Magyar Bálint és Vásárhelyi Júlia. Budapest: Noran Libro 297-345.
- Geertz, Clifford. 2000 (1983). „From the native's point of view. On the nature of anthropological understanding”. In *Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology*, New York: Basic Books .
- Gerschewski, Johannes. 2021. „Erosion or decay? Conceptualizing causes of democratic regression”. *Democratization*, 28 (1), 43-62.
- Greskovits Béla. 2015. „The hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe” *Global Policy*, 6 (1), 28-38.

- Haggard, Stephan és Robert Kaufman. 2021. *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedetoft, Ulf. 2020. *Paradoxes of Populism*. London: Anthem Press.
- Huntington, Samuel P. 1996. „Democracy for the long haul”. *Journal of Democracy*, 7 (2), 3-13.
- Jee, Haemin, Hans Lueders és Rachel Myrick. 2021. „Towards a unified approach to research on democratic backsliding”. *Democratization*, 29 (4), 754-767.
- Kemp-Welch, Anthony. 2008. *Poland under Communism: A Cold War History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kneuer, Marianne. 2021. „Unravelling democratic erosion: Who drives the slow death of democracy and how?” *Democratization*, 28 (8), 1442-1462.
- Kollmorgen, Raj. 2012. „Theories of postcommunist transformation: Approaches, debates, and problems of theory building in the second decade of research”. *Studies of Transition States and Societies*, 5 (2), 88-105.
- Kornai János. 2011. „Számvetés”. *Népszabadság*, január 6.
- Kovács János Mátyás és Balázs Trencsényi eds. 2020. *Brave New Hungary: Mapping the 'System of National Cooperation'*. Lanham – London: Lexington Books.
- Laebens, Melis G. and Anna Lührmann. 2021. „What halts democratic erosion? The changing role of accountability”. *Democratization*, 28 (5), 908-928.
- Lendvai, Paul. 2012. *Hungary between Democracy and Authoritarianism*. New York: Columbia University Press.
- Lepsius, M. Rainer. 1978. „From fragmented party democracy to government by emergency decree and national socialist takeover: Germany”. In *The Breakdown of Democratic Regimes*. Edited by Juan J. Linz, Alfred Stepan and Arturo Valenzuela. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 34-79.
- Levitsky, Steven és Daniel Ziblatt. 2018. *How Democracies Die*. New York: Crown.
- Linz, Juan J. 1978. *Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Linz, Juan J., Alfred Stepan és Arturo Valenzuela eds. 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Little, Daniel. 2016. *New Directions in the Philosophy of Social Science*. Lanham – London: Rowman & Littlefield.
- Lührmann, Anna. 2021. „Disrupting the autocratization sequence: towards democratic resilience”. *Democratization*, 28 (5), 1017-1039.
- Lührmann, Anna és Staffan I. Lindberg. 2019. The third wave of autocratization is here: What is new about it?” *Democratization*, 26 (7), 1095-1113.
- Magyar Bálint. 2015. *A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
- Magyar, Bálint ed. 2019. *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*. Budapest – New York: CEU Press.
- Magyar, Bálint és Bálint Madlovics. 2020. *The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework*. Budapest – New York: CEU Press.
- Merkel, Wolfgang. 2004. „Embedded and defected democracies”. *Democratization*, 11 (5), 33-58.
- Merkel, Wolfgang és Anna Lührmann. 2021. „Resilience of democracies: responses to illiberal and authoritarian challenges”. *Democratization*, 28 (5), 869-884.
- Merton, Robert és Elinor Barber. 2004. *The Travels and Adventures of Serendipity. A Study in Sociological Semantics and the Sociology of Science*. Princeton: Princeton University Press.
- Mihalisko, Kathleen J. 1997. „Belarus: Retreat to Authoritarianism”. In *Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova*. Edited by Dawisha, Karen, and Bruce Parrott. Cambridge: Cambridge University Press, 223-281.
- Minkenberg, Michael és Végh Zsuzsanna. 2023. *Depleting democracies – Radical Right Impact on Parties, Policies, and Politics in Eastern Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- Mounk, Yascha. 2022. „The danger is real”. *Journal of Democracy*. 33 (4), 50-54.
- Müller, Jan-Werner. 2018. *Mi a populizmus?* Budapest: Libri
- Norris, Pippa és Ronald Inglehart. 2019. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. New York: Cambridge University Press.

- Nyysönen, Heino. 2019. *A demokrácia lebontása Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Pickel, Andreas. 2006. *The Problem of Order in the Global Age. Systems and Mechanisms*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pirro, Andrea L. 2015. *The Populist Radical Right in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.
- Polanyi, Karl. 2001 [1944], *The Great Transformation*. Foreword by Joseph E. Stiglitz. Boston: Beacon.
- Przeworski, Adam. 1985. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sajó András. 2021. *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaffer, Frederic Charles. 1998. *Democracy in Transition: Understanding Politics in an Unfamiliar Culture*. Ithaca: Cornell University Press.
- Schaffer, Frederic Charles. 2016. *Elucidating Social Science Concepts. An Interpretivist Guide*. London: Routledge.
- Scheiring Gábor. 2020. *Egy demokrácia halála: az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sinkkonen, Elina. 2021. „Dynamic dictators: Improving the research agenda on autocratization and authoritarian resilience”. *Democratization*, 28 (6), 1172-1190.
- Slater, Dan. 2013. „Democratic careening”. *World Politics*, 65 (4), 729-763.
- Snyder, Timothy. 2018. *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. London: The Bodley Head.
- Sólyom László. 2013. „Hanyatlak a magyar alkotmányos kultúra” (The decline of Hungarian constitutional culture). *Index*, February 6.
- Somer, Murat, Jennifer L. McCoy and Russell E. Luke. 2021. „Pernicious polarization, autocratization and opposition strategies”. *Democratization*, 28 (5), 929-948.
- Svolik, Milan. 2019. „Polarization versus democracy”. *Journal of Democracy*, 30 (3), 20-32.
- Svolik, Milan et al. 2023. „In Europe democracy erodes from the right”. *Journal of Democracy*, 34 (1), 5-20.
- Szalai Erzsébet. 2016. „A refeudalizáció”. *Replika*, 96-97 (1-2), 207-222.
- Szűcs Zoltán Gábor. 2023. *Political Ethics in Illiberal Regimes: A Realist Interpretation*. Manchester: Manchester University Press.
- Temelkuran, Ece. 2019. *How to Lose a Country: The Seven Steps from Democracy to Dictatorship*. London: 4th Estate.
- Tilly, Charles. 2001. „Mechanisms in Political Processes”. *Annual Review of Political Science*, (4) 21-41.
- Tomini, Luca. 2021. „Don't think of a wave! A research note about the current autocratization debate”. *Democratization*, 28 (6), 1191-1201.
- Tomini, Luca és Claudius Wagemann. 2018. „Varieties of contemporary democratic breakdown and regression: A comparative analysis”. *European Journal of Political Research*, 57 (3), 687-716.
- Tomini, Luca, Susan Gibril, Venelin Bochev. 2023. „Standing up against autocratization across political regimes: a comparative analysis of resistance actors and strategies”. *Democratization*, 30 (1), 119-138.
- Vajda Mihály. 2018. „Mentalitások”. *Élet és Irodalom*, 62 (5) február 2.
- Van Rahden, Till. 2019. *Demokratie: Eine gefährdete Lebensform*. Frankfurt: Campus.
- Vegetti, Federico. 2019. „The Political Nature of Ideological Polarization: The Case of Hungary”. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681 (1), 78–96.
- Waldner, David and Ellen Lust. 2018. „Unwelcome Change: Coming to Terms with Democratic Backsliding”. *Annual Review of Political Science*, 21, 93-113.
- Wolkenstein, Fabio. 2022. „What is democratic backsliding?” *Constellations*, 1-15. DOI: 10.1111/1467-8675.12627

Radák Eszter: Mi lenne, ha segítene átmenni ezen a dzsunglán... vagy legalább megvárna (2023)

Markó Béla

Belül maradni

Belül maradni a mondaton. Mint akit nem lehet elfelejteni. Állítmányból vagy alanyból kötőszóvá lefokozva. Talán és. Talán is. Talán vagy. Majd megválnak. Mintha átvezetnél egy turistacsoportot a túloldalra, és közben megszakítás nélkül magyaráznál. Akár egy ékezetet valamelyik betűn, az összecusokott esernyőt magasba emelve, hogy lássák, merre kell menni. Ennyi elég lesz. Már nem mindig állítmány, amely kimozdítja a helyéből az alanyt, és nélküle nincs értelme, sőt nem is létezik. Legalább kötőszó. Vagy módosítószó. Tiltó, tagadó, kérdő, néha még óhajtó is. Ne, nem, vajon. Bárcsak. Abbahagyom, hiszen nem nyelvtan ez. Olyan a múlt, mint egy földalatti szótár. Lapozgatjuk. Kicsordul a könnyünk. Elmosolyodunk. Maradjunk ott valahol egy mondatban. Mindketten. Hogyha nem és, akkor hát is. Én is. Te is. De nem csak te. Nem csak én. Amikor a mondatból egy kötőszó kihull, összeomlik minden. Figyelem a diktátorok egyes szám első személyét. Hogy én, én, én. Ők már kezdettől fogva egy értelmező szótárban élnek, és a minél részletesebb magyarázatért küzdenek. De nem lesz rájuk szükség a következő mondatban. Sem.

Molnár Krisztina Rita

Feladvány

Kék teáskannában,
bambuszcsónakon
ülök. Még tegnap van,
zöld teát iszom.

A kanna falára
tealevelek
festették kandzsikkal
az üzenetet.

Amire megfejttem,
a kanna kihűl.
Se tea, se csónak.
És beteljesül.

Patkolás

Egyszer a jegyszedőnő kis híja, hogy megölte.
A vándorlányt, na ismerik, a bábost.
Úgy esett mármost, hogy jól befogta.
Ne lébecoljon csak úgy, minek,
míg úgyse lesz előadás.
A bábokat bedugta jól a pult alá,
a báboslányt a pult mögé,
így ni, mondta, addig is. Pont
elmoshatná a sörcsapot, míg nem nyit a büfé.
Megsikálhatná a pultot is,
és pakolja még a hűtőbe át
a kólát, látja, itt van két rekesz.
A lány csinálta is, de
lassan lassú, szürke lett.
Fürge két keze, ahogy a rongy
csúszkált vele ide-oda,
a műmárványon fel és alá,
zsibbadni kezdett, ahogy
hajladozva megragadta egy-egy palack nyakát.
A jegyszedőnő elég soká,
de végre észrevette, hogy tovább ez így
mégsem mehet, a báboslány szeme
már egészen matt, halott,
a báboké is fényesebb.
Kikapta akkor őt a pult mögül,
jaj, csak ne patkoljon itt el nekem
a Szent Mihály lován, ne még,
bábozzon akkor inkább, nézze,
itt vannak, várják a bábjai,
adok vizet, igyék, igyon,
legyen, inkább legyen,
lébecoljon, csak legyen, legyen.

Vörös István

A megváltozott ember*

Megkísértések

1

Hogy is volt a kollégiumban?
Szobatársam lett Barnabás,
úgy otthon volt az álmaimban,
ahogy se párt, se senki más,
jól megértett, az nem vitás,
én talán semmit se értettem,
de ebben én vagyok hibás.
Hogy sokra vittem, csak véletlen?
A magam javára tévedtem.

2

Úgy emlékszem, hogy nagyon jó volt
a sok-sok egyetemi óra,
a szüleim azt mondták, hóbort,
semmit nem válthatunk valóra,
és nem is volna méltó szóra,
ha nem figyelne már rendőrség.
Bár talán más volna a dolga,
piszkálja a párttitkár csőrét,
hogymilyen a tiltott dicsőség.

3

Hogy hogyan lettem ellenzéki?
Lényegében észre se vettem,
pár barátom akartam nézni,
szidnak mindent, s szemük se rebben.
Én annál tökéletesebben
utánoztam a nagy dumájuk,
mint aki hitet talált ebben,
viccből hasonlítottam rájuk,
hogymire jutunk majd, kívárvuk.

* Részlet a verses regényből – A szerk.

4

Egy márciusi ünnepélyen
Petőfi jött Lenin helyett
a számra egyszer nagy merészen,
mit a közönség élvezett,
de másnap nem volt élvezet,
mikor a rendőrök behívtak,
hogy miért emeltem kezét
a rendszerre, pedig a múltak
ilyesmitől megszomorulnak.

5

Megkérdezték, esetleg írnék
néha egy kis beszámolót
a történelekről, az is emlék,
hogy ki beszélt, hogy ott ki volt.
Járna ezért kis extra zsold,
s csak annyit írjak, mi nem árthat,
eloszlat mindent, mi koholt,
és segít is a magyarázat,
közösén megmentjük hazánkat.

6

Én nem hittem, hogy így megy ez,
de éreztem, segíthetek
jobbá tenni az életet,
mert a világ nagyon beteg,
kerülgeti az őrület.
Míg jót adok a józanoknak,
a sok-sok részegségtünet
mindig óvatosságra oktat,
s megúszható a rémület.

7

Így már nagy kedvvel barátkoztam
Barnabással és csapatával,
a vitaestekre rászoktam,
a részegítő tárgyalás-zaj,
mint szélben ingó árvalányhaj,
egy-egy hetet feldíszített
bonyolult kérdés-árnyalással,
nem gondoltam, hogy értitek,
mi a langyos, ki a hideg.

8

Ha tényleg jobb a szabad verseny,
és ezt akarja lázadásunk,
úgy kiszabadulhat egy szellem,
mit előre még nem is látunk.
Az egyenlőségre rég ráunt
az ország önzőbbik fele,
az életformájuk jóság-únt.
Pénz kell, de nem tudják, vele
vagy ellene tartsanak-e.

9

És néha arról vitatkoztunk,
hogy harc-e az élet vagy játék,
hogy akkor lesz-e majd több gondunk,
ha kapunk svájci csokoládét
egyszerű forintért, magáért
a jó változásba vetett hit
már kibicsakló igazáért.
Egykori szövegem megrémít,
látom az új rablás elvét itt.

10

Akkor kellett volna okosnak
lenni, de sajnos azok voltunk.
Magamról azt nem értem, honnan
jutott belém értelem, volt úgy,
hogy én mondtam meg, mi a dolgunk.
Egy társadalmi változás
közeledése megcsikordult,
már nem fékezte semmi más,
csak a régi identitás.

11

A kommunista öntudat
és a szocialista ember,
ma már ezen bárki mulat,
s az egyenlőség régen nem kell!
Kár próbálkozni bármi elvvel,
bár mi is többen próbálkoztunk,
a szó áradt, akár a tenger,
ha szél ostromolja a partunk,
és hagy beszélni még a pártunk.

12

A vitákból a hatalomba
úgy tíz év alatt átkerültünk.
A munkához nem voltunk szokva,
s hogy milyen nehéz, rögtön föltűnt.
De egyre nagyobb lett a telkünk,
a tudat alatti világunk,
minden évben ünnepeltünk,
hogy évről évre jobban állunk,
s nem csak az igazság van nálunk.

13

Én azt se tudtam, mit csinálok,
mindig, amit hozott a helyzet,
a kis csalásra akadt száz ok,
és tehetségként ünnepeltek.
De, mint aki egy árnyat kerget,
mi sötétségben eltűnik,
lassan nem követtem a lelket
a túlvilági kapukig.
Néha még hiányzott kicsit.

14

A párt felét még ellenzékben
átléptettük egy másik pártba,
a világ csendje, kérem szépen,
nem hallatszik be a szobámba.
A beszélgetések világa,
a virágok beszélgetése,
a láthatatlanról egy ábra,
a csúnyából a szépek szépe –
rossz ízlésűeket kivéve –

15

valamikor meghatározó volt,
ha észnél vagyok, visszahívom,
ami a többségnek csak hóbot,
vagy szép szavak egy régi síron.
Hogy bölcsé lettem, van papírom,
de nincs szükség rá mostanában,
én visszahozom, hogyha bírom,
hogyha még eltűri az állam,
ki sokkal nagyobb spíler nálam.

Ébredés után*

Az előteret természetes, fakó napfény világította be. Kilépve a fényre, azonnal arra gondoltam, késő lehet. Kinéztem az ablakon. Kopár volt a kert, sehol semmi zöld. A gang betonja csupa repedés. Az egykor növényekkel teli kertrészen átvezető betonlapok mélyen a földbe süppedve heverték. Üres kaspók, szétört cserepek. Szanaszét megviselt mozdulatlanság. A szomszéd udvart a nagyiek kertjétől elválasztó palakerítésen csenevész szőlő indái lógtak. A nap halovány gömbje csak félig látszott a szemközti ház cserépteteje fölött. A fali óra oldalt azt mutatta, hogy már negyed hat van. Átaludtam az egész délelőttöt, sőt a délután nagy részét is, az alvás viszont jó, gondoltam, az még úgy-ahogy elviselhetővé teszi az egyedüllétet.

48 Aztán hamar eszembe jutott, hogy este nem egyedül érkeztem a házba. Láttam a férfi kissé torz arcát magam előtt, mintha a velem szemközti ablaküvegen tükröződne vissza. Óvatosan megfordultam, de senki nem állt ott. A kanapé fölötti polcokon elhelyezett fotókról továbbra is csak a család évek óta nem látott vagy már halott tagjai meredtek rám. Az ablakpárkányon virágok, főleg kaktuszok álltak. A polcok, akárcsak régen, teletömve könyvekkel, régi újságokkal; Élet és Tudomány, vagy két évtizednyi Nők Lapja, nagy halomban különféle rejtvényfüzetek és a teljes Jókai-sorozat világított ki halványpirosan a középső polc árnyékkal borított sávjából.

A konyhában vizet engedtem egy pohárba. Miután megittam az utolsó kortyig, újra és újra töltöttem, egészen addig, amíg azt nem éreztem, hogy a gyomrom fölött már az egész mellkasom tele van. Az éhségemet viszont a mértéktelen ivás sem mulasztotta el, úgyhogy benéztem a kamrába, de odabent semmi ehetőt nem találtam, majd miután végignéztam az edényeket és a lenti fiókokat, fölálltam egy székre, s elkezdtem a konyhaszekrény felső polcait végignézni, hátha találok egy csomag háztartási kekszet legalább. De a fenti szekrényekből csak egy zacskóba csomagolt, penészes kenyér bukkant elő, meg némi sós mogyoró, amit, bár kissé avasnak tűnt, azonnal, az utolsó szemig megettem. A mosogatóhoz közeli polcon, alufóliába csomagolva, egy nagy darab, szinte betonkeménységű csokoládé bújg meg az egymásra halmozott tárgyak között. Íze már nem nagyon volt, és legalább egy negyedórán át tartogattam a számban, hogy elkezdjen olvadni végre. Közben levettem a kabátot, mert éjszaka rám melegedett. Hűvös volt odabent, de jobban zavart a fülledtség a fejemben, mintha az, meg a sehogys sem múló éhség, tartott volna bénító kábultságban.

Végigjártam a szobákat, hogy beszéljek a férfival, de sehol nem találtam. Sem a hátsó szobában, amely valaha apámé volt, sem papa egykori dolgozószobájában, ahol a kemény és magas diófa bútorok szorításában az íróasztal-

* Részlet a *Fóbia* című regényből.

la és az a letakart Förster pianínó állt. Legalább háromszor végigjártam az egész házat. Még a hátsó kertbe is kimentem, hátha a fészerben pakol valamit a férfi, de odakint sem volt. Kezdett nyomasztani a szótlanúság. Amint valósággá vált, már egyáltalán nem vágytam az egyedüllétre. Beszélni akartam valakihez. Erős szél fújt odakint, az ég viszont tisztán, egyenletesen fénylett. Úgy tűnt, irtó hideg lesz a városban éjszaka. A Vénusz gömbje a templom tornya mellett világított az égen, miközben az udvaron kövér varjakat láttam, hevesen kapirgáltak a beton rései közül kiálló fücsomók között. Az udvarnak nagyjából azon a részén állhattam meg, ahonnan Évi néni majdnem harminc éve azt a képet készítette anyámékról, de nem bírtam sokáig egy helyben állni, elviselni azt élettelen látványt és azt az igazságtalan érzést, hogy hiába igyekszem, folyamatosan késésben vagyok.

Visszamentem a házba. Kulcsra zártam a gangra nyíló ajtót. Rohamosan sötétedett. Föltűnt, milyen gyors tempóban telik az idő, és az eszembe jutatta, miért is vagyok tulajdonképpen itt. Aztán az idő múlása eszembe jutatta bátyámat is, és a hangját, ahogy azt mondja: eszedbe ne jusson egyedül odamenni a házhoz. És tudtam, ezt mondaná megint, ha újra beszélnénk. Ezt mondaná örökké, még akkor is, ha tudná, itt vagyok. És tudtam, hogy ezt mondaná Csaba is, rá azonban még nem tudtam haragudni akkor.

A faliórára pillantva tudatosult bennem, hogy az utolsó buszt már nem lenne időm elérni, pedig komolyan megfordult a fejemben, hogy elindulok, még a sötétség beállta előtt. Negyedóra sem volt az indulásig. Kézbe vettem a telefont, és már a mozdulat fölidézte bennem a mosdó fülledt belsejét, a hangokat, majd a fehér kórházépületet, az ezernyi csörrenést. Az orvost, azt a rendetlen szobát. Hogy nem láttam holtan a mamát, és hogy talán jobb így. Aztán a rendőrségen ivott kávé kesernyés íze járta át a számát, miközben már a rendőrnő csillogó archőre volt előttem. Csupa erős, mélyen belém égett részlet. Az alufóliáról visszaverődő fény csillanása, és az az undorító plüss ott az autóban, majd a kopott táj képe úszott be a távolban baktató őzek alakjával együtt.

Anyám, aki naponta legalább kétszer fölhív, már komolyan aggódhat az eltűnésem miatt, gondoltam, mikor ismét a telefon képernyőjére néztem. Az akkumulátor tizenegy százalékon állt. Vajon mennyit bír ki még? Van-e időm arra, hogy elhagyjam a házat? Van-e időm bemenni egészen a központra, majd visszajönni, mielőtt megjönnének? A rohamosan közeledő éjszaka járt a fejemben, és hogy még mindig éhes vagyok. Aztán eszembe jutott, hogy megkeresem a dobozt, amiből egykor a leveleket vette elő a mama. Tudtam, hogy ha maradok, van még időm újra végigjárni a házat. Ide-oda cikáztak a gondolataim. Izgatott maga a keresés, miközben aggasztani kezdett, hogy ha a hátsó szobában leszek, hátha nem hallom majd, ha valaki a főbejárat zárjával próbálkozik.

Visszamentem a konyhába. Úgy emlékeztem, az egyik fiókban megbújik pár égő, és szerencsémre úgy is volt. Kivettem egy hatvanas, régi típusú izzót a dobozból, majd egy konyharuhába csavarva óvatosan összeroppan-

tottam. Vigyázni akartam a sebre a kezemen, de akkor vettem észre, hogy a csuklóm teljesen ép, és hiába vizsgálgattam olyan sokáig, tisztán emlékezve az esésre, semmiféle sérülés nem látszott egyik kezemen sem.

A bejáratú ajtóhoz mentem, hogy kinyissam. A két ikerház közötti széles előtér sötét volt, s még a ház belsejénél is sokkal hidegebb. Nyaranta régen fecskék fészkeltek az eresz alatt, de akkor hiába füleltem, néma csönd volt odakint. Szétszórtam pár törött darabot. Gondoltam, legyen csak hallható, ha valaki bejön a nagykapun, de ne legyen túl föltűnő a zaj; mintha tényleg csak véletlenül lennének ott azok a szilánkok. Hallgatóztam. Semmi mozgás. Visszazártam az ajtót, majd megint a konyhába mentem, hogy vizet töltssek egy edénybe. Fogtam a kis lavórt, és elkezdtem öntözni a növényeket, de aztán abbahagytam hamar. Elfogott a félelem, mert közben rájöttem; ha tényleg meg akarom várni az éjszakát, a két férfit – bár a szándékomban és az eljövételükben sem voltam már biztos –, akkor nagyon nem szerencsés, ha bármi eleve szembetűnőn változtatok. Amikor előző este bejöttem, tényleg semmi jel nem utalt arra, hogy bárki járt volna a házban, de arra a pillanatra vonatkoztatva ez a kijelentés már nem igazán állta volna meg a helyét. Közel volt, hogy megint előntsön a kétségbeesés. Nehéz volt összeszedni gondolatban, vajon mikén változtattam addig. Éjjel vajon fölkeltem-e? Nem tudtam volna biztosra mondani. De nagyon ritka az, hogy végigalszom az egész éjszakát, pláne a délelőttel meg a kora délutánnal együtt. Az volt az érzésem, túl sok tárgyat mozdítottam el.

50

A belső szobában a dunyha összegyűrve fénylett. Az ágytakaró félig a földön hevert, ezeket azonnal a helyükre raktam, és minden egyes gyűrődést próbáltam elsimítani. Sokáig tartott. Aztán átmentem a másik szobába, de a függönyhöz nem mertem nyúlni, hiába, hogy el volt húzva félig, hátha folyamatosan figyeli a házat a tér egy pontjáról valaki. Nem tudtam volna megmagyarázni, miért csinálom mindezt, csak annyit éreztem, hogy csinálnom kell. Két pohár kint állt a konyhaasztalon. Tudtam, hogy az egyiket én használtam nem sokkal azelőtt. A lavórt kitöröltem, majd visszaraktam oda, ahonnan elvettem, és a vécé ajtaját is becsuktam, mert azt korábban mindig csukva tartotta a mama. Az előtér padlója tiszta sár volt, s vagy egy negyedórán át vacilláltam, felsöpörjem-e. Néhány képet és a nagy neszeszerét visszaraktam a helyére, s mire befejeztem a pakolást és a fölmosást, már odakint is szinte teljesen sötét lett. Egyre hidegebb volt a nagy előtérben. Tisztán látszott a leheletem. Visszavettem a kabátomat, majd leültem a puha díványra. Figyeltem, ahogy minimálisra csökken a kintről érkező fény, és az árnyékok egyre terebélyesebbek lesznek a szobában, mintha a színeket is eltörölné a lassan közeledő éjszaka.

Végül a kisházban kezdtem a keresést, de ott a szekrény alsó polca szintén teljesen üres volt, pedig tisztán emlékeztem rá: pár éve onnan vette ki azt a sötét színű dobozt a mama. Látszott, hogy a ruhákból is sok mindent kipakolhatott apám, vagy még a nagy korábban, és a fiókok nagy részében sem találtam semmi fontosat. A felső polcok tele voltak a nagyapa érméit

tartalmazó tokokkal. Néhány igazán szép kivitelezésű bőralbumot is találtam, azokban bélyegek lapultak komoly, nagyapámhoz méltó rendbe téve, bár inkább maguk az albumok voltak szépek, nem az, ami bennük rejtett. A gyűjtemény nagy része, azt hiszem, értéktelen volt. Úttörőket ábrázoló, tenyérnyi méretű bélyegek, volt pár szlovák, sőt csehszlovák és román széria, Eminescuval vagy talán Enescuval; sosem tudom, melyikük a költő és melyik a zenész. A neveket amúgy is képtelen vagyok megjegyezni. Nagy, hangjeggyel díszített sorozat volt, az írást viszont nem tudtam elolvasni, még szemüvegben sem, a betűk annyira lekoptak a hosszú évek alatt.

Átmentem a másik szobába, s végül a nagy diófa szekrény alsó polcán, a nagy kosztümjei alatt találtam meg a dobozt. De amikor fölnyitottam a tetejét, egyrészt föltűnt, hogy sokkal, de sokkal kevesebb boríték van benne, mint amennyi korábban volt, másrészt közben elillant az addigi élénk szándékom, az a vágy, ami pedig egy napon át annyira erős volt. Kivettem pár borítékot, de már egyáltalán nem volt kedvem olvasgatni nagyapám árulásáról. Megundorodtam tőle. Legfölül az a levél hevert, amiről tényleg senki sem gondolná, aki csak ismerte a papát, hogy ő írta volna. Végül az volt az egyetlen, amibe mégis beleolvastam. Akkor is idegen volt a szöveg, és fájóan részletező. Még annál is jóval több érzellemmel, mint amit a korábbi olvasás alapján föl tudtam idézni. Hirtelen az undor mellett azt kezdtem érezni, hogy nincs semmi jogom ehhez. Hogy amikor a mama önszántából mutatta meg a leveleket, az még rendben volt, de most, hogy már egyikük sem él, azzal, hogy így kutakodom, megbocsáthatatlan dolgot művelek; mintha leskelődnék, vagy valami annál is nyomasztóbb és vállalhatatlanabb bűnt követnének el, kifejezetten ellenük. Persze lehet, hogy csak a szokatlan stílus zavart össze, ami annyira összeegyeztethetetlen a papával. Közben azt vettem észre, hogy már nem is a megcsalás, inkább az a kérdés nyugtalanít, hogy a két férfi aznap este vajon eljön-e. Tudni akartam, volt-e értelme közel huszonnégy órát várnom. Vállalnom önfejlésből, és a családom miatt állandóan érzett, kínzó büntudatból ezt a *kötelességet*. Az utolsó buszt már lekéstem, jöttem rá megint szinte remegő kézzel, a telefonra pillantva: vonatközlekedés pedig innen nincs a főváros irányába, tehát ki kell várnom a reggelt, akármi történik is az éjszaka folyamán.

Amíg lapozgattam, teljesen besötétedett. Alig láttam már a betűket, hiába, hogy a szemközti tér lámpái fölkapcsolódtak. A fény, pontosan ugyanúgy, mint előző este, a redőnyök apró résein át behatolva halványsárga foltokkal pettyezte tele az ablakokkal szemközti, tapétával borított falat. Mozgás hallatszott kintről. Gyorsan visszatettem a leveleket a dobozba, majd az egyik tonettszékre fölállva az egészet a felső polc leghátsó részébe toltam. Pár ruhadarabbal takartam le a papírdobozt, hátha más, főleg apám, úgy nem találhatja meg.

Amikor visszamentem az előtérbe, alig hittem a szememnek. A Jenő ott ült a pamlagon. Kintről beszűrődött némi fény, így jól láttam az arcát, és azt is, hogy ugyanabban a ruhában van, mint előző este. A haja kócos volt, az arca csillogott az izzadságtól, zaklatottnak látszott, mintha megint fu-

tott volna órákon keresztül, vagy az öregasszony látta volna el ismét olyan alaposan a baját. Vastag borítékot tartott a kezében. Első pillantásra azt hittem, a táskámból vette ki, ami ott hevert a díványon; hogy a mama nálam lévő holmijaiból került valahogy hozzá, de miután közelebb léptem, már biztos voltam abban, hogy az a boríték sosem volt még a kezemben. El sem fért volna a táskámban, olyan nagyalakú volt. Biztosan itt találhatta valahol, gondoltam aztán, amíg én a levelekkel foglalkoztam. De hogy hol, arról persze fogalmam nem volt, ahogyan arról sem, hogy hová tűnhetett el a férfi olyan hosszú időre. A nagy előszobában nem utalt semmi jel arra, hogy bármit elmozdított volna. Érthetetlen volt, hogyan jöhetett vissza a házba, vagy ha el sem ment, akkor hol rejtőzhetett majdnem egy teljes napon át, és egyáltalán miért rejtőzött el. Aztán eszembe jutott a pince. Hogy oda nem mentem le, ahol télen a növényeket tartjuk, miközben az az egyetlen hely, ahol viszonylag kellemes és egyenletes a hőmérséklet, ahol síri csönd van, s ahol nyugalomban meghúzhatta magát. Úgy láttam, minden háborítatlan. Az ajtók csukva voltak. A főbejárat kilincsét lenyomtam, de az ajtó nem nyílt. Benéztem újra a kisebb hálósobába, ahol az a fiókos szekrény állt, de ott bent sem láttam semmi, változásra utaló jelet.

Leültem a férfi mellé a díványra, aki egyetlen szót sem szólva követett a tekintetével, amíg én a zárat ellenőriztem. A szavakat továbbra is nehezen formálta, de éreztem, hogy azonnal mondani akar valamit. Nyüszögött, szinte szűkölt, mintha kínban lenne. Az arcán a csodálkozás mellett egy kétségbeesett vonás is ült. Még mielőtt rákérdezhettem volna, hogy mi az, fölnyitotta a borítékot, majd a kezembe adott néhány, szakadozott papírt, hogy nézzem meg. A borítékból előkerült egy fénykép is, két kisgyerekről, akiket – mivel szinte csecsemők voltak – érthetően nem ismertem föl. Az viszont rögtön föltűnt, hogy van köztük némi hasonlóság, azon túl, hogy ugyanolyan, rugdalózószerű ruhában vannak, miközben látszott az egyértelmű méretbeli különbség is. A bal oldali kisgyermek arca azon a képen sima és kerek, a másiké viszont szembetűnően aránytalan: a jobb szeme lejjebb helyezkedik el, mint a bal, és a karját ferdén tartja, mintha béna volna. Ráadásul hat ujja van az egyik kezén. Mivel a kamera felé nyújtózik a felvételen, ezt akkor azonnal észrevettem.

– Hol voltál?

A férfi nem felelt, csak hevesen, türelmetlenül ingatta a fejét, miközben rámutatott a gyerekeket ábrázoló képre.

– Kik ezek? – kérdeztem, még azelőtt, hogy a papírt, amit a kezembe nyomott, alaposabban megnéztem volna. Zavart, hogy olyan zaklatott. Nem értettem, mi olyan sürgős ebben.

Rám pillantott, majd előbb a nyújtózkodó kisgyerekekre mutatott, végül saját magára. Az nem lepett meg, hogy ő lehet az. Ismét megnéztem a gyerek arcát és hihetőnek tűnt a dolog. Arra gondoltam, még emlékeztet is rá. Már amennyire egy kiskori képben föl lehet fedezni egy borostás felnőtt arcát. Amikor azonban újra a férfira néztem, hogy megbizonyosodjak a hasonlóságról, megint elementáris erővel öntött el az érzés, hogy ismerem. Vagy ismerek valakit, akinek a vonásai ennek az embernek az arcában is fölfe-

dezhető, de hogy az nem egy ismeretlen kisgyerek, hanem a bátyám, vagy talán inkább én vagyok az.

Lüktetett a halántékomban egy ér. Azonnal az iratokra néztem. Az első papír egy régi születési anyakönyvi kivonat volt, amin szokatlan módon két név szerepelt az újszülött neve rubrikában, ám az egyik át volt húzva feketével. Apámé állt a második helyen, az első, szinte kisatírozott pedig egy másik emberé volt, akinek a keresztnévéből – nagy nehezen ki tudtam venni a szögletes, kissé elmosódott írásból – egy n betű és két határozottan megrajzolt, hosszú ékezet látszott. A szülők megnevezésénél hasonló furcsaság ismétlődött az iraton, de csak az anyánál. Az első név ott is áthúzva. Hunyrogva, de végül ki tudtam olvasni a keszekusza kézírásból, hogy S. Veronika. A második, leánykori név teljes egészében látszott: nagyanyámé volt. Az atya családi nevénél pedig nagyapám neve sötétlett.

Megint a képre néztem, aztán újra a kivonatra. A mellettem ülő férfi arcára, majd ismét a képre. Kezdetű nyilvánvalóvá válni, hogy nemcsak a papa rejtegetett évtizedeken át egy titkot, hanem a mama sem volt annyira őszinte, mint ahogyan azt addig a pillanatig hittem. Az a titok több szempontból sem csak nagyapám titka volt. A mama nem mondott el mindent sem magáról, sem akkor, amikor arról a bizonyos V.-ről beszélt nekem. Sőt, sok minden mással, a családdal és apámmal kapcsolatban is hallgatott – legfőképp vele kapcsolatban –, aki ezek szerint nem egyedüli gyerek, van egy testvére is, akit nagyszüleim nem vettek magukhoz, és nagyon kíváncsi lettem rá, hogy miért. Csak úgy özönlöttek a fejemben a kérdések. Lehet, hogy nagyanyámnak nem lehetett saját gyereke? És a megcsalásból származó gyerekek közül miért csak az egyik került hozzájuk? Csak az egészséges kisfiú „jöhetett”, és vajon tényleg csak a fogyatékosága miatt nem került hozzájuk a Jenő? Vagy ennek valami más oka is volt? Lehetséges, hogy a mama nem is tudta, hogy annak a nőnek két kisgyermek született? De hát, az a nő ott van a családi képeken, jutott eszembe megint – miközben fölfogni nem tudtam, hogy nagyanyám a nő jelenlétét, akivel ezek szerint megcsalta nagyapám, hogyan tűrhette el. És ha ő ott van, márpedig legalább egy képen szerepel, amin ráadásul apám is látható, akkor a Jenő vajon miért nincs rajta azon felvételen? Belefájdult a fejem a néma kérdezősködésbe. Főleg, hogy a mama hallgatása bőven fölért néhány igazán súlyos és megdöbbentő hazugsággal. Hirtelen nehéz volt hinni a szememnek. Értelmezni az eleinte még töredékesnek látszó információkat, de aztán az a döntő és igazán szívfacsaró gondolat merült föl bennem, hogy akit eddig a nagyanyámnak hittem, valójában nem az. És így azonnal érthetővé vált, hogy miért akarta mindenáron, olyan türelmetlenül a Jenő, hogy nézzem meg azt az iratot, és miért nevezte úgy azt a kis galambszerű nőt és a papát ott a szobában, ahogyan. Szerettem volna tudni, a többi családtag, legfőképp apám, tud-e arról, ki az anyja valójában. Vagy a bátyám, hogy igazából kitől származunk. És volt egy olyan határozott érzésem, hogy egyedül én vagyok az, aki elől eddig rejtegették mindezt. Falféhr lehetett az arcom. Legszívesebben torkom szakadtából üvöltve rohantam volna kifelé a házból, de arra már nem maradt időm.

Csak pár perccel múlt fél tíz. Tisztán hallottam az üvegszilánkok roppanását, majd ahogy valaki a zárraj bajlódik a két ház közötti átjáróra nyíló ajtónál. Zörgött a fára szerelt fém. A dívánnyal szemben van a bejárat. Látszott, hogy a kilincs megmozdul. A túloldalon álló fickó párszor rápróbálhatott, hátha fölösleges fessegetnie. De az ajtó zárva volt. Néhány rángatás után abbamaradt a zaj, majd hallottam, hogy az az ember tesz pár lépést a belső udvart az átjárótól elválasztó fémkapu felé. Közben hallatszódott egy tompa puffanás is. Mintha egy sörétes puskát sütöttek volna el valahol a távolban. Azonnal fölillant a szemem előtt a kép, amit még a város határában láttam; ahogy az a három őz hangtalanul lépdél a kora esti, fagyos szürkületben. De az nem egy lövés zaja volt, jöttem rá, mikor a Jenő tekintetét követve már az ablakot figyeltem, hanem annak a hangja, ahogy valaki egy ugrás után földet ért a hátsó udvaron.

Azonnal fölemeltem a táskámat, majd kivettem belőle a mobilom. Már az előző esti megérkezés előtt gondoltam rá, hogy ha bent leszek a házban, rögzíteni kellene, ami történik, mert arra továbbra sem láttam sok esélyt – még a Murván tapasztaltakkal együtt sem –, hogy a rendőrök föltűnnének a háznál éjszaka. Azt a hibát pedig nem akartam elkövetni, amit korábban sikerült, még kint az állomáson.

Nem volt időm kipróbálni, a kamera pontosan mit rögzít majd. Persze igyekeztem olyan szögbe állítani a készüléket, hogy egyrészt ne dőljön el, másrészt, nagyjából a szoba közepén lejátszódó dolgokat rögzítse. Láttam, hogy csak pár százaléknyi energia maradt az aksiban. Minimumra vettem a fényerőt, a képernyőrészt srégen nekitámasztottam az ott álló vaskos könyvhalomnak, ami egyúttal árnyékot vetett a fekete készülékre, majd az aljánál húzódó kis résen át benyúlva a mutatóujjammal elindítottam a felvételt.

A kertre nyíló nagy ablakon keresztül idővel látni lehetett a mozgást. Egy alak lépett a kiskapuhoz, aminek a reteszét, jutott eszembe rögtön, elfelejtettem visszatolni, miután kora este kint jártam az udvaron. Nyikorgás. Lépések zaja hallatszott. Azt hittem, az alak azonnal ránk töri a kert felé vezető ajtót, de egyelőre nem nyúlt még a zárhoz sem. És akkor a másik férfi is, akit korábban a két ház közti folyosón hallottam kaparászni, mozdulatlanul állt.

Hosszú másodpercekig még egy pisszenés sem. A Jenő váratlanul megragadta a vállamat, majd elkezdett ráncigálni, hogy azonnal kövessem a konyhába. Kétségtelen, ott volt a legsötétebb az összes helyiség közül. És ahhoz, hogy oda beosonjunk, szerencsére csak egyetlen ajtót kellett megmozdítani. Mikor már bent voltunk, a Jenő visszatolta az ajtót egészen addig a pontig, hogy szinte csukva legyen, de hangot közben ne adjon ki maga a mozdulat. Olyan finoman és pontosan csinálja, gondoltam a mozdulatait figyelve, mintha mindez már megtörtént volna korábban.

A jobb hátsó sarokba húzódtunk, egészen a szekrény tövéhez, a kamra ajtajához közel. A konyhában nemcsak hogy koromsötét volt, még a cipőmön keresztül is éreztem a kőburkolatból sugárzó hideget. Közben hallatszott egy halk zörgés, aztán ahogy reccsen valami. Lehunytam a szememet, így

csak az ismétlődő nyikorgásból jöttem rá, hogy kinyílt a kert felőli ajtó, majd finoman visszacsukódott. Pár lépés zaja hallatszott, utána csönd lett. De nem az üres házakra jellemző némaság. Feszült csönd. Éreztem, hogy az, aki az előtérben áll, figyel, mozdul-e rajta kívül bármi odabent.

Motozás, halk recsegés. Először azt hittem, a Jenő mozdult meg, de ő feszülten, összeszorított ajkakkal, szinte a füléig emelt vállal állt tőlem csak kétlépésnyire. Közben megjelent a földön egy árnyék, eleinte csak annyit érezkeltem a mozgásból, majd fokozatosan egy patkány alakja olvadt ki a sötétből. Gusztustalan példány volt, hosszú, csupasz farokkal. Az előszobába nyíló ajtóig osont, majd váratlanul megállt, mintha meglepte, sőt megmerevítette volna a kintről szűrődő világosság. Mikor újra megmozdult, azt hittem, elindul visszafelé, de végül átbújt az ajtó alatti résen. Odakintről hangos csattanás hallatszott. Rögtön utána anyagsúrlódás, mintha valaki csoszogva arrébb lépett volna, majd egy szinte nevetésbe hajló köhintés visszhangzott. Aztán újra a zörgés, amit a diványon ülve is hallottam, majd ahogy tárul a bejárati ajtó. Mindig jellegzetesen ropog az idős faszerkezet, mintha ketté akarna hasadni. A hosszan tartó szótlanság, a ház elhagyatottsága csak növelte a hanghatások erejét. És tisztán hallható volt az is, amikor megszólalt az a két, ismerős hang odakint.

- Atyaúristen, az meg mi ott a kezedben?
- Egy ótvaros patkány. Az előbb sz... sz... szaladt ki onnan bentről.
- Minek fogdosod? Tedd már le, te idióta. Most nem félsz a fertőzéstől?
- Ne... ne hívj így. Ezt a kórt nem a patkányok terjesztik. Az emberek jelentik a veszélyt!

- Bazdmeg, mindjárt elokádom magam. Hátul könnyű volt bejutni?
- Csak át kellett mászni a téglakerítésen. Nyugi, figyelmes voltam... nem látott meg senki.

- Jó. A kapuhoz elég volt egy sima ötvenötös kulcs. Amennyire stresszelnek ezek az öregek, annyira nem adnak a biztonságra.

- Hideg van.
- Mondom, hetek óta üres a ház. Hiába hagyták fölhúzza a redőnyt, semmi mozgás nem volt itt már a hónap eleje óta.

- Körbenézzünk?
- Talán láttál valamit?
- Azt már elintéztem – felelte a vékonyabb hangú férfi.

Mintha csak az utolsó mondatra akarna azonnal rációlni, nyikordult a két ház közötti átjáróról nyíló nagykapu. Régóta ilyen hangot ad ki, pláne, ha nem mozdult már hosszabb ideje. Gyerekkoromban gyakorta csak a hátsó kaput használták nagyszüleim. Főleg, mikor nagyapám nem akart Évi néni férjével, Géza bácsival találkozni, akivel egy telekügylet miatt sokáig elég rosszban voltak. Alkalmanként tettelegességgig fajult a vitájuk, amire persze az elfogyasztott napi alkoholmennyiség is rádolgozott rendszeren.

Reccsent a bejárati ajtó. Mást egyelőre nem lehetett hallani, mert azok ketten talán még nálunk is feszültebb csöndben vártak.

Kijebb léptem, hátha egy másik szögből láthatom, pontosan mi történik az előtérben. De csak az udvarra nyíló ablakot láttam meg az alatta húzódó hosszú könyvespolcot, illetve halványan az asztalon álló könyvhalmot, ami-

nek a telefonomat döntöttem neki. Olyan sötét volt a könyvhalom tövében, hogy nem tudtam megállapítani, ott van-e még a készülék.

Nevetés, aztán pár lépés zaja hallatszott, majd egy férfi szólalt meg, aki nek a hangja szintén ismerős volt.

– Sanyi, mi a faszt csináltok itt? Reméltem, hogy nem lesz itt senki. Kicsit korán van, nem?

– Majdnem beszartam, öreg, azt hittem hirtelen, hogy a nyanya jött haza.

– Az már nem fog hazajönni.

– Hogyhogy nem fog?

– Úgy, hogy meghalt.

– Komolyan?

– Igen, ha mondom. Azért is jöttem ide, mert nyolc körül nem talátlak a telepen. Azt hittem, legalább bemész, hogy legyen alibid, te barom. Van egy kis gáz.

– Miféle gáz?

– Az öreg nő unokája bent járt tegnap délután az őrsön. Valahonnan megtudta, hogy mire készültök.

– Mi van?

– Bizony, jól érted. El se hittem, mikor bemutatkozott, majd elkezdte mesélni a dolgot. Azt állította, hogy hallott benneteket az állomáson. Lehetséges ez?

– Mi van?

– A Jenőről is beszélt... te biztosan ismered. Tudod, az a bolond gnóm, aki néhány éve szabadult.

– Igen, tudom, ki az.

– Tegnap elmentem hozzájuk, hogy kikérdezzem erről-arról, de azt a nyomorultat nem találtam otthon, csak az öreglányt, akivel él.

– Az a nő az őrsön miket mondott még?

– Érdekes, hogy ezt kérdezed.

– Mert?

– Azért, mert arról is beszélt, hogy szerinte az a szerencsétlen, börtöntöltelék Jenő nem ölt meg senkit, és állítólag erről ti beszéltek ott az állomáson. Hazudott a nő? Vagy tudtok valamit, amit én nem? Amúgy meg... mi a szart csináltok itt fél tízkor?

– Kicsit korán értünk ide. Beteg a gyerek, most tudtam elszabadulni otthonról. Hamar le akarjuk zavarni a dolgot.

– Hát ez óriási, mondhatom! Nem láttatok senkit bejönni?

– Nem. Azzal a csajjal mi lett?

– Az öreglány unokájával?

– Azzal.

– A nőt az egyik kolléga tegnap este fölrakta az utolsó fővárosi járatra. Olyan sápadt volt, hogy nem sokat néztem ki belőle, de azt mondta, hogy van kulcsa a házhoz. Tíz körül erre kanyarodtam a biztonság kedvéért tegnap este is, mert féltem, hogy mégiscsak idejön, miután olyan összevissza dumált mindenféléről. De ezek szerint akkor kellően ráijesztettünk.

– Eddig senkit se láttunk.

– Akkor jó. És te? Meglep, hogy itt találalak. Nem tudtam, hogy a Sanyi veled tervezi ezt a dolgot. Évek óta nem láttalak a városban. Hová tűntél?

– Sehová.

– Értem, az más. És mi az ott a kezeden? Vigyázz, mert még a végén elkapsz valamit!

Előbb röhögés, majd egy tompa puffanás hallatszott. A Jenő érzékelhette, sőt érthette is azt a gesztust, mert azonnal megmozdult mellettem, mintha egyenesen őt vágták volna a földhöz. Mintha neki okoztak volna fájdalmat, nem annak a nyomorult, haszontalan állatnak. Hirtelen vissza kellett rántsam a kabátjánál fogva, hogy a csoszogó mozgása ne okozza a vesztünket azonnal.

Hallgatóztam. Csönd volt. A konyhaajtó mozdulatlanul, résnyire nyitva állt, miközben váratlanul megszólalt kint a lengőóra, aminek a hangja addig a pillanatig föl sem tűnt, pedig az előszobában minden félórában üt legalább egy öblöset. Az egyik férfi fojtott hangon káromkodott, aztán megint csönd lett. Lassan tapinthatóvá vált a hideg odabent.

– Kint leszek még egypár percig, ha kellenék. Szedjétek, ami kell, aztán húzzatok a picsába, de gyorsan. Téged meg reggel a víztározónál várlak. Arról a nyomorultról is beszélünk kell.

– Már hogy...

– Igen, róla. Csak ott legyél a cuccokkal együtt, bazdmeg!

Miután a rendőr kiment, azt hittem, sietve körbenéznek, hogy milyen értékes tárgyakat tudnak azonnal kivinni a házból, de egyáltalán nem kapkodták el a dolgot. Azt tudtam, hogy az ékszereket apám elvitte már akkor, amikor a nagyí az ápolási osztályra került. De az értékes festmények továbbra is ott lógtak a belső szobában. A papa halála óta amúgy sok mindentől megszabadult a mama. Főleg a férje dolgaitól, amiket már évek óta nem használt senki. Valahol mélyen reménykedtem abban a nagypapa halála után, hogy a mama legalább a rendszeres közös séta erejéig összeszűri a levet valakivel, de örökre hűséges maradt a házasságukhoz.

Hirtelen az egyik férfi arcát pillantottam meg a konyhaajtó ablakának négyszögében. Nem jött be a konyhába, még csak be sem nézett, egyszerűen odaállt, közel a gangra nyíló ajtóhoz. Nem emlékeztetett egyik férfir sem azok közül, akiket előző este az állomáson láttam közvetlenül a fölszállás előtt, de arra már nem mertem volna megesküdni, hogy nem az egyik, még a délelőtti buszon látott férfit figyelem a koszos üvegen át. Valamivel fiatalabb volt, mint ahogyan arra a hangja alapján következtetni lehetett. Bő negyvenes, oldalra fésült hajú fazon, csontos, holtsápadt arccal. Frusztrált, hogy nem tudom, a másik hol lehet. Főleg, hogy körbe lehet menni, a kert felől apám volt szobáján, majd a kamrán át, egészen a konyháig. Tudtam, hogy ha a másik közben kiment, könnyen a hátunk mögött bukkanhat föl.

Hosszú ideig nem hallatszott semmiféle mozgás. Egyenletes csönd nehezedett a házra. A vékony fickó feje is mozdulatlan maradt, csak a Jenő szuszogott mellettem; hol ránéztem, hol az ajtó irányába, hogy mozdul-e odakint valami. Aztán megszólalt az ajtónál álló fickó, és végre kitódulhatott a levegő a mellkasomból.

– Ez a genny meg mi... minek jött ide? Azt mondtad, nem szóltál senkinek, erre idejön egy zzs... zsaru!

– Kussolj már! Muszáj volt szólni neki, érted? Mit gondolsz, amúgy nem találnának meg azonnal?

– Az lehet, hogy téged megtalálnának.

– Örülj, bazdmeg, legalább van, aki fedez minket.

– Gondolom... megkéri az árát.

– Meg. De nézz majd be a belső szobába, és megérted, hogy nincs miért aggódni.

– Nézzünk körbe gyorsan.

– Előbb egy kérdés.

– Mégis mi... mi volna az?

– Honnan ismered a Jenőt?

– Ki... kicsodát?

– Ne add a hülyét! Ideje volna elmesélned, mi történt.

– Mikor mi történt?

– Figyelj, öreg, amikor az állomáson szóba hoztam azt a nyomorultat, olyan kétségbeesett képet vágtál, hogy azóta nem megy ki a fejemből. Erre meg tessék, a Dezső szóba hozza, neked meg ugyanolyan zavart lesz az ábrázatod. Persze azon sem lepődnék meg, ha csak adná a hülyét, még előttünk is. Szerintem ugyanolyan jól tudja, mint én, hogy az a nyomorék sosem ölne meg senkit. Ahhoz túl nyúlszívű és szerencsétlen. Rá kellett volna kérdezni már tegnap... én hülye... persze nyilván széttárt karral ingatta volna a fejét, mint a faszfej zsaruk általában. Lehet, hogy több mint tíz évet ült ártatlanul? Az nagyon kemény.

– Most mi a jóistenről dumálsz?

– Attól tartok, tudod te azt pontosan. Nagyon érdekelne, hogy honnan ismered.

– Kicsodát?

– Hát azt a rusnya képű Jenőt!

– Ho... honnan a picsából ve... veszed, hogy ismerem?

– Lehet, hogy nem ismered, de van hozzá közöd, nem?

Miközben beszéltek, a mellettem álló férfi halványan fénylő arcát figyeltem. Még ha egészen odáig volt bennem bármi kétség is a személyével kapcsolatban, akkor teljesen nyilvánvaló lett, hogy róla van szó. Úgy zihált a mellkasa, mint ha lefutott volna egy maratoni távot. A szeme kitágult, hogy lassan összegyűjtse, majd élesen visszaverje azt a kevéske fényt, ami odabent önmagában szinte érzékelhetetlen volt. A tárgyakat a konyha belsejében beborította a sötétség.

Idővel ismét az előtérre nyíló ajtó ablakát figyeltem, amin keresztül a csontos arcú fickó feje látszott. A fényes keret egyre szűkebbnek, távolabbinak tűnt.

Fáradt voltam. A beszűrődő hangok gyengültek.

– Mondjuk úgy, hogy tudom, kicsoda.

– Mondom én.

– Na... na és, akkor most... mi van? Elég sok embert ismerek látásból, ahogyan te is.

– De őt nem csak látásból ismered. Jól sejtem?

– Mi a fa... fa... faszt akarsz tőlem? Inkább pa... pakoljunk, aztán húzzunk a fenébe!

– Két perc, és elkezdjük, de ezt előbb tudni akarom. Ugye nem ti nyírtátok ki az öcséddel a Vargáékat úgy tizenöt-húsz éve?

– Mi van?

– Baszki, remélem, nem ti voltatok!

– A Ferit azt hagyd ki ebből!

– Öreg, válaszolnál a kérdésemre?

– Mi... mi... minek basztatsz? Talán te is zzzs... zsarú vagy? És egyáltalán, kik azok a Vargáék?

– Egy család voltak odalent a Murván. Történetesen az a nyomorult nekik dolgozott.

– Kicsoda? A haverod az állomásról?

– Nem a haverom, te barom. És ne add az idiótát, inkább válaszolj.

– Minek is kéne válaszolnom?

– Egyrészt, mert kérdezlek, azért. Másrészt, mert tudom, milyen féregdolog miatt ül az öcséd a sitten. Ugye neked nem volt közöd ahhoz a mészárláshoz?

– Aggályaid vannak velem kapcsolatban?

– Könnyen lehet.

Az ablaknál álló sápadt fickó röhögni kezdett. Az arca kétségbeejtővé vált, jól láttam még azon a homályos ablakon át is.

– És ez pont most jut eszedbe... rablás közben!

– Szóval ti nyírtátok ki őket.

– Te mondtad, hogy történnek ilyen esetek!

– Mondd ki, bazdmeg! Ti voltatok vagy sem?

– Jól gondoltad. Tényleg az öcsém találta ki az egészet. Igazából a nő miatt. Teljesen rápörgött, bár a Vargát én beleztem ki, mert nekem tartozott, méghozzá jó sokkal. A feleségét viszont a Feri készítette ki olyan alaposan. Meg kell hagyni, tényleg dögös volt, ahogy mondtad. A Ferit nem nagyon lehetett visszatartani, de hát, ezek szerint tudod, hogy milyen.

– Nahát, milyen szépen, tisztán összefoglaltad!

Megragadtam a Jenő vállát, hogy ne indulhasson el, de éreztem, hogy nem leszek képes visszatartani. Pár másodperc telt el csendben, aztán megindult teljes erőből kifelé. Azonnal összébb húzódtam. Emlékszem, a szememet is teljes erővel összeszorítottam, mintha úgy még kisebbre mehetnék össze, és bántatlanul átvészselhetném mindazt, ami történni fog. Először az ajtó csapódását hallottam, majd egy hatalmas, ismétlődő hördülést. Aztán dula-kodás hangjait, rázkódást, üveg csörömpölését. Tárgyak zuhantak a földre, újabb hörgés, végül megint csend lett. Mozdulatlan csend.

Fölnyitottam a szememet, de az ablak halványan világító négyszögén át nem láttam csak a kertre nyíló bejárati ajtót. Félig nyitva volt. Enyhén mozgatni kezdte a szél, de látszott, hogy mielőtt becsukódna, megakad valamiben. Eleinte azt hittem, mindannyian elhagyták a házat, és azért nem hallok mozgást a kinti helyiség felől. Vártam egy keveset, majd óvatosan közelebb léptem az előtérbe nyíló ajtóhoz. Az ablakon keresztül föltűnt, hogy az egyik férfi a földön fekszik, a lábai még a szoba felőli részen, a felsőteste a küszöbön, a feje pedig már a terasz betonozott részén hevert, teljesen ki-

facsart tartásban. Tiszta vér volt az egész arca, és a küszöb mentén a padló a mellkasa körül. Megállapíthatatlan volt, melyikük fekszik ott. Az, akit az ablakon át láttam, vagy a másik, karcosabb hangú, de az öltözkén látszott, hogy nem a Jenő az. Sejtelmem nem volt, a másik férfi, illetve a rendőr, aki pár perccel korábban bejött, hol a fenében lehet.

Áthúzódtam a jobb oldali falhoz, ahonnan ráláthattam az előtér középső részére. Ketten álltak a szoba közepén. Azaz csak a Jenő állt, a másik férfi félig térdelt előtte, az álla előtt egy késsel, amit – hátulról kulcsolva át a nyakát – apám ismeretlen testvére szorított rá. Remegett minden tagom, de próbáltam összerakni a fölidézett hangok és a piszkos üvegen át figyelt sápadt arc alapján, ki ki lehet. Amint egy leheletnyit megmozdultak, és megláttam a földön térdeplő férfi arcát, már értettem, hogy nem az fekszik a küszöbön csurom véresen, aki az előbb úgy röhögött. Az az ember még lélegzett, pislogott. Szuggeráltam a Jenőt, hogy nézzen végre rám, hátha akkor elengedi a férfit. De végig lefelé bámult, nem emelte föl a fejét egy másodpercre sem, rászólni pedig nem volt bátorságom és erőm. Némán figyeltem őket, miközben kezdtem sejteni, hogy ha egy kicsit türelmesebb vagyok, ez az egész, rettenetes helyzet most nem létezhetne. Aztán már csak arra tudtam gondolni, hogy az a szerencsétlen Jenő végül el fogja metszeni a férfi torkát. A küszöbön fekvő test nem mozdult. A házban szétterülő csöndet egyelőre egyetlenegy hang sem szakította meg.

Szerzőink könyvei

A VF

Torontóban, a főkonzul nemzeti ünnepi fogadásán futottam össze Pannival. Azon a héten egy konferencián vettem részt, szívesebben iszogattam volna inkább a záróbanketten, ahol mindig könnyű kapcsolatokat építeni, de hát mégis, úgy illett, hogy elmenjek már csak azért is, mert Petró Félix régi barátom volt, nagy tudású, jól képzett diplomata, aki igazi örömet talált a munkájában. Átsétáltam a közeli szállodából, néhány perccel a vendégek előtt érkeztem, ahogy ilyenkor illik. Petró bemutatott mindenkinek, Mr. Odze, Chief of Department, budapesti főnökünk, a helyi magyarok meg lelkesen rázták a kezemet. Nem sok fogalmuk volt arról, hogy ki vagyok, nem is érdekelte őket, csak az ingyenpálinka miatt jöttek el.

– Ezt aztán a meglepetés – mondtam Panninak, amikor megláttam.

Akkor már húsz éve, amióta együtt végeztünk a VF-en, nem találkoztunk, persze hogy elcsodálkoztam. Szép volt, mint emlékeimben. Elegáns, nyugatias nő lett belőle.

Átadta a névjegyét. Executive Manager. Quebec Travel.

– Mi történt? – kérdeztem.

A VF. Magunk között, vagy ha hivatkozni kellett rá, csak VF-nek nevez-tük. A VF-re járunk, így mondtuk. Amerikai filmekben láttuk, hogy ott min-dent rövidítenek, nekünk is megtetszett. Ez a Vendéglátóipari Főiskola volt, nem számított valami előkelő felsőoktatási intézménynek. Sok különös alak járt oda, volt feltörekvő pincér, reményteli kisvendéglős, tehetségtelen ar-tista, sikertelen bölcsész, kalandokat kereső író. Nem is tartoztunk a pesti értelmiségi körökhöz, de azért csak kaptunk egy szakmát a kezünkbe, ami-vel boldogulni lehetett. Én akartam ott tanulni, hogy miért, ez egy másik történet. De a legkülönösebb alak minden kétséget kizáróan Tégelyes Pisti volt a Nyírségből. Egyszerű, jókedvű vidéki fiú, kicsit nagyszájú, túl maga-biztos, de közben meg elveszett, ha városi dolgokról volt szó. Nem tudta, milyen filmeket játszanak, és kik a menő színészek, nem járt a VF-büfébe majonézes krumplisalátát enni virslivel, mint a többiek, inkább egy üres tanteremben Népsportot olvasott, és pléhdobozból uzsonnázza a hazait, ócs-ka szürke zakóban járt, kockás inggel. Sokszor volt másnapos, falom a pesti nőket, mondogatta néha, részint büszkélkedve, inkább nagyképpően. Biztos falja, gondoltam, de nekem az volt a tapasztalatom, hogy aki igazán falja a nőket, az nem mesél róla. Hajduska tanár úr, az Üzemgazdaság tanszék vezetője egyszer szóvá is tette neki, hogy ilyen lomposan nem lehet majd boldogulni a szakmában, legalább nyakkendőt tanuljon meg kötni tisztessé-gesen, de Pisti erre széttárta a kezét, nekem ennyire futja, tanár úr, felelte, és volt ebben valami szemrehányással vegyes természetes magabiztosság. Ráadásul jól tanult, mindentől jelesre vizsgázott. Kollégiumban lakott, hét-végén elutazott a szüleihez, már péntek délután húzott haza. Lényegében

egy vidéki bunkó, állapítottuk meg róla Víznerrel. Odajárt Vízner Péter, gyerekkori barátom, és Dalos Panni is, egy elegáns, Visegrádi utcai úrlány, szép, jókedvű, szenvedélyes és kalandszerető, tagja annak a kis csoportnak, amit az évfolyamon *mi, az értelmiségieknek* nevezünk. Nekem is volt vele egy rövid szerelmi kalandom, Balatonfüreden, a nyári szakmai gyakorlaton. Egy kis szex, így mondtuk. Volt már állandó barátja, Selbach Pali, egy híres jogászcsalád tehetségesnek mondott ügyvédtagja. Komoly fiú volt, saját autójával, egy Opel Rekorddal várta rendszeresen az Alkotmány utcában, ráadásul a főbejárat előtt. És nem akárhogy várta, az autó mellett állt, és kinyitotta az ajtót Panninak.

És egyszer csak összejött Tégelyes Pistivel.

Csak azt láttuk, hogy Tégelyes és Panni kézen fogva mennek ki a kapun, és kanyarodnak be az Alkotmány utcáról a Honvéd utcára, és még ott sem engedték el egymás kezét. Hát ilyet, gondoltam, és néztem kérdőn Víznerre. Hát ilyet! Ő is kérdőn nézett rám. Volt egy ilyen jellegzetes, kérdő tekintete, közben a száját lebigyesztette, hogy nahát! Tégelyes Feri és Panni?

Egy nyírségi parasztfiú ezzel a gyönyörű zsidó lánnyal?

Így tettük fel a kérdést Víznerrel. Végül is nem volt ebben semmi rossz. Mindketten zsidók voltunk, megengedhettük magunknak. Zsidónak lenni olykor problematikus. Zsidó. Olyan szó, mint egy tárgy egy sötét szoba közepén, amit különböző szögekből különböző fényekkel világítunk meg, és csodálkozunk, ha mindig mást látunk.

És tényleg együtt voltak. Szünetben együtt ettek szendvicset a büfében, együtt nevetgéltek a lépcsőn ülve, szakmai gyakorlatokra együtt jöttek, és még ott is csak egymással beszélgettek. De vajon miről? Ezt kérdezgettem magamban.

– Jártok? – kérdeztem aztán egyszer Pannitól, amikor éppen nem volt Tégelyessel. Elkísértem a kettős villamos megállójához, a Kossuth térre.

– Járunk – felelte ő. Nem volt mesélős kedvében, lehet, hogy már ráragadt a nyírségi szükséztűzés.

– Komoly? – erőltettem tovább.

– Komoly. Már a szüleinek is bemutatott.

– És a tieid mit szóltak?

– Anya kiborult, apa nem beszél velem. Zsidó fiút képzeltek el nekem. Az esküvőre se jönnek el.

– Selbach?

– Dobva.

– Biztos vagy benne, hogy ez jó lesz? – ezt kérdeztem.

– Szia – mondta. Pontosan úgy nézett rám, mint akinek csak egy kis szex voltam az életében.

Megjött a villamos. Felszállt.

A záróbanketten bejelentették, hogy összeházasodnak, meg is tapsoltuk őket. Nyíregyházára költöztek, Tégelyesnek teljesült az álma, étteremvezető lett, az első munkanapján meghívta a szüleit ebédre, Panni pedig egy idegenforgalmi irodában kapott vezetőhelyettesi állást, azt ígérték, hogy rövidesen főnök lehet.

Vízner egy évvel később látta Pannit Pesten, mintha, mondta, de csak *mintha* terhes lett volna. Nem beszélt vele, csak elmentek egymás mellett, nem is nézte meg jobban.

*

Szóval ezért volt nagy meglepetés, hogy Torontóban láttam újra.

Kimentünk a teraszra.

– Pisti nincs itt?

– Hosszú történet. De ahogy itt mondják, „cut a long story short”.

– Elmeséled?

– Biztos nem értettétek, hogy mi vonzott hozzá. Izgatott. Más volt, mint a fiúk, akikkel addig voltam. Más volt, mi te. Izgalom. Így kezdődött, aztán megszerettem. Makacs, kemény fiú, aki csak megy előre. Örökbe fogadott gyerek volt, a szülei kiskorában meghaltak, addig semmit sem tudott róluk. Igazi, rendes emberek voltak. Nem jómódúak, sőt, inkább szegények. Pisti nagyon akart tanulni, láttad, még a VF-re is bejutott. Hétvégén mindig hazament, beállt pincérkedni mindenféle helyekre, hogy pénzt keressen. Kinézett magának egy kisvendéglőt Nyíregyházán, azt szerette volna vezetni. Elvitt engem is, megmutatta, nagyon kis szerény hely volt, amolyan keletmagyar, de ő nagyon büszke volt rá. Megtanulta becsülni, amije volt. Nagyon is. És utána én is megtanultam.

– És veled mi lett?

Átmentünk egy üres terembe, Panni hozott magával egy üveg bort meg két poharat.

– Apa már a végzés előtt szerzett állást nekem a budai Hiltonban, volt nagy balhé, gondolhatod, amikor nem fogadtam el. Addig olyan volt az életem, hogy a szülők mindig mindent megszereztek, mindent elintéztek, ahogy Pisti egyszer mondta, a seggem alá tolták a világot, és ebben volt is igazság. Selbach Pali ki volt nézve nekem, anya már a lakásvásárlást tervezte, mindig pontos terveik voltak velem. El voltam kényeztetve. Még hozzá nagyon is. Lehet, hogy pont ebből lett elegendem.

– Hogy éltetek?

– Normálisan – vonta meg a vállát Panni, mint aki nincs meggyőződve, hogy úgy van, ahogyan mondja. – Igen, normálisan. Ez a legjobb szó. Egy ostoba általánosítás. Azok mondják, hogy normálisan élnek, akik nem élnek jól. Ennél csak az a rosszabb szó, hogy *megvagyunk*. Az is lehet, hogy akkor már tényleg csak megvoltunk. Aztán egyszer csak rám jött, hogy nem akarom ott leélni a maradék életemet, abban a poros városban, Pisti cimboráival és az unalmas feleségekkel. Volt már két felsőfokom, az nem lehet, hogy semmire se viszem. Megpróbáltam újjáépíteni a felégetett hidakat, néha hazamentem anyámékhoz, akkor Pistit elővette a féltékenység, szinte óránként telefonált, hogy mennyire hiányzom neki, és nekem is hiányzott. Mixed feelings. Így mondják. Az érzések zűrzavara. És persze előjött a nevelésem is. Láttam, hogy él Selbach Pali, volt már egy gyönyörű felesége, saját irodája lett, finom öltönyökben járt, lehet, hogy ő sem lett volna való nekem, de akkor arra gondoltam: akarom én ezt az életet?

Töltött. Koccintunk. Azt néztem, hogy mennyire semmit sem változott. Megőrizte a régi vonásait.

– Próbáltam rávenni, hogy menjünk fel Pestre, apa szerez neki is állást, ő azonban azzal a makacs vidéki fejével azt válaszolta, hogy nem kell neki protekció.

– És Kanada? – gondoltam, jó, most már tényleg jó lenne a történet végére érni. Cut the long story short.

– Igen, akkor jött Kanada – felelte Panni. – Érkezett egy levél a torontói főrabbitól, amiben az állt, hogy meghalt Arthur Wollner, Pisti igazi, vér szerinti nagybácsikája, akiről persze soha nem hallott, és nagy örökséget hagyott rá mint egyetlen, még élő családtagjára. Képzelheted, amikor kibontotta. Én fordítottam le neki.

– Ez aztán a meglepetés. Kiderült, hogy zsidó.

– Lényegében.

Ahány zsidó, annyi zsidóság. Így mondják.

– Az volt a kikötés – folytatta Panni –, hogy vissza kell vennie az eredeti nevét, és a pénzt itt kell elköltenie Kanadában, nem pedig az antiszemita Magyarországon.

Benéztem a nagy üveglablakon a terembe. A vendégek többsége már távozott, Petró néhány magyarral beszélgetett. Ők voltak a *ráragadók*, ahogy mi, külügyesek neveztük azokat, akik túlmaradnak a fogadásokon, és nem veszik észre, hogy már leoltották a lámpákat.

– És akkor elfogta a tanácstalanság. Hogy mégis mit csináljon. Ott ültünk Nyírbátorban, a családi asztalnál, előttünk ott feküdt a levél, az összes feltételével. És ott ült az a két ember, akik felnevelték, akik a tényleges szülei voltak, akiket szeretett, és akik szerették. És most elmegy Kanadába, és Wollner lesz a neve? Megkérdezte, mellette maradok-e.

Petró szólt, hogy menjünk már, zárni kell az épületet. Másnap jön majd értem a szállodához, ahogy megbeszéltük, kivisz a repülőtérre.

Kisétáltunk a Bloor Streetre. Van ott egy szép templom, a St. Paul's. Nem nagy, inkább meghúzza magát a felhőkarcolók között. A legszebb épület a városban.

– Nagy pénz volt?

– Nagy – felelte Panni. – Nagyon nagy.

Szívesen megkérdeztem volna, hogy mégis mennyi, de nem kérdeztem meg.

– Akkor azt is mondta, hogy a lelke mélyén mindig is érezte, hogy valami nincs rendben körülötte, maga sem tudja megmagyarázni, de már gyerekkorában érdekelte a zsidó vallás, egyszer, titokban bement a Dohány utcába is, körülnézni, így mondta. Nem volt nagyon lelkiizós alkat, ennyit mondott.

Megálltunk a szállodám előtt.

– Itt lakom, a Toronto Grandban. Gyere be, iszunk valamit.

Más is járt a fejemben, de nem voltam igazán elszánt. Ahogy alakul, úgy alakul, gondoltam. Sivár egy hely az a Bloor Street, minden olyan, amilyennek Amerikát általában nem szeretem. Hatalmas, modern épületek. Amerikában minden belváros egyforma. Beültünk a Grand bárjába.

– Átjöttünk Torontóba. Pontosabban én előrejöttem apával, mert neki nagyobb gyakorlata volt az ilyen jellegű ügyekben. Pisti először ellenezte, aztán engedett. Apáék megbékéltek velem, én pedig azt gondoltam, hogy átsegítem a

nehézségeken, aztán elválnék. Anya azt mondta, kitalálja a módját, hogy hogy lehet hazavinni a pénzt Magyarországra, de Pisti azt mondta, hogy soha nem akar szabálytalanságokat az életében. Ez csak rugalmasság, mondtam neki, de ő azt felelte, mindig így kezdődik. Apa meg a főrabbi intézett mindent, Pisti eladta a nyírségi vendéglőjét, a pénzt pedig a szüleinek adta. Bízott bennem.

Panni itt megállt a mesében.

– Szóval nagy pénz volt. A felét egy alapítványba tettük, ezt javasolta a főrabbi, mert adómentes, és könnyebben megkaphatjuk a kanadai állampolgárságot is. Akkor ismerkedtem össze Félixszel, ő is sokat segített.

– Jó szakember – értettem egyet. Kíváncsi voltam, hogyan alakul majd tovább az este.

– Kivettem egy lakást itt, Torontóban, meg szereztem neki nyelvtanárt, én közben elvégeztem egy idegennyelv-tanfolyamot, van jó állásom. De Pisti nem érezte jól magát, nem nagyon ment neki a nyelv, hiányoztak a szülei, akármilyen furcsa is. Néhány itteni magyarral összejött, rávették, hogy nyisson egy éttermet. Ez feldobta, rengeteg munkával sikerült is neki, Hungarian People, ez volt a neve, három évig működött, amíg el nem vitte az összes pénzt. A haverjai lopták meg. Soha nem lett igazi üzletember. Megmaradt az a vidéki fiú, aki mindig is volt. Visszament Nyírbátorba. Sajnáltam, de nem tudtam már segíteni neki. Nem látott át a dolgokon. Én itt maradtam. Volt még egy kapcsolatom, de most egyedül vagyok.

Na és most, mi lesz? Ezt kérdeztem magamtól.

*

Másnap délben, ahogy megbeszéltük, Petró jött értem. Nem sofőrrel, maga vezette a Mercedest, így barátságosabb volt a hangulat. Kikanyarodtunk az Allen gyorsforgalmira, utána fel, a 401-es autópályára.

– Honnan ismered Dalos Pannit? – kérdezte.

Elmeséltem neki.

– Gondolom, előadta a saját verzióját.

– Előadta.

– Csak vigyázz vele. Volt egy csúnya ügye néhány évvel ezelőtt.

Rám nézett, hogy folytassa-e.

– Érdekel – mondtam.

– Elsikkasztotta a férje örökségének a felét valami alapítványon keresztül. A másik felét megkapta a fiú, ezzel is boldog volt, a többiről nem is tudott. Egyszerű, vidéki srác, én is találkoztam vele egyszer.

– És aztán? – kérdeztem erre. *Nem látott át a dolgokon.* Ez jutott eszembe.

– Simán lezsírozták a főrabbival. Volt néhány jó ügyvédje. A rendőrség kicsit vizsgálódott, de semmi több. A pénz végül soha nem került elő.

Aztán másról beszélgettünk. Közös emlékekről, kollégákról, előhoztunk néhány nőügyet, jókat nevettünk. Megérkeztünk. Félix kiszállt, kinyitotta a csomagtartót.

– Legalább lefeküdtél vele? – férfiasabban szoktunk fogalmazni, de most Félix valamiért ezt a szót használta. – Minden pasas kell neki.

– Ugyan már – legyintettem. – Ugyan már.

Bizsergető látvány

Radák Eszter munkáiról

*Keletkezését illetően minden emberi dolog
rászolgál az ironikus szemléletre:
ezért olyan fölösleges az irónia.*

Friedrich Nietzsche: A művész és az író lelkéből

Radák Eszter képei több szinten is ironikusak. Témaválasztása tudatosan a magát (túlságosan) komolyan vevő kortárs művészet egyik tabuja, a tájkép és a már giccsbe hajló naplemente, amit erőteljes színekkel és élesen elhatárolt, absztrakt formákkal jelenít meg. Uralkodó színei az égővörös és a lila, tovább fokozva a képek harsány, erőteljes hatását. Az egymás melletti elemek nemcsak színükben, hanem festői megoldásaikban is különböznek; matt, fényes, az ecsetvonások nyomait magukon viselő minták követik egymást. A képek így művészettörténeti technikák gyűjteményeiként is értelmezhetők, a hard edge festészettől egészen Rippl-Rónai kukoricaszemes megoldásaiig.

66

A művek azonban kiforgatják a témát, olyan részleteket emelnek be, amelyek ellentmondanak a zsáner egyszerűségének. Olykor ágak vagy egyéb elemek lógnak be az előtérbe, máskor asztalok jelennek meg, és a nézőpont szokatlanul magasra emelkedik. A klasszikusan háttal álló repoussoir figura nem tudja bevezetni a tekintetet a tájba (ahogy a klasszikus festményeknél jellemző), mert előle is elzárja a kilátást egy fa a *Már megint szembejött valamin*.

Ennél is erősebb azonban a címadás. Az egyes képek címei kibővítik és ironikusan kommentálják a témát, és a látványt mindennapi helyzetekké vagy apróbb történekké szélesítik. *Nehéz, szúr, fáj, éhes vagyok – ha legközelebb kirándulni akarok, lőjetelek le* – állítja a cím, éles ellentétben azzal, amit a kép klasszikus témája sugall, a domboldalon megpihenő alak nyugalmaival. Az Egy újabb jó ötlet: napozni vihar előtt 5 másodperccel pedig nemcsak a helyzetet írja le, hanem hangulatában mintha Giorgione *A viharját* idézné.

Ennél is fontosabb azonban, hogy vannak címek, amelyek kétféle módon is értelmezhetők, egyszerre vonatkoztathatók a kép témájára és magára a képre mint tárgyra: *Egy, csak egy feketét mutass!* vagy *A jó fény öltöztet. Ez a folyó amúgy mocsárszerű*. Egy másik képen – folytatásként, mint egy narratív ciklusban – visszatér a korábban már említett repoussoir alak, de már nem a kép szélén, hanem mélyen bent a képtérben: *Mi lenne, ha segítené átmenni ezen a dzsunglán... vagy legalább megvárna*.

Gárdonyi László

Radák Eszter: Már megint szembejött valami. 2023

Radák Eszter: Nehéz, szúr, fáj, éhes vagyok – ha legközelebb kirándulni akarok, lőjtek le! 2023

Hónapló

Dalos György

Sokadikán

Berlin, 2023. szeptember 12.

Heves, ám kérészéletű botrányok között tengődünk – szavatosságuk három és tíz nap között ingadozik. Teszem azt, a parlament elnöke kijelenti: „Jézus gyilkosainak eszmei utódai, akik a történelem során luciferistáknak, illuminátusoknak, jakobinusoknak, bolsevikoknak, globalistáknak vagy mint éppen napjainkban, »transzhumanistáknak« nevezik magukat, azonban ki akarják ölni az emberekből az Isten utáni vágyat, a hitet.” Elsőpró felháborodás a neten, tiltakozás a zsidó hitközség részéről, kormánytényezői hallgatás – öt nap, és annyi.

Más: Kőszeg Feri egy erőszakos riporter kérdéseire válaszol fáradtan, rosszkedvűen és esetlenül kényes szexuális témában, mire pártsemleges ösztűz zúdul rá, és nincs az az ember, aki lemossa róla a pedofília támogatásának hamis vádját. Egyhetes haddelhadd. Megint más: megjelenik egy orosz történelemtankönyv 16-17 éves iskolások számára, amelyben az 1956-os szovjet beavatkozást az állítólagos magyarországi fasiszta veszéllyel indokolják. Jóllehet rendszerünk a forradalom örökösének tekinti magát, nem akad hivatalos személy, aki legalább homlokát ráncolná. Sebaj – nyolc nap, és spongyát rá!

Vagy: honvédelmi miniszterünk a Petőfi laktanyát ünnepélyesen Mária Terézia laktanyává keresztelti át. Beindul a hazafias pfujolás, miközben mérsékelt hangok is hallatszanak: úgymond, azért a császárnőnek is voltak érdemei a szarvasmarha-tenyésztés terén – slusszpassz. Később: egy soroksári iskola tanulóit óra közben értesítik arról, hogy az épületet elárverezték, s ezért azonnal el kell hagyniuk az alma matert. Na és? Valahogy majd csak szétoosztják őket. Maximum háromnapos szenzáció. Gyorsan halnak a hírek.

Miért van ez így? Gyanítom, azért, mert 2010 óta *érában* élünk, olyan fázisban, amely állandóságot szuggerál, és saját klímája van. Szomorú biológiai jellemzője, hogy eltűnőben van az idősebb nemzedék, szellemével és régebbi korokra visszatekintő tapasztalati anyagával. Ezt a folyamatot Magyarországon a múlt évtizedben súlyos személyes veszteségek jelezték. Olyan írók, gondolkodó és cselekvő szellemek hagytak el bennünket, mint Konrád György, Kertész Imre, Esterházy Péter, Heller Ágnes és ifj. Rajk László, akik demokratikus, európai értékeket és magatartásmintákat közvetítettek. S hogy meddig fog tartani ez a konzervált jelenidő? A kormányfő arról biztosít bennünket, hogy agendája 2034-ig terjed, vagyis uralmának időtartama kb. a Horthy-érával vetekedne. Ha hihetünk neki, addigra szétesik ez a kotnyeles Európa, és hazánk gazdag és tiszteletre méltó ország lesz. Persze, azt is lehetségesnek

tartja, hogy a sikerre tekintettel egészen 2040-ig marad a Karmelita kolostorban, s ez esetben már-már Kádár rekordját döntögetné. Ilyen messzire csak zsenik láthatnak, mint anno Gogol hőse, Popriscsin, akitől ezt olvassuk az *Egy örült naplójában*: „2000-ben, április 43-án. A mai nap nagy, nagy ünnep! Spanyolországnak van már királya. Megtalálták. Ez a király én vagyok.”

*

Azért ezt a tankönyvsztorit röviden kiemelném a feledésbe hulló szenzációk tömkelegéből. Ha nem is állíthatom, hogy átrágtam magam a mintegy négyszázötven oldalas olvasmányon, azt hiszem, sikerült megértenem azt a szemléletmódot, amellyel a szerzők a háború utáni szovjet történelmet serdülő közönségüknek magyarázzák. És itt most nem a magyar sérelmi reakcióból indulnék ki, hanem abból, amit történészként gondolok a leírtakról, mégpedig olyan történészként, aki diplomáját a Lomonoszov Egyetemen szerezte, és ott a sablonos világnézeti tárgyak mellett kiváló tudósok és tanárok előadásait és szemináriumi fejtegetéseit hallgathatta. Ugyanakkor a tankönyvben tárgyalt mintegy hetven-hetvenöt esztendő gyakorlatilag saját életpályámmal esik egybe, és így valamelyest az én személyes históriám is benne foglaltatik.

Mindenekelőtt el kell ismerni, hogy az „ucsébnnyik” könyvészetileg és szerkezetében kifogástalan: az alapszöveget rendkívül tetszetős, színgazdag ábrák, keretbe foglalt idézetek, további forrásokra, könyvekre, filmekre, internetoldalakra utaló jegyzetek kísérik, az egyes fejezetek végén a fiatal olvasókhoz intézett ellenőrző kérdések véleményalkotásra biztatnak: „Dolgozzunk az időrenddel”, „dolgozzunk a fogalmakkal”, „dolgozzunk a forrásokkal” – hangzik a felszólítás. Mondok néhány példát. Tetszőleges sorrendben prezentálnak fontos eseményeket egy-egy időszakból, és a tanulónak kell eldönteniük, hogy melyik volt előbb és melyik később. Vagy: mit jelent az a fogalom, hogy „szamizdat”? S végül: hogyan értelmezzenek a gyerekek egy pártkongresszusi beszédből vett idézetet. Feltűnő továbbá, hogy a korszak legjelentősebb szereplőiről közölt jellemzések gondosan kidekázva beszélnek nevezettek „erényeiről” és „hibáiról”. Így Leonyid Brezsnyevről megtudjuk, hogy bár a hetvenes évek végén „beszédzavarokkal küzdött, és gyakori kitüntetéseiről anekdoták terjedtek”, „korábban bölcs és sikeres vezetőnek bizonyult”. Gorbacsov „energikus”, „személyes bájjal” bíró, „papír nélkül beszélő” politikusként indult, de agrárszakember lévén „rosszul tájékozódott az ipar és a honvédelem tárgyában, és „nem értett a külpolitikához” (sic!).

Ezek a nem okvetlenül helytálló, de mérlegelhető jellemzések vagy a Szovjetunió sikereit és kudarcait „kiegyensúlyozó” értékelések azon hiúsulnak meg, hogy a szerzők túl pontosan tudják, miért adják ezt a tankönyvet a nebulók kezébe. Eszerint: „Nem férhet hozzá kétség, hogy a Nyugat kihívása országunkat erősebbé, a soknemzetiségű oroszországi népet (sic!) egységesebbé teszi. Nektek, atyáink és nagyatyáink dicsősége örökösének az a feladatotok, hogy tovább gyarapítsátok Hazánk dicsőségét és erejét. Legyen számotokra Oroszország története biztos támasz, és segítsen sikereitek elérésében!” Innentől kezdve világos, hogy a nevelő szándék fogja megszabni az események és folyamatok értelmezését és a di-

daktika felülírja a történetiséget. A magyar nyilvánosság által sérelmezett passzus nem kisiklás, hanem az „Oroszország kontra Nyugat” alapfelfogás következetes alkalmazása.

E szempontból logikus, hogy 1968-ban Csehszlovákiában „az úgynevezett »prágai tavasz« idején a társadalmi vita belső válságba torkolt, amelynek szításában aktívan részt vett a Nyugat”. A Szovjetunió „a végsőig halogatni igyekezett az erőszakos beavatkozást” (ezt az állítást Brezsnyev és Dubček közös mosolygós fotója illusztrálja), majd amikor „a Varsói Szerződés” mégis bevonult, a felháborodott csehszlovák polgárok (fotó: tankok a Vencel téren) „kövekkel és gyújtóanyagok palackokkal dobálták meg a tankokat. A szovjet csapatok nem ültek fel a provokációnak, és nem nyitottak tüzet.” 1979 decemberében Afganisztánban az ottani kormány kérésére kellett bevetni a „korlátozott csapatkontingenst” a Nyugat által támogatott iszlamista erők ellen. Ebben a harcban „katonáink a bátorság és hősiesség bámulatos példáit mutatták fel”. (Fotó: szovjet katonák tanítják az afgán kormánycsapatokat a páncélostechnika használatára.) Kérdés a tanulókhoz az utóbbi kapcsán: melyek voltak az afganisztáni bevonulás okai? Ebbe a keretbe illeszkedik az 1980–81-es lengyelországi válság értelmezése is. Eszerint „a nyugati országok aktívan támogatták a Solidarnośćot. 1983-ban még Nobel-békedíjjal is kitüntették Wałęsát. 1990-ben pedig akkora lett a népszerűsége, hogy sikerült Lengyelország elnökévé válnia. (Fotó: Wałęsa beszél a gdanski hajógyár munkásai előtt.) Kérdés a tanulókhoz: Nézzetek utána az egyetemes történelem-tankönyvben, hogy melyek voltak Wałęsa követelései.

Az „Oroszország” és „a Nyugat” dichotómia a belpolitikai történések ábrázolására is kiterjed. A hetvenes évek disszidens mozgalmait „a Nyugat buzgón gyámolította, tevékenységük ezért került az állambiztonsági szervek látókörébe”. A nonfiguratív művészek 1974-es moszkvai szabadtéri kiállításáról, amelynek tárgyait a hatóságok buldózerrel távolították el, azt olvasuk, hogy a helyszínen nem véletlenül jelentek meg a „nyugati újságírók”, akik aztán az esetet „az emberi jogok újabb megsértéseként” pertraktálták. Ugyanez áll a Metropol című szamizdat almanachra (1979), amely „Nyugaton nagy visszhangot keltett”. A Szovjetuniót a nyolcvanas évek elején tömegesen elhagyó művészek, köztük világhírű írók, színházi és filmrendezők, zenészek, balett-táncosok pedig arra számítottak, hogy „Nyugaton fogják megszerezni a »művészi szabadságot« (így – idézőjelben! – képillusztráció nincs, még egy árva Szaharov-fotó sem). Ellenőrző kérdés a tanulókhoz: Kik azok a disszidensek? Milyen eszközöket alkalmazott a hatalom a disszidensekkel szembeni harcban?

Ahogy aztán a végkifejlet, a peresztrojka és a Szovjetunió szétesése felé araszolunk, mind gyakrabban kerül elő a „запад” szó – a 450 oldalas könyvben 250-szer említik ezt az égtájat. Oroszország soha, semmiben nem hibázott, nem foglalt el független országokat, szétesésének organikus oka nincs, mindenről a Nyugat tehet: Gorbacsov az ő hízélgésüknek, Nobel-béke-díjuknak nem tudott ellenállni, ők szították a nem orosz szovjetköztársaságok „szeparatista”, „nacionalista” mozgalmait, ők ihlették az 1990-es esztendő „egyol-

dalú és meggondolatlan” csapatkivonásait a Varsói Szerződés tagállamaiból, és persze a Nyugat buzdította az „ukrán neonácikat”, akik ellen Oroszország „kénytelen volt” elindítani a „speciális hadműveletet”. Innentől, persze, már nem történetmesélésről, hanem merő politikáról van szó, a múltból csak annyiban, ahogyan a mai eljárásukat próbálják igazolni vele. Szegény tizenhat-tizenhét éves orosz fiúk és lányok: szeptembertől ebből a könyvből kell megérteniük az érthetlent.

*

Nagyjából eddig jutottam az elmélkedésben, amikor okostelefonom éles búgást hallatott, olyan hangerővel, amelyet ennél a kis készüléknél még sohasem tapasztaltam. Először műszaki hibára gyanakodtam, de hamarosan megjelent képernyőmön az üzenet, mely szerint maga a „Lakosságvédelmi és Katasztrófaelhárító Szövetségi Hivatal” (BKK) jelentkezik országos próbariadóval. „Szeptember 14-én azt fogjuk tesztelni („durchspielen”), mennyire jól vagy rosszul figyelmeztetik a német lakosságot katasztrófák, háború kitörése esetén vagy akut veszélyhelyzetekben.” És megnyugtattak, hogy az esetleges szirénázástól sem kell megijednem. Még hogy ne ijedjek meg! No, gondoltam, még csak csütörtök van – ez a hét is jól végződik.

Hargitai Miklós

72

Nem változott semmi

Úgy fest, hogy az egy spanyolországi évünkből kettő lesz. Nem biztos – itt semmi sem biztos –, de mi most úgy készülünk. Bár ez a „készülünk” is tartalmaz némi eufemizmust: a pontos kifejezés az, hogy itt vagyunk, és úgy teszünk, mintha látnánk valamit a jövőből.

A jövőt senki sem látja. Az volt a terv, hogy három hetet töltünk otthon a nyárból, és az a három hét főleg pihenés lesz. Körbelátogatjuk a rokonokat, fürdünk a tóban, lenyírjuk a fűvet meg a sövényt, kitisztítjuk az ereszcatornát, megszereljük az autót, vagyis olyan hagyományos, kelet-európai vakációra készültünk, ami után az ember alig valamivel fáradtabb, mint amikor belefogott, de a végére mégis megnyugszik, mert megcsinálta, amit akart.

Egyszerűen a jövő nem látható előre. Azt az érzést viszont talán mindenki ismeri, hogy milyen, amikor egy bizonyos idő után visszatérünk egy számunkra fontos helyre, és teljesen másmilyennek látjuk: nem a hely változik meg, hanem a közben átélt élmények hatására a valóságérzékelésünk. Görögországban tapasztaltam meg ezt a legélesebben, egy Agia Triada (Szentháromság) nevű faluban, a Halkidiki-félsziget legelején. Tény, hogy az emberrel 19 és 20 éves kora között rengeteg minden történik, de Agia Triadát, ahol életemben először láttam a tengert, és egyébként is egy csoda volt, le tudnám rajzolni ma is, ha tudnék rajzolni; úgy fogadta be és rögzítette a memóriám, mint az öntőforma a gipszet. De egy év elteltével egyszerűen nem

ismertem meg. Nem úgy feküdt, ahogy emlékeztem rá, hanem inkább fordítva, más épületek voltak benne, és a kikötőt, ami inkább csak egy hosszú betonmóló volt, amin az éjszakákat töltöttük, és ahonnan a kivilágított szaloniki óriáskereket csodáltuk a túlparton, szégyenszemre meg sem találtam. Hogy hova tűnt, máig nem tudom, a Google Mapson például ma is megvan, pedig újabb 35 év telt el azóta.

Rengeteget tud változni ugyanaz a hely egyetlen év vagy néhány hónap alatt is. Csak attól függ, hogy min megyünk keresztül közben. Otthon egész végig attól féltem, hogy ha majd visszajövünk, ismeretlen lesz itt minden. Az föl sem merült, hogy esetleg otthon is: annyi optimizmus már rég nincs bennem. De aztán minden másképp alakult.

Július 6-án éjjel érkeztünk, anyu előző délután került be a kórházba. Hihetetlen volt az egész, annak ellenére is, hogy tavasszal már átesett egy szívműtéten: ő nem az a típusú ember, akin fog az ilyesmi. Valami sportbaleset miatt gyerekkora óta nem volt lépe. Jó pár évtizede eltávolították a fél gyomrát – mai tudásunk szerint talán fölöslegesen – a fél immunrendszerével együtt, és azt mondták neki, hogy rendben, sikerült, de azért nagy bevásárlásokra már ne nagyon legyen gondja. Aztán túlélte a 60-at, a 70-et, a 80-at, valahogy minden lepattant róla. Amikor a szívét műtötték, annyira gyenge volt, hogy nem ismertem meg a telefonban a hangját, nem is értettem a szavakat, amiket talán ki sem tudott mondani, csak maga elé suttogott, de pár hét múlva már Tihanyban sétáltunk a magasparton a márciusi szélben, ahol annak idején először sétáltak apuval, amikor még nem anyu és apu voltak, csak egy lány meg egy fiú, és mi sem voltunk még sehol. A betegség nem illett a profiljába, de vannak olyan kórházi szuperbaktériumok, amelyek az ilyesmiről nem vesznek tudomást, és ő pont belebotlott egybe.

A véráramfertőzés alattomos, gonosz dolog. Visszatérő lázrohamokkal támad, és olyan erős a láz, hogy a remegés kitörheti az ember fogát, vagy leverheti fektében az ágyról. Ott állsz az anyukád mellett, támasztod kicsit, de csak a biztonság kedvéért, valójában nincs is rá szükség, és aztán jön a láz, és nem tudod megvédeni tőle, hiába tartod erősen, és hiába imádkozol.

Az ember mindent megszokik. Megszokja a katéter látványát, és észreveszi, ha megtelt a vizeletgyűjtő zsák. Megtanul pelenkázni újra (két év Pető Intézet meg három gyerek után): csak az első alkalom nehéz, és az is inkább csak a zavar miatt, de aztán jön a megkönnyebbülés, hogy meg lehet ezt csinálni, és mennyivel jobb, hogy nincs másnak kiszolgáltatva. Megtanul fürdetni: a mobilvécé kiválóan alkalmas rá, hogy elgurítsd rajta a fürdőszobáig, csak el kell kérni előbb, és meg is kell keresni, mert az egész osztályon csak egy van belőle, hatvan betegre. Megtanulja, hogy a kórházi koszt remekül kiváltható bébiételekkel, csak az összetételre kell figyelni, de a gyerekek ételére valahogy jobban odafigyelnek, van belőle cukor nélküli meg laktózmentes is bőven. Kiismeri az ápolókat, hogy melyiknél számít a látogatási idő, melyiknél nem. Megszokja, hogy a remény hullámvasútján mindig csak egy kicsit megyünk fölfelé, utána nagyot zuhanunk, és a következő kört már jóval alacsonyabbról kezdjük.

Két hónap nagyon hosszú idő. Az elején még épp csak kitört a nyár, a vége meg már majdnem ősz. A falevelek szegélyét barnára szárítja a nap, a fű kiég, a fákat megtizedeli egy vihar, a fecskék felnőnek és elrepülnek. Az elején még önállóan eszünk, a végén csak segítséggel, két három kanálnyit (jó esetben), és a legvégén csupán a szénhidrátoldat csöpög az infúziós tartályból. Az elején még arról beszélgetünk, hogy mi lesz majd, ha hazamegyünk, a végén inkább arról, hogy ez még a déli gyógyszer, vagy már az esti, és emlékszik-e, hogy mikor vette be legutóbb. A mondatok rövidülnek, a mondanivaló a praktikumra szűkül. Inni? (Bólint.) Még egy kanállal? (Megrázza a fejét.) Fáj? (Elmosolyodik.) Gerincsérve van, évek óta aludni is szinte csak állva tud, most meg hetek óta ugyanabban a pózban fekszik, a lábát sem tudja kinyújtani, mert valahogy lejt az egész ágy, mindig lecsúszik a végébe, és ha nem vagyunk ott, senki sem húzza följebb. Ha nem vagyunk ott, a fű se nő. Csak a szuperbaktérium dolgozik a távollétünkben is. Ő az egyetlen, akinek nem számít az éjszaka, a hétvége, az ünnepnap; semmi.

Két hónap alatt meg lehet beszélni, ami (még) fontos. Vagy meg lehetne, ha hallanád. Egyre közelebb kell hajolni a szájához. Egyre többször kell leolvasni a szájáról, hogy mit szeretne, vagy kitalálni, hogy szeretne-e még valamit. Egyre többször gondolkozol el rajta, hogy mi is tulajdonképpen az ember. A test? A teste már nem nagyon működik. A szellem? A szelleme már csak pislákol, néha el is alszik. Mi élteti vajon? Mi az, ami még élni akar benne? Nem a teste, az biztos. Nem is a szelleme. De van egy része – nem anyagi és nem is szellemi –, ami nagyon is él: meg akar gyógyulni, haza akar menni apuhoz, és arra készíti a csonttá soványodott, erőtlen testet, hogy még éjszaka is, a takaró alatt is csinálja a tornagyakorlatokat, amiket a gyógytornász tanított, „hogy legyen esély visszaerősödni”. Rég túl vagyunk már az esélyeken. Mindenen túl vagyunk: a megállíthatatlan belső vérzésen, a műtéten, amit a test már szinte meg se várt, a szellem inkább visszautasított volna, de „ha nem műtjük meg, akkor ma éjjel meghal”. És ha megműtik?

Mindig mindent megbeszéltem vele. Nem azonnal, nem is beszélünk mindennap, de összegyűjtöttem az élményeket, hogy el tudjam mesélni neki: akkor éltem át, akkor csapódott le bennem, amikor elmondtam.

1994-ben repültem először. Ő soha nem ült repülőn. Harminc éven át mindig, amikor földet ért a gép, küldtem neki az sms-t: „leszálltuk”.

Azt az éjszakát is úgy elmesélném. A széket a sebészet folyosóján. Az orvost, aki haza akart küldeni. „Nyugodtan hazamehet.” Nyugodtan.

„Másfél-két óra, ha nincs semmi komplikáció.” Ezt éjfélkor mondta. Négy órával később kijött a műtőből. „Már átértünk a túloldalra, és még nem találtuk meg, honnan jön a vér.”

Nincs vér. Az egész városban nincs. Az egész országban. De hiába adnál – odaadnál bármennyit abban a helyzetben –, éjszaka nincs irányított véradás. Ez ilyen város, ilyen ország. A vér megmenthetné az életét, de annyi élet vár megmentésre – egy nyolcvanhárom éves szívbeteg igazán várhat a sorára. Az intenzív osztály is megmenthetné egy időre. Talán még a steril szoba is. Régen az ilyen műtétek után steril szobába vitték a betegeket, de melyik kórházban vannak ma steril szobák?

Aztán eljön a pillanat, amikor elindulsz haza az apádért, mert azt mondják, hogy indulj, és siess, ahogy csak tudsz. Mire gondol vajon melletted az ülésen, amíg átrohantok az éjszakai városon? Te arra gondolsz, hogy benne volt-e a pakliban ez az éjszaka hatvan éve Tihanyban. És hogy mit kell csinálni, ha majd odaértek. Ott kell maradni velük, vagy inkább egyedül kelleni hagyni őket? És hogy mondd meg, ha már mennie kell?

Nem tudom, mi van utána, pedig ott voltam végig. Csak azt tudom, és ez valamennyire talán megnyugtató: nem volt olyan pillanat – sem akkor, sem azóta –, amikor úgy éreztem, hogy ő már nincs. Nem lettünk kevesebben a szobában, csak egyikünk egy idő után ritkábban vett levegőt, és aztán már nem vett levegőt egyáltalán.

Most meg itt vagyunk újra, és szinte ijesztő, hogy mennyire nem változott semmi. Anyunak sem tudnék mást mondani: tavaly ilyenkor kókadtan lógtak a levelek az ágakon, de most zöld minden, mint nyár elején. Az állomáson érik a füge – ez már a második vagy a harmadik turnus, de nem látszik rajta. A gekkók közül már a legkisebbek is akkorák, mint a kisujjam. A levegő 26, a tenger 23 fokal. A szél Afrika felől fúj, ami azt jelenti, hogy még hetekig nyár lesz. Az esték nyáriak, csak reggelre hűl le egy kicsit a levegő, és megint egész éjjel szólnak a baglyok. Tisztára olyan, mintha el se mentünk volna.

Végel László

75

Száműzöttek és hontalanok

Tíz éve távozott az élők sorából Mirko Kovač. Magyarországon nem annyira ismert, mint Danilo Kiš, de ugyanannyi figyelmet érdemel. Sosem jelölték Nobel-díjra, sosem lett belőle „sztáríró”, akikért rajonganak a kékharisnyák. Nem érdekelte a marketing, amely manapság annyira foglalkoztatja az írókat. Jugoszláv író volt, jelzem félénken a manapság népszerűtlen jelzöt. Egyedül az szolgál melegségemre, hogy ő is, akárcsak a „nagy nemzedék” néhány tagja, mint például Danilo Kiš vagy Aleksandar Tišma, jugoszláv írónak nevezte magát. A montenegrói Nikšićben született, és a horvátországi Rovinjban hunyt el. Belgrádban fejezte be a tanulmányait, irodalmi pályafutása is ott kezdődött. A háború kezdete előtt a nacionalista eufória idején fizikailag is bántalmazták, ezért az egykori Jugoszlávia legeurópaibb területére, az Isztriaába menekült. Ez az a félsziget, ahol Tudman sosem nyert a választásokon. Ott érezte jól magát, félig-meddig idegenben.

Irodalma csodálatos ötvözet. Nemrégiben jártam Hercegovina karsztvidékén, a szigorú, kegyetlen és puritán tájban felismertem képzeletvilágának elemeit, mint ahogyan az Isztria is lépten-nyomon Kovač európai szellemiségére emlékeztet. Mindenhol otthon volt és – sehol. Miljenko Jergović horvát író pontosan fogalmazott, amikor száműzött írónak nevezte.

A magyar irodalomban manapság ismeretlen a száműzött író fogalma. Lehet valaki rövidebb vagy hosszabb ideig mellőzött, de ahhoz, hogy valaki száműzött legyen, hontalannak is kell lennie. Kovač a hontalan író tipikus példája. Szellemileg egyaránt kötődik Horvátországhoz, Szerbiához, Boszniához és Montenegróhoz, amiről prózája és esszéi ékesen tanúskodnak, de mindenütt ismerős idegen maradt. Esszéiben nem kötődik egy nemzet-hez sem, jóban is, rosszban is több nemzet sorsában osztozott. Prózavilága ugyanerről a nyitottságról tanúskodik. Csak kevesen figyeltek fel arra, hogy nem csak a *Távolodó idő* című önéletrajzi regényében vannak jelen az életrajzi elemek, minden művében felbukkannak. Önéletrajz! Igen, de egyben korrajz is. Néhány kritikus pontosan fogalmazott, amikor műfaját autofikciónak nevezte. Prózája a közösségről szól akkor is, ha kimondottan személyes élményekről számol be, hiszen korának nagy dilemmáit személyes élményként élte meg. Nem zárkózott be az intimitásba, korának kritikus szellemű írója maradt. A *Távolodó idő* című önéletrajzi regényét nevezhetnénk az egykori Jugoszlávia szellemi panorámájának is. Szerepel benne legjobb barátja, Danilo Kiš és Filip Dávid mellett Ivo Andrić, Milovan Đilas, Miloš Crnjanski is, aki az egyik társaságban bevallotta nagy magyarbarátságát. Arról elmélkedett, hogy előző életében valószínűleg magyar volt, és nagyon sajnálta, hogy a mostani életét nem magyarként folytatja. Látva, hogy a társaságban mindenki megrökönyödik, arra figyelmeztetett, hogy vele a legtöbb rosszat a szerbek tették és nem a magyarok. Arra is emlékeztetett, hogy az írók feladata elsősorban saját nemzetük ostromozása és nem a másik nemzet ócsárlása.

Kovač visszaemlékezése azért is fontos, mert abban az időben született, amikor tetőzött a nemzeti apológia, amelynek mind a mai napig nagy az ázsíója, főleg az értelmiségiek között. Manapság Crnjanskít szembeállítják a „nemzetidegen” írókkal. Az sem véletlen, hogy Mirko Kovač egyik esszé-kötete ezt a címet viseli: *Az elit rosszabb, mint a csőcselék*. A szerb értelmiség árulásáról szóló esszéit két kötetben gyűjtötte össze, ez a két kötet a szerb szellemi élet maradandó körképe. Kovač esszéi arról tanúskodnak, hogy főleg a rangos értelmiségiek, az immár klasszikusoknak számító akadémikusok voltak a Milošević-rendszer, illetve a nacionalizmus hangadói. Legfeljebb féltucatnyi akadémikus szállt velük szembe, a többség óvatosan meghúzódott. Úgy tűnik, hogy a nacionalizmus lett az értelmiség ópiuma. Tegnap az volt, ma is az, attól tartok, hogy holnap is az lesz, mivel a rendszerváltás igazi győztese a nacionalizmus lett.

Mirko Kovač ezzel került szembe, ezért lett hontalan. Története új paradigmát sejtet. A diktatúrák börtönbe vetették az írókat, vagy pedig emigrációra kényszerítették. Vagy megtiltották műveik kiadását. Az autokraták felejtésre ítélik és hontalanná teszik.

Miloš Crnjanski sajnálta, hogy az e világi életben nem számít magyarnak. Nem tudni, hogyan érezné magát manapság vajdasági magyarként. A sajtó közzétette a népszámlálási adatokat. A tények makacs dolgok, százalékarányosan a vajdasági magyarok lélekszámcsökkenése a legnagyobb a többi határon túli magyar közösséghez viszonyítva. Szerbiában jelenleg

184 442 magyar él. Sokan közülük már nem laknak ott, de az összeírók számontartották őket. Tíz évvel ezelőtt 253 889-en éltek itt, tehát 70 ezerrel csökkent a magyarok lélekszáma. Ezt nagyjából a tömeges elvándorlással magyarázzák. Az adatok mindenkit gondolkodásra kényszerítenek.

A legfontosabb kérdés a következő: hogyan lehetséges ilyen nagy lélekszámcsökkenés éppen a NER korszakában? A Fidesz ugyanis szüntelenül hangsúlyozza, hogy nemzetpolitikájának szerves része a határon túli kisebbségekről való gondoskodás. Ez nem csak üres ígéret, hiszen soha még nem volt ilyen nagymértékű támogatás, mint az elmúlt évtizedben. Úgy gurulnak a forintok, mint még soha. Már a szerb sajtó is a magyar kormány bőkezűségéről cikkezik. Az sem mondható, hogy ellenzi. Nem, inkább helyesli. Téves helyre gurulnak? Erről nincs semmiféle nyilvános kimutatás, még arról sincs hiteles felmérés, hogy mennyiben segítette elő a maradáspolitikát. Csak a tények beszélnek. Ezek pedig arról szólnak, hogy nemigen, hiszen ha elősegítette volna, akkor nem beszélhetnénk népességsökkenési rekordról.

A kérdést tovább bonyolítja a tény, hogy miközben a magyar kormány a kisebbségvédelemben állandó vitában áll Ukrajnával, Romániával és Szlovákiával, addig a szerbiai helyzetet nem győzi dicsérni, sőt az egyik magyar miniszter szerint a szerbiai gyakorlat példaértékű. Magyar részről többször is elhangzott az állítás, hogy jelenleg Szerbiában jó magyarnak lenni. Az sem téveszthető szem elől, hogy a két ország vezető politikusai között rendkívül jó, ritka baráti viszony alakult ki, egyesek szerint soha a történelem folyamán nem volt ekkora barátság a két ország között. A barátság nem pusztán a jószomszédság elvén, hanem stabil világnézeti alapon nyugszik. Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy honnan ez a nagy ellentmondás.

Azt hiszem, hogy az ellentmondás természetére utal például az egyik szabadkai incidens. A sajtó részletesen beszámolt arról, hogy szétverték Szabadka magyar nyelvű, magyar nemzeti színekben világító névtábláját. A nevezetes botrány utáni vitából kiderült, hogy szó sincs egyedi esetről, hiszen a Vajdaság magyarul lakta településein rendszeresen átfirkálják, átfestik a városok magyar nyelvű tábláit. Kiderült, hogy egyre kevesebb utca nevét írják ki két nyelven, csak a hivatalos cirill betűs utcatábla látható. Az igazságszolgáltatásban sincsenek arányosan képviselve a magyar bírók. Az ügyészágon hasonló a helyzet. A városi hivatalokban nem érvényesül a kétnyelvűség. Az autóutakon sem írják ki többé magyar nyelven a helységneveket, mert a szakminisztérium szerint ez zavarná, illetve megtévesztené az autóvezetőket. Vég nélkül sorolhatók a közhangulatot jellemző hasonló „incidensek”.

Tény és való: jelen van a nagyon is látható baráti homlokzati narratíva, másrészt a homlokzati mögötti homályban, a hétköznapi életben rejtezik egy másik, ezzel ellentétes narratíva. Egymással ellentmondásba kerül a legfelső vezetés retorikája a közép- és alsóbb szintű politikával.

A tanulság az, hogy nem elegendő a vezető politikusok barátkozása, hiszen az utóbbi időben alaposan megingott a közbizalom a politikai elitben. Akkor is gyanakvással fogadja őket az átlagember, ha igazat mondanak. Ez

esetben a bizalmi válságnak magyarázata is akad. A nagy barátság-narratíva akkor lenne hiteles, ha a postán, a vasúton, az egészségügyben, a rendőrségen, a bíróságon, az ügyészségben is érvényesülne. Nem elegendő, hogy léteznek elfogadható törvények a kétnyelvűségről, megfelelő büntetést kell kiszabni azokra az intézményekre és önkormányzatokra, amelyek a törvényt nem tartják be. Mindeddig egyetlen ilyen bírósági eljárásról, büntetésről sem számolt be a sajtó. Ez pedig azt sugallja a köznépnek, főleg a szélsőségeseknek, hogy a legfelső szintű narratívát nem kell komolyan venni. Nem elegendő egy-két politikus elmarasztaló nyilatkozata azzal a magyarázattal, miszerint pusztán vandalizmusról van szó. A „vandálokat” le kell tartóztatni és bíróság elé kell állítani. Ha ez nem történik meg, akkor a politikus szavahihetősége válik kétségesé. Érdekes, hogy a tyúktolvajokat előbb tartóztatják le, mint a „vandálokat”. Ha ez elmarad, akkor a kisebbségi polgár megtapsolja Orbán és Vučić szónoklatát, aztán körülnéz, és szedi a sátorfáját.

Ezt a helyzetet jól kifejezi egy a közelmúltban lejátszódott ünnepi esemény. Megnyitották a Belgrád–Újvidék közötti gyorsvasútforgalmat. A vasútépítés folytatódik, és pár év múlva Újvidékről két-három óra alatt Budapestre érünk. Kiváló vállalkozás. Addig marad a röskei purgatórium. Az ünnepségen megjelent Orbán Viktor magyar kormányfő és Aleksandar Vučić szerb államfő. Mindketten a szerb–magyar barátságról beszéltek. Nagyon helyes! Miközben Orbán ecsetelte a szerb–magyar barátságot, a háttérben látszott, hogy Újvidék nevét csak szerbül írták ki – cirill betűkkel. Orbán háttal állt, bizonyára nem vette észre, hogy a magyar nyelvű nagybetűs felirat hiányzik, holott Újvidéket multikulturális városnak nevezik, ahol a magyar nyelv is hivatalos. A jelenet szimbolikus.

Parászka Boróka

Visszavezetés

Százötven szót kaptam, hogy összefoglaljam a legújabb nyaralós leleplezést. Ez egy műfaj: nyaralós leleplezés. A magyar autokrácia sokadik évére önállósította magát. Évről évre megjelennek olyan képek, amelyeken pálmafás ingben, konyhaasztalnál, törölközőben, vízből ki, vízbe be látható az autokrata. És az autokrata mögött a rendszer torz jellemzői. Francia főszerkesztője volt épp annak a heti kiadványnak, amelybe rendszeresen penzumokat kell írnom. Mindig kötött terjedelemben, pár száz szó a leadandó. A főszerkesztő változik: hol észt, hol német, vagy éppen ukrán, macedón. Mikor ki van soron. Változik a perspektíva is, amelyből a heti tartalmat szerkesztik. Igazi európai kaleidoszkóp – talán nehezen hihető ma Magyarországon, de Európa létezik, és nagyon sokféleképpen létezik. Látni kellene a nüanszokat, hogy ezt a létezést elhiggyük, tapasztaljuk.

A szövegeket angolul írjuk, egymás közt úgy kommunikálunk, ahogy érjük. A francia kollégával időnként franciára váltunk, bár szégyellem a pallérozatlan nyelvtudásom, az angolt legalább közösen beszéljük úgy, ahogy. De most ez a nyaralós történet valahogy a francia főszerkesztő sajátjává vált. Ragaszkodott, hogy benne legyen. A Horvátországból felbukkanó sztorit tört franciasággal beszéljük végig, ettől lesz magyar. Közvetítése a közvetíthetetlennek és átadhatatlannak.

Bármennyire húzódoztam, tudtam, hogy nem mondhatok nemet a feladat-ra. Unom már azt, hogy Magyarország és a magyar autokrata a rendszeres elrettentő példa. Nem azért, mert ne lenne rettenetes. Elsősorban azért unom, mert az európai kollégák és olvasók viszolygása, rettegése felszínes és kicsit önfelmentő is. Nem látják rendszerben és történetében ezt az egész rémtörténetet, amiben élünk, valami kelet-európai egzotikumként piszkálnak hozzá. A furcsa magyarok furcsaságaként. Legfőképpen azért unom, mert a látványos és viszolyogtató képek az autokrata egyre riasztóbb időszedéséről, formavesztéséről hamar telítenek mindenkit. Ránéz az ember ezekre a képekre, és egészen bizonyosan tudja, hogy mindent ért. És azt is tudja, hogy a dolgok jó, de legalábbis jobb feléről néz rá arra, ami a képek mögül felsejlik. Az egyetlen, ami ösztönzött a százötven szó összerakásában, az a francia főszerkesztő nyughatatlan figyelme volt.

Szárazon összeraktam, mit, kit, hol, mikor és miért látunk. Épp annyit, amennyiből az olvasó rekonstruálhat a magyar demokrácia állapotáról egy távoli, de pontos képet. Amennyi százötven szóba befér. Távirat az autokráciáról. A francia főszerkesztő elégedetlen. Belegyömöszölne még egy csomó mindent a leleplező sajtóról, s a leleplezésen keresztül a szabad sajtó hiányáról, a szólásszabadságra nehezedő politikai nyomásról, az autokrata családi és üzleti kapcsolatairól. Leegyszerűsít és tömörít – és így az üzenet igaz lesz, a mondatok hamisak. Nem úgy, nem az leplezte le. A leleplezés voltaképpen nem is leleplezés. Családi korrupció van, de ez nem úgy és nem az, amit bele akar láttatni. Hosszan vitatkozunk, először azt hiszi, sajtópert akarok elkerülni a pontossághoz való ragaszkodással. Aztán lassan megérti: a lényeghez való ragaszkodás miatt tisztogatom a tényeket, rangsorolom, mi releváns, mi nem.

Az autokrácia, a szabadsághiány, az erkölcsi, morális bukás olyan súlyos és olyan lényegi, hogy nem lehet felszínesen, hozzávetőlegesen el- és leszámolni vele. Kételyeim vannak, hogy a kínos, félmeztelen autokratát ábrázoló fotó mellé írt százötven szó ezt a meggyőződésemet jelezné. Száraz, egyszerű, kopogó mondatok a harsány látvány mellett. Ellenszöveg az elvesző, elfelejtett szavak, az indulat hangjaival szemben. Hátha sikerül!

Néhány héttel később hasonló leleplező történet járja be a magyar sajtót. A Magyar Nemzeti Bank százmilliárdos veszteségeiről beszél az egyik nap a miniszterelnök a parlamentben, másnap titokzatos felvétel készül róla Budapesten. Kedd reggelenként „valahova megy” a politikus – szólnak a címlaphírek –, a róla közölt fényképeken egy ismeretlen magánprogramon rajtakapott, zavart ember néz a kamerába. A miniszterelnökön lévő ruhák épp oly rendezetlenek, mint arcán a vonásai. Az autokrata, akiről lojális hívei

nem szűnnek meg ismételgetni, hogy politikai sikereit ereje, összeszedettsége, karizmája garantálja, ezeken a képeken erőtlennek, szétesettnek és esetlennak látszik. Olyannyira váratlan a felbukkanó kép, hogy sokáig azt hiszem: hamisítvány. Valaki összeollózta, megbuherálta, hogy még hatásosabb, botrányosabb legyen. Tévedek, a képen tényleg az van, amit látunk. Az autokrata keddenként valahova megy.

A Magyar Nemzeti Bank veszteségeiről, az inflációról villámgyorsan elteledzik a figyelem, az emberek szerencsés esetben a hányaveti módon felvett furcsa kék zakóról, a zakó alól kikandikáló pólóról, a testtartásról, arckifejezésről beszélgetnek. Kevésbé szerencsés esetben vicceskednek, analógiákat keresnek. Bekúszik a viccek közé a hétköznapi rasszizmus, a parasztozás, mindenféle olyan társadalmi konfliktus, amely az amúgy is élehetetlen, elviselhetetlen autokráciát borzasztóvá tesz.

Eszembe jut a francia főszerkesztő, vajon ő hogy látná a rajtakapott miniszterelnökről szóló fényképet? És a fénykép vitájából kivicsorító társadalmat? Ebben is keresne valami, az egész európai demokráciára érvényes magot?

Szerbiai és szlovákiai magyar kollégákkal vitatkozunk a képekről. Az apropót az adja, hogy Szerbiában a magyar érdekképviselő vezetője körül szintén a magánéletét érintő híresztelések kapnak lábra: beteg, nem beteg? Alkalmas-e arra a szerepre, amelyet hosszú ideje betölt, és amelyet lassan családi vállalkozásban lát el? Lehet-e bárkinek az egészségét, magánügyeit, magánútjait firtatni?

80

Ne felejtjük el, mondja túlhajszolt szlovákiai beszélgetőtársunk – szlovák választási kampányban teljesít állandó feladatot, túlhajszolt, s mint sok kollégája, ő is állandó politikai nyomás alatt van – a magánélet megsértését, a lejáratást nem „mi” kezdtük, hanem „ők”. Az az autokrácia, amelynek vezetőiről minden előzetes óvintézkedés, propaganda-stratégia ellenére is hamar kiderül, hogy emberek. Elhízott, ráncos, szorongó, fókuszvesztett emberek. Hány ellenzéki politikusról jelentek már meg „kínos” fotók? Hány kormánykritikus újságíró elleni karaktergyilkosságon vagyunk túl?

Egyszerre érzem hangján az indulatot és a fáradtságot, tapintatlannak érezném, s tán igazságtalannak is, ha vitatkoznék vele.

Nem lehet etikátlanságot etikátlansággal jóvátenni. Nem lehet a morális egyensúlyt morális hibákkal helyreállítani. Legfőképpen: nem lehet a kínos részletekben elveszve kiutat találni a politikai labirintusban, amelyben azt hisszük, egyre félelmetesebben üldöz az egyszerre nevetséges és egyszerre ijesztő minótauros. Pedig tán nem is minótauros, nem is ő üldöz.

Nekünk minden van! – ismételgeti egy interjúban a kormányzat egyik beszélő feje, szakértője, főpropagandistája – nem is tudom, mi a helyes megnevezése. Nekünk minden van: karizmatikus vezető, mindenki számára érthető üzenet, politikai közösség, és eszköz, ami az üzenetet célba juttatja, a közösséget össze-, a vezetőt fenntartja. Ez magyarul azt jelenti, hogy egy elhasznált csávó hülyeségeket beszélve hergel sokakat, az uszítást felhangosítja a saját propagandamédiája, a média, amely elvileg mindennek az ellenzéke-kritikusa-ellenőrzője lenne, az emberek pedig különböző okok miatt egyetlen kórusban vicsorogznak, dühöngenek. Ez ma a politikai siker.

Tévedtem az imént, a beszélő fej nem egy interjúban szólalt meg. Ha interjú lett volna, akkor elhangzik és eljut a közönséghez, hogy ez a „minden” tulajdonképpen „semmi”. A beszélgetés pedig nagyon gyorsan visszakanyarodik a nemzeti bankhoz, a törvényhozáshoz, mindahhoz, ami elhangzik a parlamentben (vagy ahhoz, ami sajnos nem hangzik el, bár kellene).

Az elmúlt évek sajtó elleni támadásai alatt erősödött a sajtó iránti szolidaritás, és gyengült a szakmai kritika, bennem is. Holott a fenti helyzetek azt jelzik: alapvető feladatunkat nem látjuk el, ha a rendszerkritika és a rendszer leleplezése is ilyen öles léptekkel halad a leegyszerűsítések felé.

Amíg Magyarországon a Horvátországban készült törülközős tengerparti kép meg a titokzatos miniszterelnöki magánprogramokról szóló képek tarolnak, addig Erdélyben kitör a *Korunk*-vita.

Más lépték, más dimenzió.

A kolozsvári *Korunk* a válaszadás jogán egy korábbi cikke feleletként lehoz egy rasszista, megbélyegző, cigányellenes szöveget. Többen reagálnak, tiltakoznak. Hosszas, érvelő vitairatok jelennek meg arról a triviális tényről, hogy a tudományellenes, zsigeri rasszizmus elfogadhatatlan. Egyetlen zavarba ejtő dolog nem stimmel ebben a vitában: az a *Korunk*, aminek a tiltakozók a szellemiségét számonkérlik, az a baloldali, nagyon átgondolt koncepcióval szerkesztett, ideológiai közösséget teremtő *Korunk* már évtizedek óta nem létezik. Először eltűnt az elvi következetesség, majd megjelent a politikai megfeleléskényszer, az igazodás, az integráció – távol mindenféle kortárs baloldaliságtól. Aztán jöttek a szakmai kompromisszumok. És maradt egy lapcím, egy üres forma, aminek semmi köze nincs az eredeti tartalomhoz.

Hogy lehet, hogy ezt a leépülést még egy olyan kis közösségben sem vették észre, mint amilyen az erdélyi magyar? Észrevették, nyilván, és nem volt ellenállás. Igény volt rá, mondhatni.

Azért az erdélyi magyar sajtó nem ereszkedett olyan mélyre – fogalmaz Lukács Csaba, a Magyar Hang szeptemberi podcastbeszélgetésében –, mint ahova a magyarországi propagandasajtó süllyedt. Még úgy sem, hogy az erdélyi magyar sajtót milliárdokért felvásárolta a magyar kormány, és ugyanaz a magyar kormány fel is számolta. A nem létező erdélyi magyar sajtó ad magára – üzeni Lukács.

Talán ez a szerencsénk, ez a gyors és teljes szétesés. Nagyon kevés olyan felület maradt, amelyen azt lehetne játszani, hogy tájékoztatás, információátadás, elemzés az, ami nem az. Eljutottunk a nullpontra, és el kell dönten, hogy tényleg talpra akar-e állni itt bármiféle sajtó, és vele bármiféle közönség, vagy hagyjuk az egészet a pitlibe.

Erdélyben most tényleg látszik, ami Magyarországon még nem egyértelmű. Látszik, hogy nincs idő pótcselekvésekre, indulatlevezetésre, játszmázásra, leegyszerűsítésre, a demokrácia állapotáról írt táviratokra. Szükség van az állampolgári közösségbe és jogállamba való visszavezetésre. Hosszú, bonyolult út következik. És nincs hozzá mindenünk, sőt, tulajdonképpen semmink sincs. Csak az alapvető tudás az alkotmányos demokráciák szabályairól. Halványuló, de még meglévő tudás. Ez éppen elég az újrakezdéshez.

Orbán a falon

„Mene, mene, tekel, ufarszin”

„Rossz volt embernek lenned a világon, /
e korban, melynek mérlege hamis”
Karinthy Frigyes: Méné tekel...

A magyar oktatásügy viszonyaihoz képest felfoghatatlanul sok pénzből, 22 milliárd forintból (!) újították fel Csepelen azt az iskolát (Jedlik Ányos¹ Gimnázium), amelyben valaha Német Szilárd okosodott, és ahol, erre máig büszke, megszerezte klaszszikus műveltségét.

A világnézetileg semleges állami iskola – Láss csodát, csizma az asztalon! – még újdonság kápolnával is gazdagodott.² Az átadáson a gimnázium belső tereiben esztétikusan kialakított hatalmas táblákon hirdették O. V. magyar miniszterelnök hét darab bölcsességét. Ez eddig szép, csak az furcsa – hűség és szerénység nálunk kéz a kézben jár –, hogy eddig senki nem vállalta az Orbán-bölcsességek kitűzésének dicsőségét. Az tudnivaló, hogy a kezdeményezés maga a törvényhozó Orbántól származik: „Miként a természetnek és a csillagok járásának, úgy a megma-

radásnak és a túlélésnek is törvényei vannak. S miután megértettük, fel kell véssük őket Magyarország tartóoszlopaire oly’ élesen, hogy többé egyetlen nemzedék se tudja levenni róla a szemét.”³

Ugyan csak néhány napig, de Magyarország egyik tartóoszlopa a csepeli Jedlik Ányos gimnázium volt.

Idézzük hát ide a mai államéletet áthatni hivatott hét Orbán-törvényt: „1. Haza csak addig van, amíg van, aki szeresse! 2. Minden magyar gyermek újabb őrhely! 3. Az igazság erő nélkül keveset ér! 4. Csak az a miénk, amit meg tudunk védeni! 5. Minden mérkőzés addig tart, amíg meg nem nyerjük! 6. Határa csak az országnak van, a nemzetnek nincs! 7. Egyetlen magyar sincs egyedül!”

Noha valójában nem az értelmük számít, mégis lehet ezek tartalmi vizsgálatával vesződni. Talán itt elég annyi, hogy akad köztük alapjogokat sértő, nyelvileg is fülbántó, a szülő jogait semmibe vevő etatizmus: *Minden magyar gyermek újabb őrhely! Nettó ostobaság: Minden mérkőzés addig tart, amíg meg nem nyerjük!* Szövegrontás az István, a királyból: *Az igazság erő nélkül keveset ér!*⁴ Ha-

¹ Jedlik Ányos személyéhez ez a cirkusz a legkevésbé sem illik, őt, a kiváló feltalálót nem a nemzeti érzés parttalan áradásáért, hanem a villanymotor megalkotásáért és a dinamóelv leírásáért tiszteltjük.

² Rétvári Bence, a Belügyminisztérium parlamenti államtitkára ezt azzal indokolta, hogy az iskolában választható tantárgy a hittan! https://hvg.hu/itthon/20230903_Nemcsak_az_aulaban_a_bordasfalak_felett_is_Orbanidezetet_olvashatnak_a_felujitott_csepe_iiskola_diakjai

³ Orbán Viktor 2020. augusztus 20-i beszéde.

⁴ „Mondd, mennyit ér az ember, ha büntelen,

mis szillogizmusok: *Haza csak addig van, amíg van, aki szeresse! Csak az a miénk, amit meg tudunk védeni!*, és üresen puffogó banalitások: *Hátára csak az országnak van, a nemzetnek nincs!, Egyetlen magyar sincs egyedül!*⁵ De a hét főbölcsségen kívül a tudósítások szerint a tornateremben, a bordásfalak közé kikerült, ráadásul két példányban egy Szabó Dezső-plágium (?) is:⁶ „Minden magyar felelős minden magyarért.”⁷

A hely, ahol élünk

Vitatottak a fogalmi keretek. Hazánkat, noha az ellenzéki közírásban rohamosan terjed a diktatúrázás, nem nevezném diktatúrának, inkább autokráciaként írható le, amely viszont megnyilvánulásaiban – a történelem ismer mérsékletre hajló autokráciákat – nem ismer mértéket, sokkal inkább terjeszkedik. Itt a fogalmi pedantéria most elmarad, mindenestre a NER az utóbbi időben a hegemonától az abszolút hatalom felé mozog, amely a Pallas Lexikon szerint: „Abszolutizmus alatt közönségesen a korlátlan, egyeduralmi államkormányzati alakot értik, melyben az állam lakosságának, a lakosság valamely kasztjának, rendjének v. osztályának az államhatalom birtokában és gyakorlatában jogilag biz-

tosított részvétele nincsen... olyan államuralmi szervezet, hol a hatalmak megosztásának követelménye nem érvényesül... Az A. mint korlátlan egyeduralom autokráciának is nevezetik... Az A. elfajulása a despotizmus, kényuralom, mely akkor áll elő, ha a korlátlan hatalom gyakorlásában állandó rend nincs, hanem az uralkodó szeszélye, kedvtelése szerint érvényesül...”⁸

A magyar világ mindazonáltal, noha a jogállami zárványokat jórészt felszámolták, még sokszínű. Ááry Tamás Lajos, az oktatási jogok biztosa⁹ a jogvédelmi intézményrendszerben talán az utolsó szereplő, személyében sikeres túlélő, aki látta még a magyar jogállamot is. Óvatos duhajként még vizsgálatot is indított. Persze nem az az ember, aki ajtóstul ront a házba, mindenestre azzal kezdte, hogy kapásból nem tudná megmondani, van-e helyük politikusi (miniszterelnöki) szólamoknak az iskolák falán: „Ááry-Tamás arra a kérdésre, hogy szerinte van-e helye pártpolitikai idézetnek egy közoktatási intézményben, azt felelte, hogy erre egyelőre nem tud választ adni (!), a vizsgálat lezárultáig nem tud nyilatkozni az ügyben.” Arról eszébe sem jutott kíváncsiskodni, hogy a világnézetileg alaptól semleges állami iskolába hogyan került csinos kápolna. Elég az hozzá, hogy miután az Orbán-okosságokat hirdető táblákat valakik levették, az ügyet gyorsan lezárta, itt hagyva minket kétségek között, helye van-e hét Orbán-mondásnak az állami iskola falán:

de gyenge!” Oly távol vagy tőlem (és mégis közel) www.musicalmuzeum.hu/szovegek/istvan.txt

⁵ Ugyan bárki lehet egyedül, de miután több magyar van, magyarságunkban nem vagyunk egyedül.

⁶ A sajtóhírek szerint Szabó Dezső a falon vagy másutt nincs megjelölve forrásként.

⁷ <https://rtl.hu/hirado/2023/09/02/orban-viktor-idezet-csepeli-gimnazium>, https://hvg.hu/itthon/20230903_Nem_csak_az_aulaban_a_bordasfalak_felett_is_Orbanidezetet_olvashatnak_a_felujitott_csepeli_iskola_diakjai

⁸ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/a-a-13/abszolutizmus-1C0/>

⁹ <https://www.oktbiztos.hu/#>

„Aáry-Tamás Lajos a lap kérdésére azt mondta, hogy ha volt is jogsértés, akkor azt már orvosolták, vagyis okafigyottá vált az ügyben indult ombudsmani vizsgálat.”¹⁰ Nagy kő gördülhetett le a szívről, nem kellett állást foglalnia abban, hogy összehabéíthető-e a politikusi lózung és az iskolafal.

Az érintettek persze összehordtak hetet és havat. Téves mindenestre a feltételezés, hogy ha az autokrata hülyeséget beszél, hülye feliratokat tesz ki az iskolákban, feltétlenül személy szerint is hülye lenne. Sem Sztálin, sem Rákosi, sem Kádár, sem Orbán (a bolgár örökös kommunista első titkárról Zsivkovról mondták, hogy tényleg olyan ostoba volt, mint amilyennek látszott), elmentben azokkal, akik szövegeiket terjesztik és hiszik, nem egyszerűen korlátoltak, inkább hasznosnak gondolják az általuk mondott zöldségeket, amelyekkel maguk nem vagy csak félszívvvel azonosulnak. (Persze, másfelől a hazug a sokszor ismételt hazugságát bensővé teszi. Bonyolult a zsarnok élete.)

Mindenestre Ábel Attila csepeli alpolgármester szerint „ha idézhetnek Szent Istvántól, akkor Orbántól ugyanúgy lehet”.¹¹ Hm. Sokan eleve abból indulnak ki, talán helyesen, hogy aki ilyet mond, az szolgálalkú, illetve buggyant. Valójában talán éppen az autokrácia lényegére tapint rá.

Tudjuk, a NER ideológiai habarcsába kritikátlanul keveredik bármi akármivel. Hirdetője lehet reggel

Krisztus és a keresztény hit katonája, délben – közben csönget egy kicsit – kurultajos pogány, szieszta előtt egy picit náci, este meg esetleg posztszovjet. Minden mindennel összefér: a Türk Tanácsban a döglött kecskével lovaspólózás, meg hogy „Magyarországon vannak kipcakok, sok magyarban van kipcak vér, van önkormányzatuk, és Nazarbajev a mindenkori elnöke a magyar kipcak törzseknek is”.¹² Magyarország egyszerre az üldözött keresztények és a keresztény tanfolyamtársát álmában ölö, Magyarországon elítélt, de hazatértével a magyar kormány segedelmével azeri hős gyámola is. Államunk nem csak türk és keresztény és modern rablóállam (maffia-állam), de vezetője a Tusványoson egyszer direkt náci beszéddel kel ki a fajkeveredés ellen, máskor olasz ófasiszta szólammal nyilvánítja ki a személyeket megillető egyetemes értékek végét és hirdeti meg a nemzeti kollektívizmust.

Legújabb államformánk vármegyeista-főispánista-feudális. Ebben nem a Mezopotámiában dívó aranykort kereső „Régen minden jobb volt!” felfogást követi, hanem a diktátortangó szabályai szerint a fényes és ígéretes jelenből tekint vissza a múlt viszonylagos értékeire. Orbán ezért nem Szent István, illetve Igazságos Mátyás inkarnációja, hanem éppen küldetésük betetőzője. Új kezdet. Ily módon Ábel Attila helyettes polgármester elméje sem bomlott, hanem midőn például Szent Istvánt nagy tisztességgel Orbán Viktor mellé

¹⁰ <https://telex.hu/belfold/2023/09/04/oktatascsepel-jedlik-anyos-gimnazium-orban-idezetombudsman>

¹¹ https://www.facebook.com/photo.php?fbid=841889717285488&set=a.434065101401287&type=3&ref=embed_post

¹² A Türk Tanács VII. csúcstalálkozója, <https://hu.euronews.com/video/2019/10/15/ezt-latta-orban-viktor-a-kipcakokrol-beszelt-azerbajdzsanban>

emeli, a rendszer számos fontos eleme közül az egyikre tapint rá.

**Lehet-e, érdemes-e ezt
a sokmaszkos autokráciát
racionális-alkotmányos
bírálattal illetni?**

Szerintem igen. Vannak a Nemzeti Együttműködés Rendszerétől immár távol eső, a modern alkotmányos demokráciákban rendszerint alkalmazandó alkotmányos mércék, amelyekkel helyes szembesíteni az autokrata valóságot. Nem azzal a céllal, ez ugyanis lehetetlen, hogy az autokratát meggyőzzük a jogállam helyességéről, hanem azért, hogy bejelentsük az igényt szabadságunkra.

Az Eötvös Károly Intézet (EKINT) a Történelemtanárok Egyletével közösen a Norvég Civil Alap támogatásával 2015 áprilisától egyéves átfogó munkát végzett azért, hogy a közvélemény és az oktatási közösségek számára nyilvánvalóvá váljon: a demokráciában mi elfogadható és mi nem az oktatás és a politika viszonyában. Közös célunk az volt, hogy politikai nézetei miatt senki ne szenvedjen hátrányt a közoktatásban.

Ajánlásunk 3. pontjában, amely az Orbán-feliratokra egyértelműen alkalmazható, így fogalmaztunk: *„Tiltott pártpolitikai tevékenység minden olyan cselekmény, amellyel – akár az iskolahasználók körében, akár a diákok felhasználásával a szélesebb nyilvánosság előtt – egy párt vagy politikus nézeteit közvetlenül vagy közvetve terjesztik, népszerűségét növelik vagy rontják. A pártpolitika tilalma abszolút, az alól a gyerekek, illetve szüleik hozzájárulása sem te remt kivételt.”*

Talán nem érdektelen az ajánlásokat elolvasni, amelyekhez szá-

mos magyar politikus csatlakozott. (Ezekről, az iskola és politika témakörébe tartozó problémáról, például a politikai pedofília jelenséghalmazáról, médiairányelvekből tájékozódni lehet tematikus honlapunkon.¹³⁾

Ajánlás iskoláknak

„1. Az iskolai nevelés fontos célja, hogy a tanulókat képessé tegye a tájékozódásra a politikában, a megalapozott egyéni vélemények kialakítására és okos képviselésére, ezáltal a demokratikus közéletben való tudatos és felelős részvételre. Az iskolai nevelés fontos feladata, hogy a tanulók az emberi jogok és a demokratikus értékek iránt elkötelezett aktív állampolgárokká váljanak. A politikának mint a közélettel, közös ügyekkel foglalkozásnak ezért helye kell legyen az iskolában, de úgy, hogy az a demokráciára nevelést szolgálja.

2. Az iskola kényszerű és tartós közösség, az oktatási szereplők között formális és informális függőségi viszonyok léteznek, a diákok életkoruknál és érettségükönél fogva is kiszolgáltatottak. Ebben a közösségben a tanulók és szüleik nem csak kényszerhallgatóság, gyakran cselekvésre is kényszeríthetők, az iskolai programokban való részvételről rendszerint nem dönthetnek szabadon. Ezért a politikai véleménynyilvánításnak, vitának és a politikával kapcsolatos egyéb tevékenységeknek az iskolában sajátos korlátai vannak, a gyerekeket vagy szülőket bármilyen módon érintő pártpolitikai tevékenység pedig – a köznevelési törvény kifejezett rendelkezése alapján is – valamennyi

¹³ <http://iskolaespolitika.hu/> Az ajánlások kidolgozásában jelentős szerepe volt Somody Bernadette-nek.

iskolában és iskolai programon (a tanulók felügyeleti ideje alatt) tilos. E korlátok betartása és betartatása, a diákok és szüleik jogainak védelme elsősorban a pedagógusok és az intézményvezetők felelőssége.

3. Egy tevékenység pártpolitikai jellegét az adott eset valamennyi körülményének mérlegelése alapján kell megítélni. Tiltott pártpolitikai tevékenységnek tekintendő az olyan megnyilvánulás is, amely nem közvetlenül és nyilvánvalóan kötődik párthoz, de a politikai környezetben valamely párttal úgy hozható kapcsolatba, hogy az párt(ok) népszerűsítésének, azok melletti vagy elleni állásfoglalásnak, meggyőzésnek, mozgósításnak minősülhet. Tiltott pártpolitikai tevékenység minden olyan cselekmény, amellyel – akár az iskolahasználók körében, akár a diákok felhasználásával a szélesebb nyilvánosság előtt – egy párt vagy politikus nézeteit közvetlenül vagy közvetve terjesztik, népszerűségét növelik vagy rontják. A pártpolitika tilalma abszolút, az alól a gyerekek, illetve szüleik hozzájárulása sem teremt kivételt.

4. A pedagógus köteles az emberi jogi és demokratikus értékekkel összhangban a politikával kapcsolatos ismeretek tárgyilagos és többoldalú közvetítésére, az eltérő politikai értékek lehetőségeinek bemutatására. Különösen figyelmet kell fordítania a kirekesztő politikai megnyilvánulások visszaszorítására. Világnézetét, politikai meggyőződését nem köteles eltitkolni, de pártpolitikai célokat követve nem szólhat és cselekedhet.

5. A véleménynyilvánítás, a politikai tárgyú szólás, gyülekezés szabadsága a diákokat is megilleti, de tekintettel az iskolák kényszerkö-

zösség-jellegére iskolai pártpolitikai megnyilvánulásaiuk korlátozhatók. A pedagógusnak a diákokat úgy kell ösztönöznie az önálló politikai véleményformálásra és vitára, hogy közben gondoskodik az információk, ismeretek tárgyilagos átadásáról, a többoldalú megközelítésről, a vélemények sokféleségének bemutatásáról, az emberi jogi és demokratikus értékek hangsúlyozásáról, továbbá biztosítja, hogy a vitában a tanulók egymás jogait is tiszteletben tartsák. Az iskolának támogatnia kell a tanulók egyéni és csoportos önképzését, tájékozódási törekvéseit a politikai eszmék történetére és jelenkori kínálatára is kiterjedően.

6. A tanulót és a szülőt nem érheti hátrány politikai meggyőződése, annak jogszerű kinyilvánítása vagy az attól való tartózkodás miatt. Hátránynak minősül bármely, a tanuló vagy a szülő számára kedvezőtlen következmény vagy valamilyen hátrány kilátásba helyezése, amelyek az érintett jogai gyakorlásával, kötelezettségei teljesítésével, a tanuló értékelésével, fegyelmezésével, a közösségi helyzetével függ össze.

7. A tanuló és a szülő nem hozhatók olyan helyzetbe, amely politikai meggyőződésének feltárására vagy nézeteivel ellentétes cselekvésre készíteti vagy arra, hogy véleménye jogszerű kinyilvánításától tartózkodjon. Készítésnek minősül az is, ha a tanuló vagy a szülő alappal tarthat attól, hogy hátrány éri azért, mert valamit tesz vagy nem tesz. Készítésnek tekintendő továbbá minden olyan cselekedet vagy magatartás, amely az érintettet az oktatási és nevelési eszközöket, az iskolai függőségi viszonyokat, a gyermek életkorát vagy a pedagógusokkal való bizalmi vi-

szonyát felhasználva befolyásolja. *Olyan iskolai feladat nem adható, amely politikai véleményt, meggyőződést közvetít, vagy ilyen kinyilvánítását igényli.*

8. *Az oktatási szereplők közötti hagyományos vagy elektronikus kommunikációs csatornák (pl. levelezőlisták, Facebook) sem a gyermekek, tanulók felügyelete ellátásának ideje alatt, sem azon kívül nem használhatók fel pártpolitikai célra, illetve olyan politikai kommunikációra, amely nem kapcsolódik az iskola oktatási és nevelési céljaihoz.”*

Ok nélküli okozat, sár és arany

„S bármint kacagtok, léha, lenge nádak, / Hódolni fogtok új Midász királynak” (Ady Endre: *Midász király sarja*).

Szegény-szegény Magyarország. Orbán fejedelemként beszél, hívei is ekként tekintenek rá. Miközben a NER mindent leural, most, maradva a tárgynál, cipész a kaptafánál, csak a kultúráról beszélek. A középkortól máig számos autokráciát/abszolutizmust ismerünk, amelyek a művészet és a tudomány szabadságát, ideértve az egyetemi-akadémiai és az általában a tanszabadságot, olykor talán kelleetlenül, máskor magukat így is reprezentálva, legitimálva, elviselték, sőt.

Nehéz feladat leíró minősítéseket találni az utolsó Orbán-korszakra jellemző a tudás képviselőiben, például színészlányokban-fiúkban, tesi- és törtitanároknak nem is ellenséget, hanem csak megalázandó áldozatot kereső hanyatlására. A legjobbnak mégis a *hatalom nélküliektől, az eszköztelenektől való nagyobbreszt okatlan rettegést* érzem. Ez, mint mondtam, nem általános. Az autokrata

belső logikájában sincs olyan erős érv, amely igazolná például – az államtól független kezdeményezésből, magán- és közadakozásból létrejött – Magyar Tudományos Akadémia, továbbá a Színház- és Filmművészeti Egyetem, majd például a könyvkiadás tönkretételét, a felsőoktatás és a közoktatás az önállóságának megsemmisítését. Kérdezhetném, mi marad majd az Orbán-randalírozás után a fasori Rácz tanár úrtól és elődeitől, több mint egy évszázadon át a közelmúltig, Bojár Gábor Graphisoftja nemzetközi sikeréig ívelő kiváló hazai matematikaoktatásból? Nem sok.

Nemrégiben az Akadémia dísztermében járva, az alkonyi félhomályban Lotz Károly *Mátyás tudósaitól körülvéve* freskója központi alakjában – a valóság olykor áttöri a vonatokat – Orbánt véltem felfedezni; jobbán Erdő Péterrel, balján Németh Szilárddal. Szózatot is hallottam, miszerint a kép azt ábrázolja, amikor a napsugaras miniszterelnök tudásaival éppen a lapos Földet megmentő Trump, a Nyugat alkonya, Kína felemelkedése, a nemzeti kollektívizmus, a kereszténység védelme és az akkumulátorforradalom kérdéseiben cserél eszmét.

Ismerjük a mitológia szerencsétlen Midászát, aki bármihez, akár egy sárdarabhoz ért, az arannyá változott. Az új, fordított Midász, ha a színaranyt fogja, az is sárrá lesz.

Orbán egyszer az Alaptörvényről szóló csakis hunyt szemmel nézhető festményeket, máskor bemutathatatlan Petőfi-filmet rendel, de főleg építkezik. Marad utána – ez is szokásos velejárója a teljhatalomnak – sok borzalmas, és mintegy véletlenül, néhány érdekes épület.

A hazára árulkodó „vörös emigráció” – Az 1918–1919-es emigránsok lejárata a Tanácsköztársaság- ellenes propagandában

88

„Furcsa helyzetben van manapság a magát konzervatívnak érző, széles látókörűnek is mondott hazafi. Polgári, konzervatívnak is aposztrofált kormányát Európa-szerte szidják, Führerstaatot és putyinizálódást emlegetve, szeretett fővárosát antiszemita brigantik tanyájának kikiáltva. Teszik mindezt azokban a lapokban, amelyeket korábban az igazság első számú letéteményeseinek tartott, melyeknek példányait évekig őrizte, forrásként idézte. [...] Nos, ezekben a csendes, dilemmákkal teli órákban érdemes leemelni a polcra Mályusz Elemér A vörös emigráció című kötetét”¹ – ekképp ajánlotta a konzervatív olvasók figyelmébe Mályusz Elemér könyvét még 2011-ben Prőhle Gergely, a második Orbán-kormány akkori helyettes államtitkára. Mi volt Mályusz Elemér hírhedt könyve, és mire született válaszul?

Az 1931-ben megjelent *A vörös emigráció* csúcsterméke volt az 1918–1919-es forradalmak bukásával Ausztriába menekült baloldali emigrációt lejárató ellenforradalmi propagandairodalomnak, amely a Horthy-rendszert külföldről ért bírálókat hiteltelenítését célozta.

A magyarországi politikai és diszkurzív térből kiszorított emigránsok ugyanis igyekeztek beszámolni az 1919 utáni ellenforradalmi fehérterrorról, és felhívni a világ figyelmét a magyarországi gyilkosságokra és üldöztetésekre – persze nemegyszer eltúlozva a fehérterror mértékét az olyan leleplező kiadványokban, amilyen például Pogány József *A fehér terror Magyarországon* című 1920-as könyve, vagy éppen sorszerűen a Tormay Cécile *Bujdosó könyvéhez* hasonló „naplókban”, mint amilyen Bölöni Györgyné szintén Bécsben kiadott, 1921-es *Szenvedések könyve*.²

A kommunisták Szovjet-Oroszországba, a szociáldemokraták a II. Internacionálé szocialista pártjaiba, a korábbi polgári radikálisok a nyugati közvéleménybe vetették reményeiket. A legjelentősebb „árulkodó” felhívást Károlyi Mihály, Hock János, Jászi Oszkár, Linder Béla és Szende Pál jegyezték *A világ demokratikus*

¹ Prőhle Gergely: Mályusz Elemér: A vörös emigráció. *Kommentár*, 2011/1., 50.

² Korszerű, immáron magyarul is olvasható összefoglalás a fehérterrorról: Bodó Béla: A fehérterror. *Antiszemita és politikai erőszak Magyarországon, 1919–1921*. Budapest, Napvilág, 2022. – Ismertetésem az eredeti, angol nyelvű munkáról: Csunderlik Péter: Szadista imposztorok. (Béla Bodó: The White Terror. Antisemitic and Politic Violence in Hungary, 1919–1921). *Múlt és Jövő*, 2020/4., 80–83.

és pacifista közvéleményéhez címmel 1922-ben.³ Nem véletlenül használtam az „árulkodás” kifejezést: ugyanis még a baloldalon is akadtak olyanok, mint például a Károlyi Mihály szenvedélyes hívének számító Illyés Gyula – ahogy arról beszámol a *Beatrice apródjai* című művében –, akik elbizonytalanodtak, hogy valóban az „árulkodás-e” a legmegfelelőbb módszer, és nem kontraproduktív-e.⁴ Hiszen a magyarországi események bírálata a külföld előtt alkalmas volt arra, hogy a jobboldali propaganda alátámassza vele a „hazaárulás” vádját. Az ezzel kapcsolatos vitákat és álláspontokat Litván György foglalta össze a „Hazaárulás-e a hazára »árulkodni«?” című tanulmányában.⁵ Jászi például a következőt válaszolta Rupert Rezső 1922-es kritikájára, amely szerint a külföld előtt minden testvérharcnak el kell múlnia:

„Tehát újra kitört a rágalmak és a szitkozódások áradata ellenünk. Természetesen újra a hazát árultuk, miként annyiszor a múltban... Hiába, erről a dúsan jövedelmező üzletről nem tudunk leszokni mi, hazaáruló gonosztevők. [...] Itt az ideje [...] hogy végleg szakítsunk a nemzeti elzárkózás és titkolózás politikájával. Minden nemzeti belügy a nemzetközi közvéleményre is tartozik. Minden hazugság, szépítgetés,

elferdítés ezerszeresen megbosszolja magát. S különösen végleg szakítanunk kell azzal a feudális tannal, hogy a magyar a magyarhoz szűkségképpen közelebb áll, mint a magyar valamely külföldihez. Nyilván Rupert Rezső nem gondolta végig, hogy mit mond, mert ha végiggondolta volna, alighanem visszaborzadt volna ilyen és hasonló következtetésektől: hogy például Francia-Kiss [Mihály – hírhedt fehérterrorista – Cs. P.] közelebb áll Ruperthez, mint Eduard Bernstein; hogy Héjjas Iván közelebb áll hozzá, mint Anatole France; hogy Prónay közelebb áll hozzá, mint Norman Angell, hogy Ostenburg közelebb áll hozzá, mint Gerhart Hauptmann; hogy Horthy közelebb áll hozzá, mint Maynard Keynes. [...] Széchenyi István ezt tanította: régi axióma, hogy az, aki a haza mocskait palástolja, a haza fénypontjait piszkolja be; valamint a bűn leplezője is mindig erényt sújt.”⁶

Mielőtt rátérnék az „árulkodó” emigránsok diszkreditálását célzó könyvek, füzetek vagy éppen cikksorozatok legnevezetesebbjére, Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című munkájára, aperitifként bemutatnám annak előképét, a műfaj egyik korai darabját, a katolikus kiadó, a Központi Sajtóvállalat kiadásában 1920-ban megjelentetett Forradalmárok egymás közt című cikkgyűjteményt, amely a Bécsi Magyar Újság, a Proletár és a Világosság mellett Göndör Ferenc lapjából, Az Emberből is közölt részleteket.⁷ Az Egy bécsi ma-

³ Károlyi Mihály–Hock János–Jászi Oszkár–Linder Béla–Szende Pál: A világ demokratikus és pacifista közvéleményéhez, 1922. március 19. In: *Károlyi Mihály válogatott írásai, 1920–1946. I. kötet.* Budapest, Gondolat, 1964, 46–50.

⁴ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai.* Budapest, Szépirodalmi, 1979, 271–272.

⁵ Litván György: Hazaárulás-e a hazára „árulkodni”? In: Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok.* Szerk.: Gyurgyák János. Budapest, Osiris, 2008, 192–213.

⁶ Jászi Oszkár: Rupert Rezső elmélete. In: *Jászi Oszkár publicisztikája.* Szerk.: Litván György–Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982, 399., 401–402.

⁷ *Forradalmárok egymás közt. Egy bécsi magyar embertől. Szemelvények „Az ember”-ből,*

gyar ember álnevet választó szerző célja az volt a Bécsben kiadott, „kommunizmust és magyargyűlöletet hirdető” baloldali sajtótermékek újságcikkeiből összeállított válogatással, hogy leleplezze a magyar emigránsok tevékenységét, hogy a „bécsi zengeráj” egymást is bíráló cikkeivel illusztrálja, milyen egymással marakodó, erkölcstelen figurák vezették Magyarországot a kommün idején, miközben erősen kritizálta a magyar emigránsokat befogadó osztrák szociáldemokrata kormányt. A *Forradalmárok egymás közt* kiadása bevallottan propagandacélokat szolgált:

„Nem tudunk hathatósabb propaganda-eszközt elképzelni azok ellen a Bécsbe menekült kalandorok ellen, akik semmilyen eszköztől sem riadnak vissza, hogy a magyarságot rágalmazzák és az országnak tőlük telhetőleg ártsanak. [...] Rettenetes frazeológiájuk egyre bővül, eszközük egyre kíméletlenebb, ha büntető törvénybe nem ütköznék, már rég gyilkolnák egymást”.⁸

A Lukács Györgyöt például „félőrült, degenerált milliomosként” jellemző füzet szerint a kommunista funkcionáriusokon kívül mindenki más számára poklot jelentett a Tanácsköztársaság: „mikor a magyarországi kommunizmus épülete iszonyú recsegéssel hirtelen összedült” „csak füst és kényszag” maradt utána⁹ – nyomatékosította a mára a feledés homályába került, könyvraktárakban porosodó kiadvány.¹⁰

a „Bécsi magyar újság”-ból, a „Proletár”-ból és a „Világosság”-ból. A bevezetést írta s a cikkeket összegyűjtötte „Egy bécsi magyar ember”. A Központi Sajtóvállalat Rt. kiadása, Budapest, 1920.

⁸ *Forradalmárok egymás közt*, i. m., 8., 67.

⁹ *Forradalmárok egymás közt*, i. m., 4.

¹⁰ Részletesebb ismertetését l. Csunderlik Pé-

A kétes értékű lejárato műfaj – amelyben nemcsak jobboldali, de a frakcióküzdelmekben birkózó baloldali szerzők is kipróbálták magukat, amire példa Löwy Ödönnek *Az emigráció kupecei* című 1923-ban megjelent munkája vagy Róbert Oszkár Weltner Jakabot támadó füzete¹¹ –, „csúcsteljesítményének” tekinthető Mályusz-mű, *A vörös emigráció* jelentőségét az adja, hogy az egyik legjelentősebb magyar történész írta. Mályusz Elemért ugyan középkortörténészként tartja számon az emlékezet, de Szent István korától a jelenkortörténeti áttekintésekig jelentetett meg munkákat. A magyar történészszakma etnikai alapú megtisztítását követelő 1943-as *A magyar tudomány* című műve szélsőséges és legkirekesztőbb összefoglalása völkisch történetírói szemléletének.¹²

Mályusz Elemér legnagyobb ellenefe a szellemtörténeti programot hirdető Szekfű Gyula volt, akivel az 1930-as évek második felétől komoly, előbb módszertani eltéréseken alapuló, később politikai ellentétetekkel is feltöltődő vitákat folytatott.¹³ Bár Mályusz középkorász nagysága vitathatatlan, az „írói munkásságá-

ter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest, Napvilág, 2019, 29–30.

¹¹ L. Löwy Ödön: *Az emigráció kupecei*. Wien, 1923. III. Róbert Oszkár: *Weltner Jakabok: Felállni a Hymnuszál! És minden, ami a szívemet nyomja*. Wien, 1930.

¹² Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Máriabesnyő–Gödöllő. Attraktor, 2008. – Mályusz történetírói szemléletéről: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, Új Mandátum, 2010, 311–319.

¹³ L. Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000.

hoz” tartozó szélsőjobboldali művei miatt 1945 után eltávolították a magyar felsőoktatásból és a magyar történettudomány élvonalából.¹⁴ Hogy majd 1954-ben visszatérhessen a szakmába, és az 1980-as évek elején már a magyar történettudomány köztisztületben álló doyenjeként ünnepelejk a Mályusz Elemér emlékkönyvvvel.¹⁵ De ahogy Romsics Ignác visszaemlékezett a Történettudományi Intézet kutatóinak ellentéteire: „A régi sérelmek mindazonáltal egyáltalán nem felejtődtek el teljesen.”¹⁶ Például az anekdota szerint a Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos így kommentálta, hogy Mályusz Elemér főmunkatársi állást kapott az intézetben: „Azt hittem, hogy a németek elveszítették a háborút.”¹⁷

A rehabilitált Mályuszt már nem sokszor szembesítették az 1945 előtt született, uszító munkáival,¹⁸ amelyek közül *A vörös emigráció* 2021-

ben egy egész cikksorozatra ihlette Bayer Zsoltot „Törpe Károlyi Mihályocskák” címmel. De a fiatal Mályusz Elemér, a Túróc megye kialakulása című 1922-es népiségtörténeti alapmű szerzője miért írt könyvet az 1919-es emigránsokról? Soós István, a Mályusz-hagyaték gondozója tárta fel *A vörös emigráció* keletkezéstörténetét,¹⁹ amelyet az ő kutatásai alapján ismertetek, hogy aztán bemutasam a lejárata módszertanát.

Az eredetileg külföldi megjelenítésre szándékozott mű alapötlete Teleki Páltól származott, ugyanis az 1925-ös bagdadi tartózkodása idején – a Török Birodalom moszuli vilajetjeinek hovatartozása ügyében kijelölt népszövetségi delegáció tagjaként – szembesülnie kellett azzal, hogy az angol diplomaták milyen keveset tudnak a modern Magyarországról: csak Kossuth Lajos és Kun Béla nevét ismerték, de tevékenységükről már alig tudtak valamit. Telekiben ekkor fogalmazódott meg, hogy propagandamunkákat kéne íratni a külföld tájékoztatására a magyar Tanácsköztársaság történetéről és az 1919 utáni baloldali emigráció tevékenységéről. A Tanácsköztársaság történetét bemutató munka megírását Domanovszky Sándor történészre bízta, de mivel nem vállalta, Kaas Albert jogtörténész írta meg.²⁰

¹⁴ L. Papp István: A Mályusz Elemér elleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. *Kommentár*, 2006/4., 70–79.

¹⁵ *Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. – Az idős, már kísérelve közlekedő Mályusz Elemér tekintélyét a késő Kádár-rendszerben érzékelteti: Romsics Ignác: Dalmáciai levelek, avagy szubjektív utószó Magyarországról 20. századi történetéhez. In: Romsics Ignác: *Múltról a mánnak. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, Osiris, 2004, 388.

¹⁶ Romsics Ignác: *Hetven év. Egotörténelem, 1951–2021*. 1. kötet. Budapest, Helikon, 2022, 321–322.

¹⁷ A szerző Hanák Péter-kutatása során készített interjúja Pók Attilával. 2020. július 10. – A Történettudományi Intézetéről és Kádár-kori kutatóiról újabban: Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Budapest, Napvilág, 2023, 171–197.

¹⁸ A kevés reflexió egyike: Benedek István Gábor: A krimi krimi. Hogyan válik egy rémtett vádja puszta mesévé? *Népszabadság*, 1988. november 5., 18.

¹⁹ Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk.: Ujváry Gábor. Budapest, Ráció, 2011, 238–250. – A mű genezisével kapcsolatban a továbbiakban Soós István eredményeit foglalom össze.

²⁰ Albert Kaas–Fedor de Lazarovics: *Bolshevism in Hungary. The Béla Kun Period*. London, Grant Richards, 1931.

Az emigrációtörténeti munkára Szekfű Gyula kapott felkérést, egyfelől a rendszer egyik főideológusaként, másfelől meg azért, mert az 1913-ban megjelent, nagy botrányt kavarázó *A száműzött Rákóczi* megírásával már bizonyította, hogy ironikus stílusával milyen ügyesen tudja kritikusan ábrázolni, hovatovább nevetségessé tenni egy emigráció tevékenységét.²¹ Teleki 1927 áprilisában kérte fel Szekfűt a munka megírására, amelynek költségeit Bethlen Istvánnal egyeztetve a Külügyminisztérium vállalta magára. Szekfű áprilisban látott hozzá a feladathoz, egy hónapig gyűjtötte az anyagot, az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható bécsi időszaki kiadványokról készített jegyzeteket, de májusban abbahagyta a munkát. Júniusban kereste fel a Magyar Országos Levéltárban dolgozó Mályusz Elemért azzal a kéréssel, hogy legyen az emigrációtörténeti munka társszerzője. Szekfűnek ugyanis a Horthy-korszak reprezentatív, többkötetes történeti összefoglalója, a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar történet* munkálatai miatt nem volt elég ideje arra, hogy egyedül teljesítse a megbízást, a még csak huszonnyolc éves Mályusz pedig elfogadta az idősebb kollégának, a korszak „sztártörténészének” megtisztelő ajánlatát.

Szekfű és Mályusz 1927 júliusában találkoztak Telekivel, hogy a továbbiakról egyeztessenek. Teleki arról tájékoztatta őket, hogy a külföldön megjelentetni tervezett művet angolul vagy lehetőség szerint franciául

vagy németül írják meg, 12-16 ív terjedelemben, amelyhez – kisebb betűtípussal – 10-16 ívnyi dokumentációt szeretnének csatolni függelékként. Honoráriumként 4000, az előkészületek céljára 2000 pengőt irányoztak elő. A külföldi kiadás jogát Teleki magának kötötte ki, a magyarországi jog a szerzőknél maradt, a kézirat leadásának határidejét 1927. december 15-ben állapították meg. A feladatmegosztás szerint Szekfű írta volna az indoktrináló bevezetőt és az összefoglalót – négy ívet az egész könyvből –, míg Mályusz Elemér végezte volna el a munka érdemi részét.

Mályusz 1927 nyarán megkapta Szekfű már elkészült jegyzeteit, majd tanulmányozni kezdte az 1919 utáni hazai és külföldi irodalmat, és Teleki segítségével még a Bel- és Külügyminisztériumtól is kapott anyagokat, de csak azokat az iratokat, amelyeket előzőleg kiválogattak számára. Például így használhatta fel a párizsi magyar követ Károlyi Mihályról írt jelentéseit. Bár Mályusz szeretett volna külföldre utazni, erre nem ő, hanem Szekfű és Domanovszky fiatal tanítványa, az ígéretes történésznek számító – de az 1940-es években nemzetiszocialistává váló és a magyar történettudományból magát kiíró – Baráth Tibor²² kapott lehetőséget, aki 1928 tavaszán eltölthetett egy hetet Bécsben, hogy a *Die Rote Fahne* című kommunista lapot jegyzetelje.

Mályusz azonban lassan haladt munkával: közel fél évvel a megbeszélt határidő után, 1928 áprilisá-

²¹ L. Csunderlik Péter: A „kicsapó és megfelleklő hullám”. A száműzött Rákóczi poétikája. *Kommentár*, 2011/2., 24–39.

²² Baráth pályájáról l. Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár*, 2006/5., 69–79.

ban is még csak az anyaggyűjtést fejezte be, ezért májusban háromhetes szabadságot vett ki a Magyar Országos Levéltárban, és a lakásába zárkózott, még az ebédjét is felhozatta, és csak dolgozott: „Állati volt” – emlékezett utólag. Miután végzett a maga penzumával, Mályusz felkereste Szekfűt, aki azonban közölte vele, hogy nem írja meg a saját részét, így az is a fiatalabb történészre maradt. A történész hagyatékát tanulmányozó Soós István szerint Szekfű bánásmódja igencsak „beakadt” Mályusznak:

„Mályusz még öt évtizeddel később is szenvedélyesen és meglehetősen negatív kicsengéssel emlékezett vissza [...] még életének vége felé sem bocsátotta meg Szekfűnek nem éppen »lovagias« eljárását és viselkedését, amely kettejük kapcsolatát a következő évtizedekben meglehetősen beárnyékolta. Mályusz ugyanis soha nem tudott beletörődni abba, hogy Szekfű úgymond »rászedte«, de »restellte a világ előtt bevallani«, miként járt túl Szekfű az eszén.”²³ Hogy átadjuk a szót Mályusznak: „Nevetséges figurának éreztem magamat, akin megérdemelten kárörvendhet bárki. Szekfűt ekkor ismertem meg és ugyanekkor ábrándultam ki belőle egész életemre.”²⁴

Mályusz Elemér (1898–1989)

Így a „Forradalmár és emigráns lelkületet” bemutató összefoglaló elkészítése is Mályuszcra hárult, aki csak 1928. november végére végzett a feladatával. A mű 1931-ben jelent meg angolul,²⁵ a kiadást Teleki Pál fiának, Gézának a nevelője, Incze

Péter intézte, míg a német nyelvű kiadásért²⁶ szintén Teleki egyik régi ismerőse, Papp Antal pénzügyi szakember felelt.

A magyar nyelvű kiadás ötletével még Szekfű már 1927 augusztusában felkereste Dick Manót, akinek az lett volna a feltétele, hogy Szekfű írjon a könyvhöz előszót, és Szekfű hozzájárulása legyen rajta a címlapon is, ennek hiányában az 1928-ban elkészült Mályusz-művet

azonban már nem akarta kiadta, amelynek magyarországi megjelenését Teleki Pál se támogatta. A *vörös emigrációt* végül Tormay Cécile – az 1918–1919-es forradalmakról szóló leghíresebb Horthy-mű, a *Bujdosó könyv* című horrorregény szerzője²⁷ – folyóirata, a *Napkelet* 1931-es évfolyamában kezdték közölni, miután az író elolvasta az angol könyvet,

ben jelent meg: Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

²⁵ Elemér Mályusz: *The Fugitive Bolsheviks*. London, Grant Richards, 1931.

²⁶ Elemér Mályusz: *Sturm auf Ungarn. Volkommisäre im Auslande*. München, A. Dresler, 1931.

²⁷ Tormay Cécile könyvéről l. Csunderlik Péter: A Tanácsköztársaság ábrázolása Horthy-kori regényekben. *Múltunk*, 2022/2., 147–150.

²³ Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve, i. m., 248.

²⁴ Uo. – Mályusz Elemér memoárja csak 2021-

és úgy találta, hogy Mályusz műve „minden időnek marandó”, amelyet lelkendezve köszönt meg „sok ezer asszonytársa nevében”. Az 1931 decemberében Mályusz Elemérhez írt levelében Tormay úgy konkludált: „ennek a nemzetnek becsületes és haszaszerető fiai vegyék le a kalapjaikat a fiatal Mályusz Elemér előtt, mert önvédelmi harcunknak egyik legjelentősebb és leglegyőzhetetlenebb fegyverét tőle kapták”.²⁸

Lássuk: milyen „fegyvereket” forgatott Mályusz, milyen technikákkal élt az 1918–1919-es forradalmak vezetőinek lejáratása érdekében? Mindenekelőtt azzal, hogy az 1919. március 21-i „hatalomátadás” legendájának átvételével, a lemondó nyilatkozat állítólagos, de a források döntő többsége szerint soha meg nem történt aláírásával szorosan összekötötte a Károlyi-féle Népköztársaságot és a Kun Béla vezette Tanácsköztársaságot:

„Károlyi már befejezte a hivatását. [...] Futtában, anélkül, hogy átolvasná, aláír egy kiáltványt, amelyben tudatja az országgal, hogy a kormányzást a munkásságra bízta. Gyanútlanul írja alá a kiáltványt, mert hiszen ezt legszűkebb környezetének egyik tagja, Kéri Pál fogalmazza meg. Erre az utolsó gesztusára csak azért van szükség, hogy a polgárság még csak kísérletet se tegyen az ellenállásra és a bolsevik népbiztosok minden akadály nélkül vegyék át a hatalmat.”²⁹

²⁸ Tormay levelét idézi: Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*, i. m., 250.

²⁹ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő, Attraktor, 2015, 11–12. – Az 1919. március 21-i állítólagos „hatalomátadásról” és a Károlyi megbuktatásához és a proletárdiktatúra kikiáltásához vezető, iga-

Mályusz a műve nagyobb részében az októberista emigráció tevékenységével foglalkozik, és csak kisebbrészt a kommunistákkal, a két csoport között tevékenysége között azonban nem látott lényegi különbséget:

„Mialatt az emigráció népesebb fele teljes odaadással küzdött Magyarországgal ellen a kisentente érdekében, a kommunistáknak számra csekélyebb sem maradt tétlenül. Az ő támadásai célpontja is Magyarország volt, csupán eszközeik különböztek. Moszkva fényében sütkérezve, nem volt szükségük sem a kisantant szövetségére, sem anyagi támogatására és így haditerveiket az utódállamok érzékenységének teljes figyelmen kívül hagyásával dolgozhatták ki. Kétszeresen jellemző, hogy ennek dacára Magyarország és a kisentente érdekeinek összeütközésekor ők is feltétlenül az utóbbi védelmére kelnek – noha pártatlanságukat könnyen megőrizhetnék –, csak hogy árthassanak Magyarországnak.”³⁰

Mályusz azt állítja *A vörös emigráció*-ban, hogy a kommunisták érzéketlenek voltak a trianoni területcsonkítás iránt, ez azonban nem igaz. Az olyan 1920-as évekbeli illegális kommunista kiadványokban, mint amilyenek az *Adalékok a trianoni rablóbéke megszületéséhez* című füzet volt,³¹ „imperialista rablóbékeként” ítélték el a trianoni békeszerződést, és az internacionalista kommunisták nemegyszer kifejezetten nacionalista

zából megtörtént eseményekről: Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, Napvilág, 2012, 120–121.

³⁰ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*, i. m., 95.

³¹ *Adalékok a trianoni rablóbéke megszületéséhez*. Budapest, kiadja a Kommunisták Magyarországi Pártja (a Kommunista Internacionálé szekciója), [é. n.].

retorikával igyekeztek mozgósítani a Horthy-rendszer ellen, emlékeztetve arra, hogy a csehszlovákok és a románok ellen a Vörös Hadsereg harcolt, nem Horthy Miklós Nemzeti Hadserege.³²

A „Magyarországnak ártás”, a vélt „nemzeti tragédia iránti érzéketlenség” Mályusz értelmezésében egyenesen következett abból, hogy az 1918–1919-es forradalmak emigrációba kényszerülő vezetői szerint nem magyarok, hanem idegenek, „zsidók” voltak, akik Károlyi Mihály előtérbe tolásával igyekeztek leplezni magukat mind az őszirózsás forradalom során, mind az emigrációban: „Az új orientációnak egy hangzatos névre van szüksége. Egy emberre, kinek hátamagött ismét lehet bármit csinálni, kinek korlátozottsága nem ismert határokat s aki, amíg kifelé a tömegek félrevezetésére a vezér szerepét játssza, bábu a háttérben meghúzódók kezében. Ki volna erre alkalmasabb Károlyi Mihálynál, ki egyszer már oly pontosan elvégezte feladatát?”³³ És ha kicsiben is, de hasonlóképp használták ki Lovászy Mártont *A vörös emigráció* elbeszélésében.³⁴

³² A kommunisták Trianonnal kapcsolatos álláspontjáról 1920 és 1953 között Révai József cikkeinek tükrében l. Szesztay Ádám: Révai József. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953. Tanulmányok*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 1998, 221–235. – Illetve: Csunderlik Péter: Trianon és a magyar baloldal. *Mozgó Világ*, 2022/6., 21–35.

³³ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*, i. m., 65.

³⁴ Mályusz a következőképp magyarázza, hogy Garami Ernő a *Jövő* című lapját miért Lovászy Mártonnal együtt indította el: „Erre a magyar dzsentri-névre – Lovászy egyebet sohasem jelentett e megmagyarosított nevű idegen származásúak előtt – szüksége van mérsékeltnek hirdetett programja némi igazolására.” L. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*, i. m., 63.

Mályusz műve szerint a „zsidók” nem tudtak a magyar nemzethez asszimilálódni, érzéseivel azonosulni. Ebből a szempontból paradigmátikus Hatvany Lajos leírása:

„Hatvany [...] nem bírt érzésében magyarrá lenni, de nem is akart a magyarsághoz hozzá hasonlítani. Gyűlölte a magyar társadalomnak századokon keresztül kialakult életfelfogását és világnézetét. [...] A forradalmat jó alkalomnak tekinti, hogy míg mások a pénz és hatalom után nyújtják ki kezüket, ő vigyorogva a nemzet lelkét kaparintsa körmei közé. Tevékenyen részt vesz a forradalom kirobbantásában, a degeneráltnak azonban hirtelen elfogy az ereje s nem tud mihez fogni, mikor az eszközök ölébe hullanak.”³⁵

A baloldali politikusok ugyanis nemcsak „idegenek”, de alkalmatlan dilettánsok is voltak a Horthy-kori ellenforradalmi propaganda szerint,³⁶ ezért nem érhetett célba „ártó” szándékuk.

³⁵ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*, i. m., 64–65.

³⁶ 1919 után a Forradalmi Kormányzótanács tagjait előszeretettel igyekeztek diszkreditálni azzal, hogy a népbiztosok korábbi polgári szakmájára emlékeztettek, miszerint a Tanácsköztársaság alatt munkások, lenézett szakszervezeti bürokraták, ügyvédek, tanárok és újságírók alkották a kormányt. Például Garbai Sándor kapcsán megemlítették, hogy „kőműves” volt, Böhm Vilmost pedig „írógép-szerelőként” mutatták be. Csakhogy Garbai, bár fiatalon valóban a kőművesszakmát tanulta ki, már 1903-tól a Magyar Építőmunkások Országos Szövetségének és a Munkásbiztosító Pénztárnak, 1907-től pedig az Országos Munkásbiztosító Pénztárnak az elnöke volt, tehát nem kőműveskötényben és malteros kézzel érkezett meg az első kormányülésre. A valóban műszerész végzettségű Böhm pedig már fél évtizeddel a hadügyi tárca élére kerülése előtt is hivatásos politikusként dolgozott az MSZDP egyik vezetőjeként. L. Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*, i. m., 153–154.

De *A vörös emigráció* manipulatív voltát talán legjobban az mutatja meg, hogy Mályusz miképp fordította ki Jászi Oszkár kapcsolatteremtési kísérletét a kisantant-országok vezetőivel. Jászi ugyanis a következőképp hirdette meg az emigráció számára követendő külpolitikai irányt:

„A magyar demokráciának külpolitikájában elsősorban kisententebarát orientációt kell követnie, mint-hogy egyesegyedül a kisentente tekinthető olyan külpolitikai erőtegyezőnek, melynek érdeke a mai Horthy-féle détachment-abszolutizmus eltávolítása, egy demokrata magyar kormányzás visszaállítása.”³⁷

Mályusz azonban Jászi szándékát a környező országokkal történő ki egyezésre és a Dunai Konföderáció létrehozására Magyarországnak a kisantant-szövetségbe való beléptetéseként és az elszakított magyarság elárulásaként interpretálta.³⁸ „Útszéli felkínálkozásként”, „aknamunkaként az utódállamok magyarsága ellen”, hogy végül arra a következtetésre jusson: az emigráció lett a negyedik „kisantant-állam”.

Mályusz azonban eltúlozta Jásziék szerepét és jelentőségét – miképp Jászi Oszkár helyzetértékelése is téves volt. 1921-ben ugyanis Jászi még optimistán írta a Bécsi Magyar Újságban: „Még abban az esetben is, ha a kisentente tovább folytatná a habozás és elnézés politikáját, és meghajolnék a nagyantant Horthy-barát diplomatáinak fezőrjeinek presztízse előtt: még abban az esetben rövid idő alatt össze kell omlania a Horthy-

rendszernek merőben belpolitikai és erkölcsi okokból is.”³⁹

De mint tudjuk, nem így történt. Jászinak fel kellett adnia közép-európai politikusi ambícióit, és tíz évvel később már csak az Atlanti-óceán túlsópartjáról, az USA-beli Oberlinből válaszolt Mályusz kritikájára, Charles Seignobos francia történész kortárs történeti összefoglalását összevetve Mályusz emigrációábrázolásával: „Sorbonne és Szeged tanárainak ilyen eltérő véleményei között nyugodtan várom a végleges ítéletet.”⁴⁰

Ám életében nem kapott felmentést, hiába írta meg Jászi amerikai professzorként 1929-ben *A Habsburg-monarchia felbomlása* című nagy művét, amelyben sok száz oldalon át igyekezett cáfolni az októberisták „tudatos züllesztéséről” szóló ellenforradalmi vádakat, meggyőzően bizonyítva, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia – és benne Nagy-Magyarország – szétesésének strukturális okai voltak. Opus magnuma, amely a világon egyik legtöbbet hivatkozott magyar történelmi munka a Habsburg Studies egyik alapműveként, azonban csak egy emberöltővel Jászi halála után, 1982-ben jelenhetett meg Magyarországon, Hanák Péter kisebb monográfiájának bevezető tanulmányával. Így az államszocialista diktatúrában előbb rehabilitálták a szélsőjobboldali, uszító műveket is jegyző Mályusz Elemért, mint a „szabad szocialista”, engesztelhetetlenül demokrata Jászi Oszkárt.

³⁷ Jászi Oszkár: Emigrációs politikánk győzelmé. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. nov. 10., 1.

³⁸ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*, i. m., 56.

³⁹ Jászi Oszkár: A Horthy-rendszer összeomlása. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. október 27., 1.

⁴⁰ Jászi Oszkár: Történelem és fehér propaganda. *Századunk*, 1931/1., 148.

A pártállam fölött – a pártállam alatt

Az 1970-es években, a '68-as cezúra után diákoskodó vagy pályakezdő, alkotó és közéletalkotó értelmiség furcsa kettősségben élt. Egyrészt saját körében: abban az evidenciában, hogy a rendszer, amelyben minden napjait élte, idegen tőle. Másrészt abban a tapasztalatban, hogy az őt körülvevő társadalom konformizmusa, rendszertűrése viszont áthatolhatatlan és megtörhetetlen. Magától értetődően szemben állnak (állunk) a rendszerrel, amelyet a társadalom zöme magától értetődően elfogad. A társadalomban az ellenzéki, a mi értelmiségi világunkban a rendszerpárti a külön, a törpe minoritás.

Ez a történelmi kataklizmákon, a nagy rettegéseken túli generáció 1956-ban és nagyrészt még a tömeges akasztások dermesztő éveiben is gyerek volt. Nem volt ideje hinni a reformokban, a szocializmus alapvető átlényegülésének lehetőségében, mert ez megszűnt az 1968. augusztus 21-re virradó reggelen, amikor kiderült, hogy a szocializmus „emberarcának” szétzúzásához nem kellenek oknak atrocitások, lincselések, fegyveres harcok, nem kell Köztársaság tér, nem kell kisebbségbe szorítani a kormányban a kommunistákat, nem kell kilépni a Varsói Szerződésből. Nem kell hozzá semmi, csak a felszabadított nyilvánosság. Egynemely szabadságjog érvényesülése. Szabad gondolkodás egy másfajta szocializmusról. Mert a szabadságnak ezzel a fokával sem tud együtt élni a rendszer és a Szovjetunió.

Korábban a valóban rendszeridegen értelmiségieknek nem volt komolyabb hatásuk a közéletre, a szellemi életre. Nem a rendszertől, az állampárti hatalomtól idegen, annak semmit sem ajánló és attól semmit sem remélő értelmiség volt a kritikai gondolkodás reprezentatív hordozója, hanem azok, akik a rendszer átalakítása végett kritizáltak, lázadtak, kockázatokat vállaltak – hatni akartak a hatalomra, és ily módon kapcsolódni hozzá. Az '56-os forradalom politikai magja is így kapcsolódott a szocializmushoz. A nagyimristák is, a népiek is, az írók, újságírók, hivatásos fegyveresek, de még az egykori koalíciós pártokat feltámasztó harmadikutasok is.

Az 1968 utáni generációnak már nem ők voltak a tipikus képviselői, hanem azok, akiknek ellenidentitásuk volt a rendszerrel szemben. Akik köznapi nyelven szólva leszarták a hatalmat. Ésszel és lélekkel függetlenek voltak tőle. Függetlenül attól, hogy kifejtettek olyan aktivitást, amellyel kihívták maguk ellen a hatalmi erőt, vagy nem.

Ugyanakkor ennek a generációnak még erős személyes kapcsolódása volt azokhoz a traumákhoz, amelyeknek ők már nem voltak át- és túlélői. Megkapták ezeknek a traumáknak az utólokéseit gyermekkori élményeiken, családi történeteiken, felmenőik sorsának alakulásán keresztül. Kivált a zsidók és a zsidó származásúak, akik vizsgált könyvünk szereplőinek többségét teszik.

E generációnak sajátos részét alkották a filmesek. Mert a film készítése és nyilvánossága állampárti rendszerben állampárti pénz és engedély, vagyis állampárti kegy függvénye volt. Filmesként kihívás igazán a „leszarjuk a hatalmat” alapállapotában élni.

A filmtörténész hatalmas filmtörténeti interjúfolyama elérkezett ahhoz a generációhoz, amely így élt. (Szekfü András: *Így filmeztünk 4. A hetvenes és nyolcvanas évek*. MMA Kiadó, Budapest, 1923. 352 oldal.)¹

Egészen másképp éltek ők, mint az előző generációk. Nem futottak (futnak) be stabil filmes életpályát, nem egyszerűen filmesek, inkább sokmindenek és *többek között* filmek. Egy kivétellel itt élnek velünk, életkoruk majdnem hetventől alig nyolcvanig terjed.

98

Enyedi Ildikó apja (Enyedi György, a világhírű geográfus) az üldöztetésből a pozitív élményt hozta magával és adta tovább a lányának. Azt, hogy egy hatalmas bérház több száz lakójából senki nem jelentette fel, és a piarista gimnáziumban, amelyet zsidóként már nem látogathatott, az osztályfőnök megkövetelte, hogy a kiutasított zsidó diákok neve hangozzék el mindennap a hiányzók között: a közösség magában tartotta őt akkor is, amikor a hatalom távol tartotta. Az üldöző hatalommal szembeni szolidaritás gesztusa megadja a hatalommal szembeni létezéshez szükséges biztonságot, bizalmat a

körülvevő társas közegben. Ezzel az otthonról, a vészkorszakból hozott bizalmi alappal élt és élt túl Enyedi Ildikó: „Úgyhogy ezekből én jól jöttem ki, de el tudok képzelni olyan embert, aki tehetséges, mint a nap, de egy ilyen eset annyira összetöri, hogy soha nem tudja megmutatni. Az, hogy én jól jöttem ki, nagyon nagy részben az ősbizalomból ered, amit otthon kaptam.”

Forgács Pétert éppen az vezeti a rendszerellenességhez, ami szüleit a rendszerhűséghez: Auschwitz. Ami a szülők számára az ellenpólus, az az ő számára – a szülői példa taszítása folytán – az ikercsillag: „A holokauszt befogadása hozta meg ezt az érést a fejemben. Hogy jelzőként használjam, zsidó magyar vagyok, akinek ebben a százötven éves politikai-történelmi perspektívában (zsidó emancipáció, antiszemitizmus) az Auschwitzhoz vezető magyar út és a szovjet antiszemitizmus közös lényegének a felismerése nyitotta fel a szemét. [...] ...volt bennem egy dafke is a szüleimmel szemben, akik zsidó származásukat kommunizmusra konvertálták, s leplezték kifelé, és tragikus volt a ő pártvonal-elkötelezettségük.”

Háy Ágnes apja, Háy Károly László festő is, nagybátyja, Háy Gyula író is régi kommunista volt. Őket nem a vészkorszak tette kommunistává. Már akkor is azok voltak, amikor ez börtönt és emigrációt jelentett. A vészkorszak számukra az üldöztetés folytatása volt. Az üldöztetések utóhatásai korán elvitték az apát, a híres nagybácsi pedig ’56 után börtönbe került, majd emigrált. Az apát a fordulat éve után mellőzték. Mire Háy Ágnes kamasz lett, az apa már a sírban, a nagybácsi távol volt. Az ő

¹ Az előző három kötetről szóló írásunk Révész Sándor tollából: Így használd a Latyidat, *Mozgó Világ*, 2019/2.; Miért ellenzéki Kósa Ferenc?, *Mozgó Világ*, 2020/7–8; Pofánk viszonya kézhez és fenékhez, *Mozgó Világ*, 2021/11.

öröksége a család több nemzedékre, 1848-ig visszamenő lázadó gyakorlata volt, amely azt a rezsimit is érintette, amelybe belenőtt.

Jeles András a múlt nélküli ember traumáit élte át. Régebbi őseiről semmi nem tudható, élete első éveit amerikai zsidók által fenntartott lencházban töltötte család és a családra vonatkozó képzetek nélkül. „Az a család nélküli nevelődés szinte végzetes lelki-szellemi retardáltsággal járt.” Kiskamaszként tudta meg, hogy nem az anyja munkaszolgálatban meghalt férje az apja, hanem egy brutális, tudatlan mészáros. Az ő családjában, amennyire az család volt, nem nyomták el a zsidó identitást, ellenkezőleg, éppen ez fejezte ki a különállásukat. Jeles András a zsidó gimnáziumban tanult, amely bizarr zárvány volt csupa vén, a múltból itt ragadt, holokauszt túlélő tanárral. A zsidóság az ő esetében súlyos szegénységgel párosult, ami Budapesten nem volt tipikus. A társadalmi kirekesztettségből vagy kirekedésből indult el... *A kis Valentinó* felé.

Kardos Sándor a vészkorszak közepebe született bele, a gettóban volt csecsemő. Apja (a jelentős műveltségét iskolán kívül megszerző külvárosi vagány) munkaszolgálatban volt, a Dél-Amerikában táncosnóként befutott anyja rosszkor látogatott haza, és itt ragadt. Ő meg egyke maradt, mert „a szüleim azt mondták, hogy soha többé”. Tizenvalahány éves volt, amikor véletlenül megtudta, „hogy kik vagyunk, meg mik vagyunk”. Az apja a szociáldemokratáknál a pótképviselőségig vitte. Nem volt hajlandó egyesülni a kommunistákkal, kegyvesztettek lettek. A szülei semmilyen munkát nem

kaptak. Alkalmi munkával, fekete-munkával éltek túl a gyerekükkel. Az apa feketén bérbe vette egy fotós iparendélyét, így kezdett el a későbbi kiváló fotós és operatőr fényképezni az apjával. A szülei keményen elzárkóztak a rendszertől, „amiért én a legnagyobb elismeréssel tartozom a szüleimnek, hogy... [tőlük] se magánéletben, se politikában, közéletben semmi tisztességtelen dolgot nem láttam. [...] Ez a legnagyobb dolog.”

Müller Péter Sziáminak sem az anyja férje volt az apja. Ő húszéves korában tudta meg, ki az igazi apja. Akkor, amikor már rég az őt örökbe fogadó Müller Péter író volt a gyakorló papája. Etnikailag fölöttebb vegyes családjának zsidó részei (anya, nagymama, biológiai apa) halálmenetből, Auschwitzból menekültek, voltak, akik ott veszttek. A kalandor, kicsit bűnöző, börtönviselt, '56-ban emigrált biológiai apa Párizsban nagy karriert csinált, meggazdagodott, az őt meglátogató fiát belemerítette a párizsi dolce vitába: „A nagy szállodáktól a legelőkelőbb kártyaklubokig ezt az életvitelt vitte, és én ezzel a fertőzőtséggel jöttem vissza a Kádárba, és valószínű, hogy ez az összevetés hozott ki belőlem egy ilyen kérlelhetetlen szabadságvágyat. [...] ...engem az, hogy funkcionárius, meg hatalom, mindig ledobott magáról”.

Szirtes András anyja Mengele ápolónőjeként élte túl Auschwitzot, ahol az ő kivételével az egész családját elpusztították. Apját belelőtték a Dunába, de kiúszott. A valamikor a galíciai pogromok elől ide menekült nagyapja a Városligetben bujtatta a családját még az 1941-es kamenyec-podolszkiji deportálás elől. Az apa

átölelte a felszabadító orosz katonát, magához ölelte a kommunista pártot, egyenruhában szolgálta, amíg fel nem szólalt a vezető elvtársak dözsölése és erkölcstelen életmódja ellen. Megkínózták, bebörtönözték, '56 után rehabilitálták, a konszolidációban gazdasági vezető lett. A fiát a valóság és a szocreál filmek világának ordító ellentéte tette ellenzékivé és elkötelezetté, hogy „megmutassam az igazi magyar valóságot”.

A kötetben megszólaló tíz filmes közül hét mögött van világlátásukra, személyiségükre és alkotásaikra erősen kiható zsidó történet. Ha a meginterjúvoltak köre nem is reprezentatív, ez az arány mégis arra utal, hogy a filmesek körében helyreállt a zsidótörvények előtti származási arány, miközben a zsidók és zsidó származásúak aránya a töredékre csökkent Magyarországon.

A hét történet bemutatja a zsidó sorshataszást szinte valamennyi jellemző típusát a túlélők gyermekeinek generációjában – azok kivételével, akik a kommunista elvhűséget és/vagy rendszerhűséget vitték tovább. Ők (és a népiek, avagy népi kádere) már hiányoznak ebből a generációból. Majd meglátjuk, mennyire módosítja ezt a képet a most készülő ötödik kötet.

Sokszínű, változatos egzisztenciák jelennek meg a kötetben. Nincsenek olyanok, akik pályájuk elejétől a végéig filmrendezőként élnek és élnek meg. Olyanok sincsenek, akiknek az alkotótevékenysége, művészi tevékenysége a filmrendezésre korlátozódna. Olyanok sincsenek, akiknek folyamatos és szilárd egzisztenciát biztosítottak, biztosíthattak volna maguknak filmhez kötődő állásokban.

Enyedi Ildikó abban a közegben nőtt fel, amelyben a kreativitás szelme volt az állandó és a műfaj a változó. Erdély Miklós *Indigója* (Interdiszciplináris gondolkodás) és a *Fafej* (Fantáziafejlesztő gyakorlatok) sokkal fontosabb volt számára, mint a főiskola. Akvarelleket készített, képzőművészeti performanszok, installációk kötődtek hozzá. Úgy határozta meg Erdély Miklós felfogását a művészeti iskoláról, hogy „olyan teret kell létrehozni, ahol intenzíven és szabadon lehet megnyilvánulni”. Az ebben a térben létrejövő alkotások a közös gondolkodás tárgyi eredményei. Erdély Miklós is így volt „műfajok feletti” alkotó és „többek között” filmes.

Fekete Ibolya filmesztéta, film-történész volt, sajtósként készített kiadványokat a filmforgalmazás részére. A Gulyás testvérek nagy port kavart filmjéhez, a *Vannak változások*hoz szerkesztett, forgalomba nem hozott belső kiadványa ügyében tíz vezető állású káder gyűlt össze lebarmolni őt Tóth Dezső miniszteriumi irodájában. Ezután kirúgták, négy-öt év „kemény túlélési gyakorlat” következett. Forgatókönyveket írt, reklámfilmek szövegét formálta. Az első dokumentumfilmje eredetileg csupán filmes anyaggyűjtésnek indult. Negyvenéves volt, amikor – már a pártállami diktatúra kimúlása után – az első filmjét rendezte.

Forgács Péter grafikus, fotós, sajátos módon énekes, színházszervező, fotó- és filmtörténész, akit úgyszintén kirúgtak különböző helyekről. Neki is voltak nehéz túlélési gyakorlatai gyári munkával, depresszióval. A kulturális underground mindenevője és mindencsinálója, aki szobrásztanulóként járt Mikus Sán-

dorhoz, építészeti szemináriumra Makovecz Imréhez.

Háy Ágnes eléggé ismert, jó ideje nemzetközi hírű „összművész”, akinak az első mondata az interjújában az, hogy „ez a sok minden csinálás valahogy nekem egy”.

Jeles András forgatókönyvíró, drámaíró, a Monteverdi Birkózókör avantgárd színtársulat alapítója és vezetője, aki az *Álombrigád* betiltása és az *Angyali üdvözet* kiátkozása után nem rendezhetett többé játékfilmet a diktatúrában.

Kardos Sándor fotós, operatőr, fényképgyűjtő már éppen elérte a nyugdíjkorhatárt, amikor messze a rendszerváltáson túl belevágott a filmrendezésbe.

Müller Péter Sziámi zenész, költő, író, vállalkozó-menedzser, de még egy kicsit artista is.

Szirtes András színész, zenész, operatőr, vágó...

Az interjúkötet tele van betiltás-, kitiltás-, kirúgás- és kiátkozástörténetekkel a viccesektől a megrázóig. De a represszív döntések nem önmagukban állnak, és nem önmagukban érdekesek, hanem részeiként, csúcs- vagy mélypontjaiként a hatalommal való viszony folyamatos drámájának és frusztrációjának, az engedélyezési folyamatok soklépcsős akadályfutásának, az ellentétes jelzéseknek, halogatásoknak, befagyasztásoknak, a be nem tiltott művek következményekkel járó elmarasztalásainak stb. stb.

Enyedi Ildikó meséli az Indigó csoport 1981-es *Vonatút* című filmje kapcsán, hogy a hatvani Kondor Béla-kiállítás színhelye előtt egy lefüggönyözött titkosszolgálati furgon állt, abból figyelték, hogy kik látó-

gatják az egyébként engedélyezett kiállítást: „Jellemző..., hogy mennyire nem féltünk, mert amikor kijöttünk a kiállításról, körbeálltuk a furgont, és integettünk, meg próbáltunk belesni, és akkor nagyon idegesen elrobogott.” Egy oldallal később Erdély Miklós *Tavaszi kivégzés* című filmje kapcsán pedig ezt mondja: „Ez a homályos, arctalan hatalom, amely az életet mélyen befolyásolni tudja. Mint mindannyiunknak, hogy mehetünk-e külföldre vagy nem, hogy meg tudunk-e élni vagy nem, az mind ott van ebben a filmben. Nagyon felkavaró ettől. Azok a mély szorongások, amikkel végigélt egy életet egy soha az establismentbe be nem épülő ember, annak az állapotnak egy nagyon erős lenyomata.”

Egyrészt: „mennyire nem féltünk”... Másrészt: a szorongás folyamatossága... Ez a kettősség jellemezte ezt a kört és ezt a kort. Fölszabadító hatása volt annak, hogy nem kellett börtöntől, éhezéstől, testi szenvedéstől félni. És örök szorongás tárgya és oka volt, hogy mi érvényesülhet, mi valósulhat meg, mi létezhet a kor és az utókor számára abból, ami az alkotó életének értelme: az alkotás lehetősége és nyilvánossága.

A pártállam totalitárius igényű diktatúra volt, amennyiben nem létezhetett a közéletnek, a szellemi, a kulturális életnek vagy akár a gazdasági életnek egyetlen eleme sem, amelyet ne kívánt volna az ellenőrzése alatt tartani. Nem volt egyetlen szegmens, egyetlen zug sem, amelyet magára hagyott volna a pártállam azzal, hogy ott alanyi jogon, a politikai beleszólás igénye és lehetősége nélkül lehet szólni, alkotni, gazdasá-

gi, szellemi tevékenységet folytatni.

Azonban a diktatúra korlátozott kapacitása és kompetenciája egyrészt, politikai stratégiája másrészt mégsem tette lehetővé, hogy a szellemi köztér minden pontját uralja.

A filmesek – Jézus Krisztust, Rákosi Mátyást és Kádár Jánost leszámítva (de Aczél Györgyöt beleértve!!!) – senkit sem emlegetnek olyan gyakran az interjúkötetben a névmutató tanúsága szerint, mint Bibó Istvánt. Ugyanis minduntalan felbukkan a „szabadság kis köreire” való utalás, ezt a(z eredetileg Hajnal Istvántól származó) fogalmat Bibó tette közkeletűvé. A Balázs Béla Stúdió, amelynek fontos szerepe volt az interjúkötet valamennyi szereplőjének életében, az ELTE Amatőr Filmklubja, az Egyetemi Színpad, maga az ELTE, kiváltképp a (mondhatni: ellenzéki-képző) népművelés szak, ahol a kötet több szereplője és e sorok írója is diákoskodott, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, az MTA Szociológiai és Filozófiai Intézete, Erdély Miklós Indigója és Fafeje (Fantáziafejlesztő gyakorlatok), az Új Zenei Stúdió, az FMK, a régi *Mozgó Világ*, számos filmklub, amatőr és független színjátszó kör, „alternatív” koncertélet, avantgárd műhelyek, asztaltársaságok, vitakörök, házi bulik stb. stb. – ezek mind a szabadság kis körei voltak. És Fekete Ibolya moszkvai élményeinek leírásából tudjuk, hogy ott is létezett, nagyon is létezett az élénk, hatalomtól független társasági és közélet a szabadság kis köreiben.

Ez a generáció ezekben a kis körökben, a totalitárius diktatúra hiátusaiban élt.

Ez a kötet döbbsenti rá az embert, hogy mennyi minden láthatatlan

egyáltalán vagy a szakemberek szűk körén kívül állók számára abból, amit ez a generáció alkotott. Rengeteg film elpusztult, s ami nem, azoknak sincs fórumuk. A kisebb, kísérleti, avantgárd filmeknek kiváltképp nincs.

Forgács Péter idézi fel Maurer Dóra szavait: „minek ez az egész politikai művészet? Ez nem fontos. Nem látod, hogy Erdély Miklós művei például önmagában tagadják, nemlétezőnek tekintik a létező szocializmust?” Forgács hozzáteszi: „Ez az igazi radikális tagadás, nem a politikai tagadás.”

Ez fontos fél igazság. Az igazságnak egy más absztrakciós szinten lévő fele, mint az, amelyen a politikai ellenzék beszélt, s amelytől azért művészként igen, de emberként senki sem tudott elszakadni. A (neo) avantgárd elszakad a megfogható, politikailag értelmezhető narratívától. Nem azon a szinten létezik, amelyen tabuk, közlési határok értelmezhetők. Megfoghatatlanul tagadják a rendszert. Okkal kaptak frászt a kultúrpolitikusok a (neo) avantgárdtól, okkal átkozták ki az „absztraktot” teljes egészében. (Jellemző, hogy miközben Kassák Lajos, az író már bőségesen publikálhatott, a képzőművészt még sokáig teljes tilalom alatt tartották, a világsikerű párizsi kiállításából itthon hatalmas botrány lett, és őt arra ki sem engedték.) Csak hát ez az általános elutasítás, amennyire indokolt, annyira tarthatatlan is volt. Indokolt, mert az absztrakciónak a narratíva fölötti szintjén a politikai ellenőrzés lehetetlenné válik, mert a „mondanivaló” és annak viszonya a rendszerhez tárgyilag megfoghatatlan. Ám mégis tarthatatlan egy konszolidált

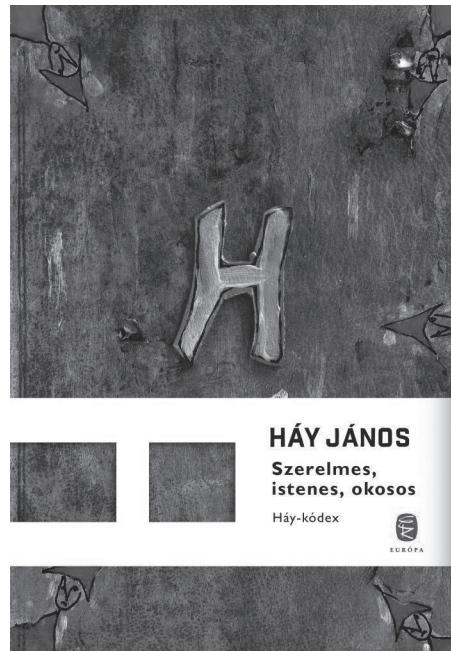
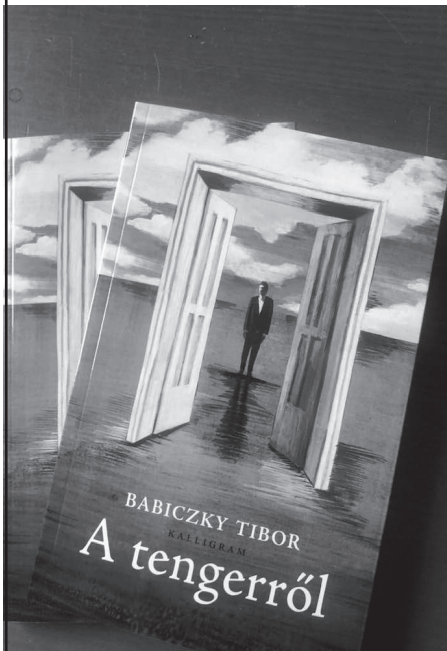
pártállamban, mert a tiltás megfogható, verbálisan igazolható módon nem argumentálható. A stílustiltás, irányzattiltás a diktatúrának abban a korszakában lehetséges, amelyben stílusdiktatúra van, a Kádár-rezsim legitimációja pedig arra épült, hogy ezt a korszakot maguk mögött hagyták.

„Nem értem a narratívát általában, és zavar, hogy kéne... Ezért legszívesebben kétszer nézek meg egy filmet, mert másodszor a narratíva kevésbé zavar, mert akkor már tudom a történetet, az le van tudva, végre lehet nézni a képeket, és az az igazi.” Ezt éppen Háy Ágnes

mondja, a legradikálisabb ellenzéki, Krassó György élet- és (nagyreszt) eszmetársa, aki a legélesebb és legmalacabb rendszerellenes rigmusokat gyűjtötte össze, és tette közzé (Krassó anonim szerkesztői közreműködésével) a még éppen közzétehetőket az értelmiségi „második társadalom” unikális fórumán, a régi *Mozgó Világban*. (Háy Ágnes: *Hülye, aki elolvassa, Mozgó Világ*, 1980/6.)

Ez már egy Aczélon túli generáció. Amely éppen akkor indult, amikor Aczél – első KB-titkári korszakában, 1967–1974 között – hatalma csúcsán volt. Onnan már lefelé vitt az út.

Szerzőink könyvei

Egy Kováts

A változó körülmények közötti reakciók a szokásosnál élesebben világítják meg, hogy a politikai orientáltságot jelző szavak – fasiszta, náci, fajvédő, nacionalista, antiszemita (más esetben konzervatív, kommunista, liberális, szocialista stb.) – alá besorolt, hasonló nézetűnek tetsző emberek, csoportosulások milyen eltérő magatartást mutathatnak. A világhoz való viszony szinte mindig összetettebb, mint hogy egyetlen vagy akár több jelző pontosan leírja azt. Mindez az 1919 és 1945 közötti magyarországi szélsőjobboldal világába vezető, a Kronosz Kiadó és a Magyar Történelmi Társulat *Sziluett* című, önmagát korszerű történelmi életrajznak nevező sorozatának 16. kötetét olvasva idéződik fel. A mű „hőse”, az 1897-ben született és valószínűleg 1967-ben elhunyt Kováts Tivadar. Látszólagos ellentmondás, ha azt írom: személye mindeddig az utókor számára indokoltan volt gyakorlatilag ismeretlen, mondhatnánk, méltán elfeledett, ugyanakkor Pócs Nándor, a szerző jól döntött, amikor megírta, a kiadó pedig hogy megjelentette ezt a nem túl terjedelmes (főszövegét tekintve alig több mint 160 oldalas) könyvet. Kováts életét, tetteit aligha lehet önmagukban történelemformálónak nevezni, ugyanakkor a hozzá többé vagy kevésbé hasonló, köztük olyanok is, akik nála nagyobb léptékű döntéseket is hoztak, együttesen már érdemi szerepet játszottak.

A műnek meghatározó eleme a politikai és nem teljességre törekvő életrajz. Ugyanakkor a szerző ezt, ha

tetszik, részben vivőanyagnak tekintti, mert legalább ennyire fontosnak tartja Kováts Tivadar közegének, társadalmi hátterének bemutatását (innen a mű címe: *Varjúsereg*). Ez a néhol jobban, néhol nehezebben körülhatárolható környezet az 1919–21-es fajvédő ellenforradalmárok alsóbb rétegeiből, ahogy Pócs nevezi őket, a mozgalmárok közül került ki. Ahhoz azonban, hogy történetük érthető legyen, az olvasónak némi képet kell alkotnia a Horthy-korszak kezdeti időszakában, majd a harmincas évek végétől újra fontos szerepet játszó titkos és féllegális, esetenként legális szélsőjobboldali szervezetekről – ezek bemutatása a könyv egy további eleme. De szerepük csak akkor válik érthetővé, ha világos a hivatalos politika hozzájuk, illetve tagjaikhoz való viszonya, aminél a szerző – helyesen – nem hagyatkozik olvasója máshonnan származó esetleges ismereteire. Így indokolt, hogy könyve jelzésszerűen kitér arra, hogy milyen külső szempontok határozták meg ezt a kapcsolatot – értve ezen, hogy a békeszerződés szabta korlátok, a revíziós célok, a külföldi kölcsönfelvételi igények, a népszövetségi tagság, majd a hitleri Németország megjelenése milyen változó mozgásteret jelöltek ki a kormányok számára.

Pócs kiinduló tézise nem különösebben új felismerés. Eszerint az 1919 és 1945 közötti magyar jobboldalon és szélsőjobboldalon belüli törésvonalak nem vezethetők le a zsidósághoz, a revízióhoz, a kommunistákhoz való viszonyból, hiszen mindezekben

és számos más jellemző ideologikus alapelveiben ezen a térfélen, egészen az utolsó évekig, többnyire nem mutatkoztak éles nézetkülönbségek. A szélsőjobboldal megosztottságában, amely a különböző csoportosulások egymással való szembenállásáig fajult, a személyes rivalizálás is szerepet játszott, de meghatározó jelentősége a – könyvben használt kifejezéssel – politikai elithez való viszonyának volt. (Mivel a politikai elit eléggé pontatlan, homályos tartalmú, szerencsésebb a rendszer vezető politikusaihoz és magához a rendszerhez való viszonyról beszélni.) Ez szorosan összekapcsolódott azzal – mondja a szerző –, hogy ki milyen módon kívánta megvalósítani politikai céljait. Kováts közege, a fajvédők mozgalmárjai, 1919 után a zsidó kapitalizmus és az arisztokrácia kiváltságai ellen kívántak küzdeni, talán hitték is, hogy a rendet akarják megszilárdítani, valójában azonban inkább kedvelték a rendért folytatott küzdelmet, mint magát a rendet. Ennek megfelelően a konszolidálódó szisztémához egy ideig nem vagy nehezen illeszkedtek.

A Kovátshoz hasonló mozgalmár fajvédők jellegzetesen a középosztályból és a kispolgárságból rekrutálódtak, politikai eszmélésük a világháborúhoz, 1918–1919-hez kötötte őket, és különös jelentősége volt számukra a fehérterror idején kialakult bajtársiasságnak. Azok, akik biztos anyagi körülmények közé kerültek – és közéjük tartozott Kováts is –, fokozatosan a konzervatív elit szövetségesévé lettek – írja Pócs –, sőt a nemzetiszocialisták, nyilasok ellensúlyozására, de legalábbis szemmel tartására kaptak megbízatást.

A nemzetiszocialisták, nyilasok gyökerei is hasonlóak voltak a fajvédő-

kéhez, de többségük politikai nézete döntően a bethleni konszolidációban, a gazdasági világválság időszakában alakult ki. A szélesebb bázis itt a társadalom alsóbb rétegeiből származott, az agrárproletárokból, a munkásokból, a kispolgárságból. Mai kifejezéssel rendszerváltozást, az állam és a társadalmi rend teljes átalakítását tekintették céljuknak.

A könyv meggyőzően mutatja be, hogy ha csak a nézetek címkéinek felsorolásával jelezné, ki is volt a „hőse”, nem lenne teljes a kép, ugyanis akkor szem elől tévesztenénk az 1919-ből eredő kapcsolati háló jelentőségét. Az alsó középosztályból származó, kereskedelmi érettségiig jutó Kováts Tivadar leginkább szervezőképességével emelkedhetett ki némileg az átlagból, ami a személyes morális korlátok hiányával társulva határozta meg karakterét, tevékenységét, sorsát.

1916-ban, nem egészen húszévesen katonaként került orosz fogságba, és ott, pontosan nem kideríthető körülmények között, találkozott a Magyarországi Kommunista Párt későbbi alapítóinak egy részével. Mindenesetre hazatérve, az 1918–19-es köztársaság idején rendőrségi megbízatással beépült a szerveződő kommunisták közé, és jelentett róluk. Ez a besúgóí, titkosrendőri jellegű tevékenység, amennyire későbbi életéből is kivehető, izgatta Kováts fantáziáját. Bár a korai ügynökösködéshez is kellett némi antikommunista, esetleg antiszemita motiváció, de ez csak erősödhetett azzal, hogy a kommün alatt őt is, testvéreit is letartóztatták, a fogságban – állítása szerint – verték, és családtagjaival is szörnyűségeket műveltek. 1919-ben ellenforradalmár, fajvédő, több titkos szélsőjobboldali szervezet, köztük a Kettőskereszt

Vérszövetség tagja lett. A könyv a korszak jellegzetes csoportosulásként beszél a Vérszövetségről, szerepéről. Ahogy az elég köztudott, és Pócs Nándor is megjegyzi, ezek a titkos ellenforradalmár társaságok lényegében csak a hazai és a külföldi közvélemény előtt voltak titkosak, az 1919 utáni rendszer vezetői, hatóságai számára nem.

Kováts életében közel két évtizeddel később, de addigi múltjától egyáltalán nem függetlenül egy másik, némileg hasonló szervezet, a ma már alig ismert, de a könyvben részletesen bemutatott Nemzetvédelmi Szövetség is fontos szerepet játszott. Itt a korábbi státuszánál jelentősebb posztot kapott, gyakorlatilag ő lett az operatív irányító. Tudható, ekkor, a harmincas évek végén, a revíziós igények (részleges) megvalósíthatóságának reményében, hallgatólagos állami támogatással, részben kezdeményezésre éledtek újjá az ellenforradalmi korszak kezdetén működő, akkor még alulról szerveződő, paramilitáris csoportok. A Nemzetvédelmi Szövetségben Kováts a Rákosi- és a Kádár-korszakból is ismert hangulatjelentő, megfigyelő jellegű hálózatot épített ki, miközben, ahogy ma mondanánk, közvetlenül a VKF2-be, a katonai hírszerzésbe, elhárításba volt bekötve.

Kováts Tivadar a Horthy-korszak egészét tekintve leginkább a legalitás és illegalitás határán billegő szerencsevadásznak látszik, akinek az első időszakban elkövetett politikai, antiszemita, revíziós indítékú alkalmi bűncselekményeit nem választotta el éles határ a személyes gyarapodás motivációjától. Önmagát is valamegyest banditának, terroristának látta, és bár a politikai vezetők a fehérterror után részben bűnözőként tekin-

tettek rá és bajtársaira, használták informális státuszukat, ha pedig olykor ilyen-olyan ok miatt túlléptek a fennálló rend keretein, a végrehajtó hatalom a rendszer részének tekintette őket, nem kellett komoly felelősségre vonástól tartaniuk. A húszas évek első felében betörések, rablások, gyilkosságok kapcsán emlegették a Kováts testvéreket, csehszlovák pénzt kívántak hamisítani, romániai bankbetörést terveztek, az úgynevezett Vannay-puccs leleplezésekor is előkerült a nevük stb. Többször is tartóztatták őket, néhány hónap után azonban szabadlábra kerültek, részben az 1919-re visszanyúló kapcsolataik révén, részben hazafias érdemeikre hivatkozva. Kováts soha nem lett nemcsak élvonalbeli, de hivatásos politikus sem, valószínűleg ilyen ambíciója sem volt. Bár viselt hivatali megbízatásokat, szinte láthatatlan maradt. Miközben némileg reprezentálja az elkötelezettsége szerinti közeget, a mozgalmár fajvédőket, emblemikus figurájukká sem vált.

A korszak első éveinek zavaros ügyei után 1923-ban „civilben” már sertéskereskedő, a harmincas években testvéreivel együtt gyümölcskereskedő a Vásárcsarnokban fenntartott standdal. Az őrségváltás idején, az akkor már a rendszerrel harmóniában élő Kováts az 1938 és 1940 közötti, a Nemzetvédelmi Szolgálatnál szerzett érdemeiért jelentősebb gazdasági pozíciókat is kapott.

Pócs Nándor érdeklődését téma-ja iránt részben az keltette fel, hogy úgy találta, viszonylag sok fajvédő fordult szembe a második világháború előrehaladtával a németekkel, tegyük hozzá, részben persze éppen fajvédő alapon, többen a német megszállás, majd a nyilas rendszer idején

ellenállással is próbálkoztak, antiszemita nézetük ellenére zsidómentésre is vállalkoztak. A könyv nem tekinti feladatának, hogy általános magyarázatot adjon erre a változásra, mint ahogy nyilvánvalóan ilyen nincs is, hiszen a döntések individuálisak voltak.

Kováts Tivadar például nem járt be olyan utat, mint mondjuk Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy mások. Hátasvadász leegyszerűsítés lenne úgy jellemezni – írja a szerző –, hogy fehérterroristából antifasiszta ellenálló lett. Német- és nyilasellenességének egykori emlegetése nyilván megfelelt a tényeknek, de mint a könyvből kitűnik, annak, hogy ez bármiféle tevőlegességbe fordult volna, nincs nyoma. A Nemzetvédelmi Szövetségnél betöltött posztja révén érdemi beleszólása volt az akkoriban alapított, az ellenforradalomban szerzett érdemekért adott Nemzetvédelmi Kereszt

adományozásába. Kovátsot 1944 elején azzal vádolták meg, hogy a diszkriminációs törvények hatálya alóli mentesülésben reménykedő zsidóknak viszonylag nagy számban adott ilyen kitüntetést, pénzért. Előélete alapján ez hihetőbben hangzik, mint ha szimpla zsidómentési szándékot említettek volna. Mindenesetre 1945 utáni nyugat-németországi élete során érdemeire hivatkozva kárpótlást igényelt – eredménytelenül.

A harmincas évei közepén járó szerző az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkatársa, az intézmény *Betekintő* című folyóiratának főszerkesztője. Ez az első önálló kötete.

Pócs Nándor: Varjúsereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai. Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Magyar Történelmi Társulat, 2022, Pécs–Budapest. 232 oldal, 2950 forint.

107

Kőrösi Imre

Egy rejtélyes regény

Eredetileg Bánhidi Lilla *Sorsod Borsod* című könyvéről akartam írni. A könyv úgynevezett regionális krimi, miskolci eltűnések, sőt mint idővel kiderül, gyilkosságok után nyomoz benne egy Borsodból elszármazott, Pesten élő újságíró. Eleven benne a női perspektíva, ami krimikben szokatlan, és különösen szemléletes az országos kereskedelmi televíziózás hírszerkesztőségi világának ábrázolása, amelyet a szerző szemlélőtomást jól ismer. Annak, hogy végül letettem a tervemről, az az oka, hogy

az író, akinek ez az első könyve, az olvasókat úgy tereli végig Miskolc különböző városrészein és társadalmi csoportjain, szinte idegenvezetőként, mintha a borsodi megyeszékhely egy sajátos, százötvenezer fős lakosságú skanzen lenne. A talicska létjogosultságát a könyv lapjain pusztán az adja, hogy elhangozhasson a „furik” szó, az egyik szereplőnek pedig nyilván csak azért kell kenyeret szeletelnie, hogy kiderülhessen: a serclit arrafelé dumónak hívják. A könyv első két harmada

kissé szétfolyó, a szerelmi szál elég banális: az olvasó biztos lehet benne, hogy az újságíró és a rendőr heves szakítása annak idején félreértésen alapult. A harmadik harmad viszont egy akciófilm izgalmával olvastatja magát: ha a következő krimijét Bánhidi Lilla végig ilyen feszesre húzza, akkor jó szívvel ajánlható lesz a legszélesebb közönségnek is – mert a *Sorsod Borsod* egyelőre csak a miskolciaknak kötelező.

Ezután András László *Vörös korona* című „bűnregényét” olvastam el a kritikaírás szándékával. (Azok kedvéért, akik szeretik vagy épp ki nem állhatják ezt a kifejezést: Bán Zoltán András leleménye.) Ezt a könyvet Kun Árpád hozta szóba nemrég egy interjúban azzal, hogy két fanyalgás mellett csupán egy elismerő bírálatot olvasott róla. A könyv csakugyan nagyon jó, határozott – és elég vigasztalan – képet ad a mai magyar valóságról, a társadalmi és magánéleti szálakat leleményesen szövi össze, a szereplők igazi karakterek (mellékszereplőként még K. Kabai Lóránt is cameozik benne), és Kunnak „a tökéletesre csiszolt, briliáns mondatok”-ról szóló szavai után az olvasónak tényleg nem okoz csalódást a könyv stílusa sem. A műfaj kedvelőinek, lakóhelytől függetlenül, csak ajánlani lehet, de kritika egy ilyen újdonságokra figyelő rovatban mégsem igazán közölhető róla, mert már két éve, hogy megjelent. (A szerző *Vad vidék* című verseskötete viszont a hírek szerint a Könyvfesztivál idején jön ki a Kalligramnál.)

Krusovszky Dénes harmadik prózakötete, ezen belül második regénye az idei könyvhétre jelent meg, és ugyancsak nincs híján a titokzatosságnak. A főrejtélyen, a kelet-ma-

gyarországi kisváros fáinak különös levélpusztulásán kívül az olvasónak még vagy négy-öt homályos, magyarázatra szoruló mellékrejtély adja fel a leckét. Krusovszky a kora negyvenesek, késő harmincasok nemzedékének Simon Márton és Závada Péter mellett alighanem a legnagyobb olvasói és kritikai figyelemben részesülő költője, akinek első regénye, az öt évvel ezelőtt megjelent *Akik már nem leszünk sosem* igazi sikerkönyv volt, amelyet már nagyon hamar irodalomtudományos konferencia-előadások is témájukul választottak. A több szálon, idősíkon és helyszínen, hovatovább több országban futó, mozgalmas cselekményű könyv ambiciózus első regény volt: a fő cselekményszál a kétezer-tízes években harminc körüli nemzedék, azon belül a vidéki születésű fiatalok körében játszódott, de egy kisvárosi pogrom révén feltűnt benne egy 1956-os sík is, érintőleg a melegséget is tematizálta, egy bécsi epizód révén kemény kritikáját nyújtotta a kortárs magyar társadalmi és politikai viszonyoknak, a talán legjobban sikerült része pedig sajátos helyszínen, vastüdőben élő betegek körében játszódott.

Az új, négyszáznegyven oldalas regény ehhez képest a közepén kezdődő negyvenoldalas – hamar a főhős gyermekkorára visszatekintőnek bizonyuló – fejezet kivételével egyirányú, és nagyjából egyetlen helyszínen, egy megnevezetlen kelet-alföldi kisvárosban, illetve annak szomszédságában játszódik.

A főhős Koroknai János, a helyi gimnázium magyartanára. Demenciától sújtott édesanyja időotthonban él, édesapjáról pedig azt tudjuk meg, hogy egy eleinte nem

részletezett balesetben korábban meghalt, míg bátyja Budapesten futott be ügyvédi, illetve fut be éppen politikai karriert. Legjobb barátja a Martinek nevű állatorvos, de jól kijön Bakóval, a tanárhiányos helyzetben nyugdíjasként visszafoglalkoztatott földrajzos kollégával is. Megtetszik neki egy új kolléganő, de lesz kalandja egy régi szerelmével is. Végigvonul a regényen az iskola fontoskodó hittanárának terve is: az el-lenszenves, túlbuzgó Szekeres szobrot tervez állítani Koroknai apjának, aki korábban az iskolát is igazgatta, majd a város alpolgármestere is volt. De mindez tulajdonképpen független a könyv fő cselekményszálától, a címbe emelt rejtélytől: a város fájának titokzatos levélvesztésétől.

A regény három, számokkal jelölt nagy fejezetből áll össze – a középső a már említett rövid visszatekintés –, ezek pedig több kisebb, külön címmel vagy számozással nem rendelkező, csupán új oldalon kezdődő részre tagolódnak. Az első jelenet az iskolában játszódik egy verselemző dolgozat írásának idején: ebben a diákok sorában feltűnik két később fontos-sá váló mellékszereplő, az eminens Harsányi Léna és a problémás Szemán Márk is. A tanárt közben telefonon hívják: mint kiderül, állatorvos barátja kéri, hogy készítsen fényképeket egy pontosan akkor még meg nem nevezett eseményről, mint a következő részből megtudjuk, egy állattenyésztő telepen bekövetkezett titokzatos libapusztulásról. Az nem egészen világos, hogy az iPhone-ok és egyéb okostelefonok világában a magyartanáron kívül más, például mindjárt maga az állatorvos vagy egy rendőr miért ne tudná a fénykép-dokumentációt elkészíteni, de

hát valahogy csak el kell kezdődnie a cselekménynek.

A fő cselekményszálat lassan vezet be a könyv: a város fájának levelei lehullanak és megbüdösödnek. A későbbi kutatásokból – ha lehet nekik hinni – kiderül, hogy nem bennük termő férgek őrlik meg erős gyöke-reiket, de a jelenséget mégis nehéz másnak, mint egyfajta allegóriának tekinteni: fontos dolgok mennek végzetesen rossz irányba, de a fásult társadalom többsége valahogy megtanul együtt élni a folyamatokkal, még akkor is, amikor azok már egészen abszurd mértékűek lesznek. Nem lehet véletlen, hogy a kortárs prózában ismét felütötte a fejét a groteszk, a szürreális, gondoljunk csak Márton László *Tovább is van* című friss kötetének több novellájára, amelyekben Magyarország sűrű füstbe burkolódik (*Füst*), illetve megbillen (*Bille-gés*), Kun Árpád *Takarító férfi* című regényének valóságon túli, barlangi gombatelepen vagy egy haiti bálnatetem mellett játszódó jeleneteire, A *majom szeme* című disztópiára Tóth Krisztinától, a Mán-Várhegyi Réka *Mágneshegyében* valami titokzatos enklávéként megjelenített Békásmegyerre vagy akár Szvoren Edinának a szürreálist a leghétköznapiabb jelenségek mélyén felmutatni képes novellisztikájára.

Krusovszky regényének legközelebbi rokonai mindamellet-talán Márton vagy Spiró parabolái, a műfaj minden veszélyével együtt. Hiszen a parabola, ha fesztelenül rásimítjuk a valóságra – még ha ettől a megközelítéstől az írók általában berzenkednek is –, hajlamos kétdimenzióssá laposodni, ha pedig valamilyen más természetű meggyőződés jegyében könnyedén eltekin-

tünk bármiféle valóságreferenciától, akkor megeshet, hogy az egész súlytalanná válva lóg a levegőben.

A *Levelek nélkül* cselekménye kétségtelenül napjainkban játszódik, bár néhány fontos körülmény, mindenekelőtt az ukrajnai háború, nem kerül szóba benne, egy akkumulátorgyár alapítása viszont igen, a környékbeli libatenyésztés korábbi katasztrófájára utaló megjegyzések alapja pedig a valóságban bizonyára a Hajdú-Bét Rt.-nek a kétezres évek elején bekövetkezett csődje lehetett.

De irodalomról lévén szó a való világnál bizonyára fontosabb a valóságosság, vagyis a könyv valósága. A főszereplő konfliktusai – például a rendőrökkel vagy a tantestületen, illetve a családon belül – kicsit súlytalanok, talán mert nincs igazi antagonistája. Csakugyan akkora lelki válságot kell okoznia annak, hogy egy agilis tanárkolléga mellszobrot akar állítani az ember apjának, aki vezető tisztségeket töltött be a városban? A főszereplő bátyja kellemetlen alak, nincs egyetlen rokonszenves vonása sem, de olyan távol van Koroknai világától, hogy amikor az édesanyjuk temetésére megjelenik a városban, az némi sűrűlódással jár ugyan, de a találkozásnak nincsenek komoly tétjei.

Koroknai a nőkkel szemben is igen gyámoltalan: a fiatal kollegina érkezése megérinti, de annyira nem mer hozzá közeledni, hogy a történetszál végül majdnem érdektelenségbe fullad. Igaz, egy régi szerelmével van egy egyéjszakás kalandja, de az együttlétnék a könyvben mindössze fél oldalon abszolváltnak leírása után az alvó nőt reggel minden néven nevezhető motiváció nélkül szép csendben ott hagyja, és aztán sem ír neki

üzenet – „ezt valamiért nem tette meg” –, és nem is hívja. Közös történetük egyébként még egyetemista korukban kezdődött, de félszége miatt Koroknai akkor Eszter helyett a lány egyik barátnőjével élte át a testi szerelmet, amelynek leírása elég kényszeredett: boldogságát nagyrészt a lány „albérleti szobájában álló indokolatlanul nagy ágyon véghez vitt meztelen hempergések alapozták meg”, amikor is az óralátogatásokat „erősen háttérbe szorította az Ági testével való aprólékos és időigényes ismerkedés”.

A történet egyik pontján Koroknai titokban kimenekíti a városból az egyik tanítványát, akinek további sorsáról aztán alig értesülünk. A könyv lapjain a jövő és az azt szimbolizáló fák érdekében diáktüntetésre is sor kerül, amelyen egy paradicsomkonzerves dobozzal betörök egy rendőrautó szélvédőjét is, de a maga illusztrációszerűségében lényegében ez a szál is zárvány marad. (Annak a regény egésze szempontjából csekély jelentősége van, hogy Koroknait az igazgatónő eltiltja az érettségizetéstől.) A második fejezetben leírt titokzatos libavész okáról később sem tudunk meg semmi biztosat, márpedig az az esemény nem olyan, mint a levélpusztulás, amelynek szimbolikus, sőt allegorikus jelentőségét az olvasó azzal ismeri el, hogy eltekint a kiváltó okok kicsinyes firtatásától.

A regényben szerepel egy Áttetsző fák című blog, amely a levelek pusztulásával foglalkozik. A szerző kilétét homály fedi: újabb rejtély. Ugyancsak nagyon furcsa, hogy Koroknai édesanyja a férje halála után mondén életet kezd élni, de ennek okára később, úgy tűnik, választ kapunk, és az is kiderül, hogy az apa

valószínűleg nem egészen úgy halt meg, ahogyan korábban gondoltuk. Ez ugyanakkor újabb kérdéseket vet fel, amelyeknek Koroknai a könyvtárban könnyűszerrel a végükre járhatna, de valami nehezen komolyan vehető indokkal – „mintha attól tartana, hogy valamelyik alsó polcon, egy rég nem mozdított könyv mögött netán saját gyerekkorának elevenen lüktető sebét találná meg, ha nem vigyáz” – mégis inkább a terepen tájékozódik. Itt aztán éjszaka majdnem cserben hagyja az autója, de aztán mégsem. Korábban különben már volt a sötétben egy kis biciklibalesete: ekkor könnyebb térd sérülést szenvedett, amelyről később az olvasó már-már kezdte azt hinni, hogy végzetes vérmérgezéssel vagy valami hasonlóval zárja majd le a főhős életét, de Koroknai lába egyszer csak rendbe jön.

A regény legérdekesebb része alighanem a család, azon belül is az apa és az anya viszonya, éppen ezért a könyv közepén olvasható és a regény többi részének súlyaitól majdnem, de szerencsés módon mégsem teljesen mentes visszatekintő fejezetet egyáltalán nem látom fölöslegesnek. Szerepe emellett olyan, mint a mindennapi életből vett homéroszi és dantei hasonlatoké: az olvasó örül, hogy egy kis időre kiállhat a fő cselekmény nyomasztó kulisszái közül. A regénynek ezeken az oldalain található a legtöbb jó megfigyelés és a mondatok megformálása is igényesebb, mint máshol. A beszédes telekszomszéd „keritésszónok”, és az elbeszélő valamire pontosan tapint rá, amikor a feleslegessé vált építőanyagok halmairól ezt írja: „minden kertben van egy rakás erre felé”, ahogy az olvasó szinte hallja, ahogy azt

mondják: „Alá volt már írva a lakás, arra kellett félretenni mindent.”

Mindez annál is feltűnőbb, mert az egész regény nyelvi állagának minősége sokkal hullámzóbb. Az ötvenegyedikről az ötvenötödikig egy kivételével minden oldalon „hever” valami (gyümölcsös zacskó, almák, könyv – ez utóbbi kétszer is). Ugyanott „megsárgult családi fotók”-ról olvashatunk: itt a jelző egyike azoknak az elhasznált fordulatoknak, amelyek lépten-nyomon visszaköszönnek a könyv szövegében. A bizsergés jóleső, a Fiat öreg, a mozdulat rutinos, a mosoly bágyadt, a kanapé kopott, a pincér fásult, a méhkas felbolydult, az arckifejezés diadalmas, a kapaszkodás görcsös, a gépek szebb napokat látottak, a pad fényesre koptatott. Egy tantestületi megbeszélés végét a szöveg így írja le: „Az izgatott hangyaboly, amivé az értekezlet végeztével a tanári egy pillanat alatt átváltozott, majdnem ugyanolyan hamar szét is széledt.” Amikor a főhős omlettet készítve kipillant a konyhaablakon, a következő kép tárul a szeme elé: „Odalent a körforgalomban biciklis asszonyok integettek vidáman egymásnak, a park felé egy kamaszcsoport vonult lezseren, jégkrémrel a kézben.” Az olvasóban felmerül a kérdés: ha egyszer a narrátornak ilyen kevés kedve van a jelenségek leírásához, akkor mégis miért szorgalmazza? Hiszen a részletes leírásokkal dolgozó elbeszélő művek mellett számos másféle irodalomestmény is létezik.

A szövegformálás tehát gyakran közhelyes, bár olykor csak suta. Az egyik szereplő egyike voltával kapcsolatban például ezt olvassuk egy másik alakról: „Mihálynak meg volt egy öccse, még ha meg is halt elég

korán.” Máshol kissé iskolás a tónus: az elbeszélő mintha azt hinné, hogy ha nem mondja ki, hogy valaki távozik, az olvasó még azt gondolhatná, végleg ott maradt, ahol volt. Amikor Koroknai egy látogatás végeztével elbúcsúzik demens édesanyjától, azt az elbeszélő így írja le: „Jó legyél, és egyél is valamit – mondta neki, majd újra megcsókolta a homlokát.” Miért nem elég ez? Miért kell még hozzátenni: „végül kabátját kézbe fogva kiment a szobából.”

A regény elbeszélőjének ez a rendkívül heterogén, gyakran minden igényességet nélkülöző és a könyv egészen eluralkodó stílusa alaposan

feladta a leckét: eleinte azt hittem, hogy valami sajátos impassibilitéról van szó, és majd csak fény derül a különös retorika cselekményvezetési vagy poétikai okaira – mint mondjuk Michel Houellebecq *Elemi részkék* című regényében a fejezetek élén olvasható emelkedett prózaversek eredetére –, de e tekintetben végül is csalódottan kellett letennem a könyvet: néhány egyéb titokzatos jelenség mellett, köztük mindenekelőtt a talányos levélpusztulással, ez a rejtély sem oldódott meg.

Krusovszky Dénes: *Levelek nélkül.* Budapest, 2023, Magvető. 448 oldal, 5499 forint.

Csepeli György

112

A zsidó bomba

Christopher Nolan háromórányi időtartamra elhúzott filmje fárasztó, de a film megnézése mégis megéri a fáradságot, főleg azoknak, akik a filmművészet narratív konvencióin túlmutató, nem elsősorban esztétikai élményekre, hanem intellektuális izgalmakra, a háborús logika által teremtett morális és politikai problémákkal való szembesülésre vágnak. A kiindulópont a második világháborúba belépett Egyesült Államok elnökének döntése, mely szerint a háború megnyerése érdekében atombombára lesz szükség. A film története során végigkövethetjük ennek a bombának a létrehozását, ami önmagában sem lenne érdektelen, de Nolan forgatókönyve a bomba kifejlesztésében kulcsszerepet játszó fizikus, Robert Oppenhei-

mer középpontba állításával gondoskodik arról, hogy a néző belelásson az elnöki döntést követő történelmi események által teremtett feloldhatatlan erkölcsi és politikai dilemmákba. A forgatókönyvet a rendező a tudósról 2005-ben megjelentetett nagy sikerű életrajzi könyv alapján írta, melynek szerzői Kai Bird és Martin J. Sherwin voltak.

Oppenheimer jól ismerte Heisenberget, aki Németországban lépett az atomfegyverhez vezető útra, melynek végén kétségen kívül a győzelem várt arra, aki készen állt a páratlan hatékonyságú fegyver bevetésére. Az amerikaiak szerencséjére Hitler zsigerien gyanakodott mindenkire, akit zsidónak tartott, és gyanakvása arra is kiterjedt, amit zsidók gondoltak vagy tettek,

beleértve a leendő atombombát. A következő Heisenberg projektjének félszívvel történő támogatása, az erők szétforgácsolása, a bomba kifejlesztésében a kezdet kezdetén meglévő német előny eltűnése volt. A „zsidó bomba” az Amerikában élő vagy oda menekült zsidó származású fizikusok műve lett, akik között ott volt a filmben is szereplő Szilárd Leó és Teller Ede, de tevékenyen részt vett a munkában az ugyancsak Budapestről Amerikába vándorolt Neumann János és Wigner Jenő is.

A huszadik század zseniális, de teljesen elvtelen német politikatudósa, Carl Schmitt szerint a politikai szféra minden más ember által megélt szférához képest egyedülálló sajátossága, hogy egyetlen dimenzióra szűkül, ahol a politikai cselekvő számára a kérdés csak az, hogy ki a barát, és ki az ellenség. Oppenheimer akkor volt az atombomba létrehozásában kulcsszerepet betöltő Los Alamos-i laboratórium vezetője, amikor az USA ellensége Hitler és barátja Sztálin volt. Oppenheimer tragédiája, hogy a nála jóval rugalmasabb és cinikusabb Teller Edével szemben nem tudott idejében váltani, mivel Teller előre látta, hogy a Hitlert legyőző Rooseveltt utódai Sztálinban már nem barátot, hanem ellenséget fognak látni. Oppenheimerrel szemben Teller rájött arra, amire egyébként a bunkerében fantáziáló Hitler is rádöbbsent, hogy a nyugati kapitalista hatalmak, Nagy-Britannia és az USA szövetsége a kommunista Szovjetunióval fenn tarthatatlan.

A szociálpszichológia klasszikusa, Fritz Heider a megismerési egyensúly törvényeként tárgyalja azt az emberi sajátosságot, hogy a barát-

tunk barátja a barátunk, és a barátunk ellensége a mi ellenségünk is. Az ellenségesség szempontjából nézve a helyzet az, hogy az ellenségünk barátja a mi ellenségünk. Legérdekesebb a viszony, amikor valakivel csak azért barátkozunk, mert az ellenségünk ellensége. Hitler és az ellene szövetséget kötött államférfiak viszonyának alakulása a megismerési egyensúly dinamikájának remek példája. Hitler egyszerre volt az USA és a Szovjetunió ellensége, ami megalapozta az USA és a Szovjetunió barátságát, de csak addig, amíg Hitler élt. Hitler halálával, a Harmadik Birodalom totális vereségével a barátság okafogyottá vált. Az egykori barátok egymás ellenségei lettek. A film nagyszerűen mutatja, hogy a győztesek közötti bizalom már a potsdami értekezlet alatt megrendült, amikor Truman elnök közölte Sztálinnal, hogy az amerikaiak egy sosem látott erejű fegyvert fognak bevetni Japán ellen, ami véget vet a második világháborúnak. A történészek máig sem voltak képesek kideríteni, hogy Sztálin nem fogta föl a bejelentés tartalmát, vagy csak tettette, hogy nem lepődik meg, mivel tudta, hogy kiváló hírszerzőinek hála, saját fizikusai szorosan Oppenheimerék nyomában vannak.

A Szovjetunió kapcsolati státuszának hirtelen megváltozása az Egyesült Államokban páratlan erejű antikommunista hisztériát szabadított el. A film a valós történésekhez híven mutatja, hogy az antikommunista hisztéria hullámán szörfölve miként vetett irigységből és rosszindulatból font hurkot Oppenheimer nyakára Lewis Strauss, az atomenergia-bizottság elnöke, koncepció perhez hasonló eljárásban lejáratva

és diszkreditálva az akkor már országos hírví tudóst.

A valós történet drámai magja abban van, s ezt a filmben látható Oppenheimer tökéletesen megjeleníti, hogy az atombomba atyjaként ünnepelt tudóst elrettentette a Los Alamos-i laboratóriumból kieresztett szellem. Hirosima és Nagaszaki százezernyi ártatlan lakosának halála ugyan meggyőzte a japán államot a harc kilátástalanságáról, és a császár megadta magát, de Oppenheimer és társai közül sokan kételkedni kezdtek abban, hogy a jövőben szabad-e alkalmazni ezt a tömegpusztító fegyvert, s azon töprengtek, hogy nem lehetne-e a nemzetek közöségét rávenni ellenőrző és önkorlátozó mechanizmus kialakítására.

A film vérfagyasztó jelenete, amikor Oppenheimert fogadja a Fehér Házban a Japánra ledobott két atombomba sikerétől eltelt, elégedetten mosolygó Truman elnök, akinek a mosoly nyomban lefagy az ajkáról, mihelyt a tudós javasolja, hogy az USA és a Szovjetunió egyezzenek meg az atomfegyverek betiltásáról.

Nolan gondolatokban gazdag filmje filmművészeti eszközökben felettébb szegény. A rendező egyetlen leleménye az idősíkok váltogatása, ami alaposan összezavarja a nézőt, aki végül az eredeti történetet nem ismerve nem tud kiigazodni az örökösen változó helyzetek forgatagában. Legalább kétszer kell megnéznie a filmet annak, aki át akarja látni a történetet átszövő politikai, tudományos és magánéleti szálakat a maguk teljességében.

Oppenheimer szerepét a Peaky Blinders című nagyszerű gengszterfilmsorozatban megismert Cillian Murphy alakítja, aki azonkívül,

hogy csont és bőr soványságúra aszalta testét, nem sokat tett a hol vívódó, hol magabiztos, de igazában megalkuvás nélkül hívó tudós szerepének hiteles megformálása érdekében. Kiválasztásakor feltehetően szempont lehetett, hogy alkata, arca kísértetiesen hasonlít a valóban élt Oppenheimerhez. A színész mentességére hozható föl, hogy a forgatókönyv szájába adott szövegei kevés lehetőséget adtak neki arra, hogy megmutassa Oppenheimer enigmatikus személyiségét. Matt Damon, a Manhattan-terv kormány által kinevezett felelősének szerepében tökéletesen hozza a kíméletlen bürokratát, aki jól felfogott érdekében védi politikailag gyanús pártfogoltját. Benny Safdie dermesztően jeleníti meg Oppenheimer narcisztikus ellenpárja, Teller Ede jágó karakterét. Emily Blunt játéka semmiben sem haladja meg a féltékeny, de férje mellett kitartó feleség sztereotípiáját.

Németország és Japán legyőzői Hitler várakozásának megfelelően tényleg egymásnak estek. Az egykori barátok között négy évtizedig tartó hidegháború tört ki, mely az USA kiütéses győzelmével ért véget. A filmben látjuk, hogy Oppenheimert az idő múltán rehabilitálták, bár teljes elégtételt csak 2022-ben, jóval halála után kapott, amikor hatályaon kívül helyezték a vele szemben 1954-ben született megalázó döntést, melynek megszületését a film részletesen mutatja.

A rendező a film forgatásakor még nem tudhatta, hogy filmje a bemutatókor félelmetesen aktuális lesz. Az atombomba okozta pusztítás láttán meghasonló Oppenheimert a történelem igazolta. Ha annak idején Truman elfogadja a javaslatát, s a

két nagyhatalom egyezsége jut az atomfegyverek betiltásáról, akkor az USA nem lép az Oppenheimer ellenlábasa, Teller Ede által pártolt útra, aminek következményeként a póker logikáját követő, véget nem érő fegyverkezési verseny bontakozott ki az USA és a Szovjetunió között. Pontosabban fogalmazva, a Szovjetunió kidőlésével a verseny véget ért, de megmaradt a Szovjetunió atomarzenálja, amelyet a Szovjetunió romjain újra önmagára találó Oroszország örökölt. A birodalmi múltját nem feledő Oroszország kétségbeesett próbálkozásokat tesz elveszni látszó geopolitikai hatalma megtartására. A jelenben zajló ukrán–orosz konfliktusban látjuk, hogy Oroszország egyik ütőkártyája a Szovjetuniótól örökölt nukleáris arzenál.

A világháború győztesei hálát adhatnak a sorsnak, hogy Hitlert be-

teges antiszemitizmusa megakadályozta abban, hogy a „zsidó bomba” kifejlesztésének zöld utat adjon. A történelem iróniája, hogy élete utolsó órájáig a csodafegyverben bízott, mely elhozza számára a végső győzelmet, s nem vette észre, hogy az Egyesült Államokban az általa zsidónak minősített tudósok fejlesztik ki az igazi csodafegyvert, melynek bevetésére ha nem is Németországban, de a vele szövetséges Japánban került sor, véget vetve a második világháborúnak. Oppenheimer Nolan filmjével mintha azt üzenné a ma élő politikusoknak, hogy ne legyen harmadik világháború.

Oppenheimer. Amerikai–angol filmdráma, 2023, 180 perc. Rendező-forgatókönyvíró: Christopher Nolan Operatőr: Hoyte van Hoytema. Szereplők: Cillian Murphy, Matt Damon, Emily Blunt, Robert Downey Jr., Benny Safdie.

Csengery Kristóf

Letenni az Én terhét

Gondolatgazdag tanulságokkal kecsegtetnek az olyan hangversenyek, amelyek műsorszámait egyazon korszak világképére engednek rápillantani különböző nézőpontokból. A 19. századi repertoár kiváltképp alkalmas terep erre, hiszen a romantika eleve ellentétekben gondolkodik. (A klasszika kiegyenlít, a romantika kiélez, hangoztatta előszeretettel e sorok írójának egyik régi tanára.) Drámai polarizáltság jellemezte a romantika egyik kulcsfigurája, Hector Berlioz művészszemélyiségét is. Berlioz (1803–1869)

nem az 1809–10–11 körül születettek nagy korosztályának (Mendelssohn, Schumann, Chopin, Liszt, Verdi, Wagner) tagja volt, hanem Weberhez (1786–1826) és Schuberthez (1797–1828) hasonlóan a néhány évvel korábban születettek közé tartozván az úttörők egyikének hálátlan szerepét kapta a zenetörténettől. Ennek megfelelően élete is bővelkedett viszontagságokban: meg nem értés, mellőzöttség, gáncs, intrika és egyéb boldogtalanság bőven kijutott számára, mintha ő lett volna Offenbach daljátékában Hoff-

mann, a költő, akinek az táplálja ihletét, hogy folyvást szenvednie kell.

Egy másik fontos romantikus előfutárral s egyben kulcsfigurával, Niccolò Paganinivel (1782–1840) 1833-ban találkozott Berlioz. Három évvel a *Fantasztikus szimfónia* ősbemutatója után „az ördöghegedűs” (ahogy Paganinit kortársai nevezték) ellátogatott a francia komponista szerzői estjére. Akkoriban vásárolt egy pompás Stradivari brácsát, és mivel nemigen akadtak szólódarabok, amelyeket előadhatott volna rajta, arra kérte Berliozt, írjon számára egy versenyművet. Így készült Byron elbeszélő költeménye, a *Childe Harold's Pilgrimage* nyomán a *Harold Itáliában*, ez a műfaji, tartalmi és formai szempontból egyaránt páratlan remekmű, amelyet azonban a hiú és értetlen olasz visszautasított: mivel nem volt elég mutatós, nem fűlött a foga ahhoz, hogy előadja, úgy érezte, játékának virtuozitása nem tudna kellőképpen kidomborodni benne. A folytatás olyan frappáns, mintha kitalált történet volna, ám igaz. Paganini, aki a *Harold* 1834-es ősbemutatójára nem ment el, 1838-ban egy hangverse nyen mégis meghallgatta a művet, és oly mértékben magával ragadta az általa korábban visszautasított darab varázsa, hogy felment a pódiumra, és a tomboló közönség szeme láttára letérdelve kezét csókolt Berlioznak (ezt egy korabeli rajz is megörökítette), pár nappal később pedig egy gratuláló levéllel és egy húszezer frankos csekkel nyomatékosította a hódoló gesztust. Ilyen romantikusok voltak ezek a romantikusok.

A *Harold Itáliában* egyesíti a versenymű műfaját a négytétel szimfóniáéval. A szólóhangszer – a

brácsa – nem dekoratív szólamot játszik, személyiséget megjelenítve deklamál, belső monológot mond. Ő Harold, a magányos vándor, aki azért bujdokol idegenben, hogy felejtessen, de bárhová és bármilyen élethelyzetbe vetődik – először a hegyekbe, majd imát zsolozsmázó zarándokok közé, ezután az Abruzzók egy hegylakójának szerenádját hallja, végül rablók orgiájának közepébe csöppen –, mindig, minden tételben a saját dallamával válaszol a zene új fejleményeire. Vagyis szegény dúlt lelkű, világfájdalmas főhős mindenhová cipeli magával belső diszharmonióját és melankóliáját: önmagát – Harold nem tud szabadulni Haroldtól, nem képes lerakni saját személyiségének terhet. A költői tartalom – a „mondanivaló” – kompozíciós eszközben is megnyilvánul: ez nem más, mint az összes tételben visszatérő alapidallam, amely által a mű minden melódiagazdagsága ellenére monotematikussá válik, ez pedig a romantikus zenében nem negatívum, hanem erény, összetartó abroncs. Omnia ex uno. A monotematizmust megvalósító *idée fixe* technikát Berlioz már a *Fantasztikus szimfóniában* is alkalmazta – és tökélyre fejlesztette. És ha ennyi jó kevés, a finálé bevezetőjében Berlioz Beethoven 9. szimfóniájának dramaturgiai fogását megismételve egymás után visszaidézi a korábbi tételeket.

A Magyar Rádió Szimfonikus Zenekarának koncertjén az együttes vezető karmestere, Riccardo Frizza vezényletével és a brácsa szólamvezető, szólóbrácsás Máté Győző közreműködésével hangzott el Berlioz *Haroldja*. Frizza biztos kezű karmester, energikusan irányít, zenélését hatá-

rozott tempóérzék és markáns ritmika, a zene folyamatai, a kibontakozás és fejlesztés iránti erős érzék és igény jellemzi, valamint a hangszívek kiaknázásának céltudatos törekvése. Nem a kamarazenei részletek karmestere, hanem a nagy, erős és telt tuttiké, keze alatt a hatásos csúcspontok szólalnak meg igazán testreszabottan. Drámai alkatú muzsikos, akinek vezényletével értelemszerűen a *Harold Itáliában* is elsősorban a mű nagy kitárulkozásainak pillanataiban érvényesült igazán vonzón és közvetlenül.

A szólista, Máté Győző kulturált, érzékeny muzsikos, és igen jó brácsás. A mélyhegedű más játékosait – nemritkán szólistákat is – megkísérti olykor a disztónálás (magyarul: a hamis játék) és a salakos tónus réme. Máté Győző játékában az egész mű során egyszer sem kellett felfigyelni effélére. Technikailag gondozott, választékos kidolgozású szólókat hallottunk tőle, és a négytétéles mű hangszeres akadályait is gond nélkül győzte, szép tónussal, tisztán, adekvát karakterizálással játszott. Egyetlen hiányérzete lehetett csak a zenehallgatónak: megszólalásaikor a művész mind hangvolumenben, mind a gesztusok határozottságában, intenzitásában adhatott volna önmagából többet, lehetett volna élénkebb, határozottabb, indulat- és érzelemgazdagabb. Játéka így kicsit visszafogottnak hatott a teljes mű során, és a zenehallgató aligha szabadulhatott attól a feltételezéstől, hogy ez részben talán a zenekari muzsikusi státussal függ össze: azzal, hogy a kitűnő muzsikos élete nagy részét egy kollektív tagjaként éppen azzal tölti, hogy kötelességszerűen visszafogja

zenei megnyilvánulásait, végtére is a zenekarban nem szólistaként, hanem egy szólam részeként van jelen. Ilyen értelemben a Berlioz-mű előadásakor kicsit Máté Győző is abba a helyzetbe került, mint maga Harold, Byron és Berlioz hőse: szívesen szabadult volna önmagától, de nem tudott. A csiszolt, kulturált tolmácsolást a közönség lelkes és hosszú tapssal honorálta, amelyre válaszként Máté Győző a brácsaszólam muzsikusaival közösen Bartók-ráadást játszott: a *Negyvennégy hegedűduó Szól a duda* tételét, amelynek előadásában ütőgardonon a Magyar Rádió Művészeti Együtteseinek titkára, *Kardos István* is részt vett.

Az – egyébként szenvedélyesen anglofón – Berliozhoz igencsak illett Byron világa, és persze illett a *Childe Harold* individualizmusa is. Szegény Harold, nem tudta, hogyan szabaduljon az emlékeitől – az életétől, amely mindenhová elkísérte. Bezzeg az idős Giuseppe Verdi (1813–1901) ismerte a receptet. Bár teljes pályafutása során hatalmas egójú individuumokról írt zenés színpadi drámákat, sőt még a *Requiem* is színpadias zene, idős fejjel, a *Quattro pezzi sacri* – Négy szent darab – című sorozat megalkotásakor mégis rátalált a közösségi alázat hangjára. Kórusmuzsikát írt, amelyben ugyan bőven akadnak színpadias hatású részletek is, a teljes négytétéles mű azonban a hitben való feloldódásról, a személyiség feloldásáról és boldog önátadásáról szól. „Aki elveszti az életét Énért, megtartja azt” (Lukács 17:33).

Érdekes és hatásos a négy tétel előadó-apparátusának váltakozása: a páratlan számú, szelídebb-lágyabb hangvételű darabok (1., 3.) a cappella

fogalmazásúak, a drámaibb, erőteljesebb párosak (2., 4.) zenekari kíséretet kapnak. Így sajátosan hullámzó hangzásdramaturgia jön létre, amelyet Riccardo Frizza és a vezényléstével magas színvonalon éneklő *Magyar Rádió Énekkara* (karigazgató: *Pad Zoltán*) kitűnően kamatoztatott. Gazdag és változatos hangzással énekelt a kórus, legfeljebb a fortissimók egyikét-másikat érezhettük olykor kissé túlvezéreltnek, és talán csak a legmagasabb hangzástartomány szólalt meg olykor élesen, általános-ságban azonban igényesen kidolgo-

zott és gonddal előkészített produkciót hallottunk, amelyben Riccardo Frizza vezénylésének sikerült felmutatnia a ciklus karaktervilágának sokszínűségét a legvisszafogottabb pianissimók pasztellhangzásaitól a drámai csúcspontok kitáruló fortissimóiig, az áhítat, a pátosz vagy a meditatív pillanatok lehetőségeit sem hagyva kihasználatlanul.

A Magyar Rádió Művészeti Együtteseinek Berlioz–Verdi hangversenye, Zeneakadémia, 2023. szeptember 20. Vezényelt: **Riccardo Frizza**. Közreműködött: **Máté Győző** (brácsa).

Stuber Andrea

Zene nélkül mit érek én

118

A 42 éves Szente Vajk színész-rendező-író gyerekként lépett először színpadra, Békéscsabán, a Jókai Színház *Légy jó mindhalálig*-előadásának Doroghy Sanyijaként. A kultúrához, a művészetekhez minden biztonnyal von haus aus kötődik, hiszen édesapja a Csabagyöngye Kulturális Központ igazgatója, aki maga is színházi szerző olykor, gyerekdarabok írója. Távolabbról nézve nem is látszik már tisztán, hogy a Szente család fentről lefelé vagy lentől felfelé alakult színházi alkotói dinasztiává. (Egyben céggé, üzleti vállalkozássá. Ez onnan tudható, hogy volt egy kellemetlen költségvetési ügyük, minek következtében Szente Vajkot és tettestársait 2020-ban jogerősen egy év börtönbüntetésre ítélték, két évre felfüggesztve. A felfüggesztés 2022-ben lejárt, 2023 tavaszán Szente Vajk a magyar nemzeti kultúra, művészi alkotómunka

területén végzett kiemelkedő művészeti értékkeremtő munkája elismeréseként Magyarország Érdemes Művésze díjban részesült.)

Színházi intézeti források szerint tizenöt évesen szerepelt a Madách Színház *Lúdas Matyijában* Galiba libaként, Cseke Péter rendezésében. Talán innen ered a kapcsolatuk, amely mostanra több szinten is összefűzi őket. Ha nem innen, akkor a *Páratlan páros 2.-ből*. Mindenesetre közösen vezetik a kecskeméti Katona József Nemzeti Színházat – Cseke Péter az igazgató, Szente Vajk a főrendező –, és amikor Szente Vajk ír-rendez egy nagyszabású, a kurzusnak oly kedves Puskás-musicalt (a fideszes politikus Szabó László produceri közreműködésével), akkor abban jut színészi feladat Cseke Péternek is. Maga Szente Vajk a *Volt egyszer egy csapat* című 2005-ös focimusicalben

való részvételét tekinti az első Madách színházi szerepének. Addigra már végzett a Pesti Magyar Színház Színiakadémiáján – a legnagyobbaktól tanult a színpadon, nyilatkozta –, és eltöltött pár dolgos színészi évet a debreceni Csokonai Színházban. (Látam Kurácsi mama legkisebb fiaként, de nem emlékszem rá.) Ugyanez idő tájt átvett néhány szerepet a Madáchban, például a *Páratlan páros* 2.-ben.

2011 lett aztán Sente Vajk nagy éve: egyrészt ekkor indult a Magyar Televízióban a *Szeretlek, Magyarországi!* című vetélkedő, amelynek műsorvezetőjeként országos ismertségre és népszerűsége tett szert, amit aztán még bővített a *Honfoglaló* című, Duna televíziós kvízműsor vezetőjeként. Másrészt a Madách Színház musicalpályázatának (társ)győztese lett a Bolba Lajos – Sente Vajk – Galambos Attila alkotta *Csoportterápia* című „mjuzikel kámedivel”. Innentől kezdve onnipotens színházi ember: már nemcsak színészként, de szerzőként és rendezőként is megnyílt előtte az út a Madách Színházba és azon túl is. Például a filmhez. Sente Vajk Rákay Philip és Kis-Szabó Márk mellett társ-forgatókönyvírója minden idők eddigi legdrágább magyar filmjének, a *Most vagy soha!* címűnek. (Amely a Petőfi-bicentenárium utáni esztendőben kerül a mozikba.)

Az elmúlt évtized alatt Sente Vajk a kommersz színház alapembere lett. Írt és átírt, feldolgozott jó néhány művet. Azokat többfelé megrendezte. Ha nem ő, akkor az előadásaiban szereplő színészek rendezték meg, vitték tovább. Így terjedt el és aratott sikert országszerte a *Csoportterápia*, a *Leánybúcsú* vagy a *Meseautó*. Nagy színésznőtől tudom, hogy Sente Vajkkal dolgozni megnyugtató, biztonságos, jó

érzés. Felkészülten, nyugodtan, rengeteg ötlettel és sok energiával lát neki a rendezésnek. Nézőként magam is megerősíthetem, hogy a munkáiból a munka soha nem hiányzik.

Magától értetődik, hogy Sente Vajk úgy kell a vidéki színházaknak, valamint egyik-másik fővárosi bulvárszínháznak, akár egy falat kenyér. Mit falat... mint egy több szezonra elég kenyérszállítmány. Sente Vajk tisztos szórakoztatóipari szakember, produkciói kiszámíthatóan, megbízhatóan sikeresek és minden értelemben kockázatmentesek. Arról nem tanúskodnak, hogy az alkotó mit gondol a világról, csak arról, hogy mit gondol a színházról. Nevezetesen: legyen benne zene, tempó, pontosság, sok ember nézze, azok pedig kapják meg, amiért jöttek. „A színházban az első tíz percben rá kell vezetni a nézőt a hangulatra, hogy azután minél gyakrabban felneveljen” – mondja egy interjúbán.

Sente Vajk alkotói pályája két úton halad. Az egyik a zenés színház. Úgy fog a dologhoz, hogy mindig neki, jól bevált musical a feladat (mint a kecskeméti *Elisabeth*), vagy zenés vígjáték, vagy operett. Az utóbbit is könnyedén musicalelteti (mint a *Luxemburg grófját*). Füstköd, fénypázmák, dinamikus mozgatott szereplőtömegek, érzelmes kettősök – ezek az ismertetőjegyek. Sente Vajk elsődleges ambíciója azonban mégis a nagy nézőtér elé szánt, nemzeti érzületet hevítő, látványos, magyar tematikájú musical. Mint a Puskás Ferencről szóló vagy a Jókai-regény alapján készült *Kőszívű – a Baradlay-legenda* („A májusi ősbemutató óta már harmincezer nézőt ragadt magával, minden alkalommal álló tapos sikert aratva köztük – híreli az

előadás reklámszpotja). Érdekes volt a rendezőnek, hogy amikor két éve először nyúlt a klasszikus dráma-irodalomhoz – Shakespeare *Rómeó és Júliá*jához –, azt is pont úgy vitte színre Kecskeméten, mintha modern kori musical lenne. Megzenésíttette Szemenyei Jánossal, s a Capuletek meg a Montague-k ellentétét egymással versengő divatházak konfliktusaként ábrázolta. Ez a koncepció sem a darabnak, sem a címszerepet adó két fiatal színésznek nem igazán kedvezett. Némi aggodalommal tölt el, hogy a most kezdődött szezonban Sente Vajk Csehov *Három nővérét* fogja rendezni Kecskeméten. Nem kizárt, hogy azt már a Budapesti Operettszínház igazgatójaként abszolválja majd, hiszen megpályázta a posztot. (Első kísérletre, öt évvel ezelőtt, nem nyert.)

A másik műfaj, amelyben íróként és rendezőként Sente Vajk rendszeresen és eredményesen működik, az a prózai vígjáték. Ehhez legfőképpen a Játékszín biztosítja a terepet számára. E ponton talán helye lenne egy bekezdésnek arról, hogy csak egyszer jártam premieren a Bank Tamás vezette Játékszínben, de akkor ott több politikus ült a nézőtéren, mint ahányat összesen láttam színházban eddig. (Végül is... Kádár János is a Vidám Színpadra járt.) Talán ki kellene térnem arra is, hogy magán-színház léte a Játékszín meglehetősen állami támogatásban részesül, az ún. előadó-művészeti többlettámogatásból tavaly 210 millió forintot kapott, és az idei spórolás közepette is jutott neki 66 millió. Azt nem tudni, hogy például a 9000–12 900 forintos jeggyel megtekinthető *Aranylakodalom* esetében – mert ahhoz az előadáshoz fogok kilyukadni, az képezi cikkem

tulajdonképpen tárgyát – a Játékszín működését finanszírozzuk az adóforintjainkkal, vagy a profitját növeljük. De ebben a modellben valószínűleg a nézőktől kellene és lehetne többet kérni a Sente Vajk-féle betonbiztos szórakoztatásért.

Minden jel arra utal, hogy Sente Vajk a bohózati technikát angolszász darabokon tanulta ki – azok mögött is ott lengedez valahol Feydeau köpönyege. És bár szerzőnk nem egy Neil Simon, még csak egy Ray Cooney sem, de épkézláb művei megállják helyüket a magyar színházi élet héthátárában. Sente Vajk vígjátékai nem is próbálnak úgy tenni, mintha a szereplőknek vagy a történetnek bármi köze lenne hozzánk, mai magyarokhoz. (Ha csak annyiban nem, hogy a szövegbe bőségesen elhelyezett par excellence vicceket a „régiszülöttek” ismerhetik már.) A *Legénybúcsú* hősei angol (nevet viselő) orvosok – Nagy Sándor és Sente Vajk megformálásában. Úgy robbantak be a Játékszínbe, hogy a produkció 2019 óta több mint 150 előadást ért meg, és idén Sente Vajk a folytatást is megalkotta: ez az *Aranylakodalom*.

A történetébe nemigen érdemes belemenni. Ha megtennénk, esetleg értetlenkednénk. Például hogy az egyszeri nagypapa miért hord magával parókákkal és jelmezekkel teli bőröndöt. (Természetesen azért, hogy a két főszereplő kínjában álruhát ölthessen, öregembernek, öregasszonynak adva ki magát.) Vagy azon is fennakadhatnánk, hogy Sente Vajk orvosfigurája mennyire nem ért az újraélesztéshez. De mindegy. Szerzőként Sente Vajk biztonsággal használ tipikus vígjátéki eszközöket, sztereotípiákat, sablonokat. Ügyesen pattintgatja a komédia patentjait, még ha azok kissé

elnyűttek, lehasználtak is. Beküld a színre rámenős nőt egy szál fehérneműben, csúcsbuta fiatal lányt, vérmes anyósfigurát, korlátolt rendőrt. Mindenekelőtt pedig a két férfit, aki szorult helyzetében hazugságözönt indít, aztán viszi az ár. Az író elsősorban félreértéseket gyárt, hogy legyen mit kiaknázni. Ha az egyik szereplő egy nőt rejtett az ajtó mögé, a másik viszont már egy férfit fedez fel ugyanott, akkor hosszú, vicces dialógust lehet előadni úgy, hogy egyik a másikat melegnek higgye.

Az *Aranylakodalom* textusában sok a hozott anyag, de biztosan van Szent Vajknak saját humora is. Öniróniája okvetlenül, ezt jelzi, hogy számos kegyetlen poént sütnék el a darabban a főhős rovására az alacsony termete okán. És hát ezt a szerepet Szent Vajk rendező magára osztotta. Partnere, régi színésztársa Nagy Sándor, aki meglehetősen nyereség számára. Nagy Sándor színesebb, technikásabb, virtuózabb színész. Mellette

Szente Vajk nyugodtan lehet visszafogott, már-már szerény, szétszórt és kifelé figyelőbb. (A közönség fürkészése és helyenként a hangvétele Kern Andrásra emlékeztet kicsit. Távolról.)

Az előadás két és háromnegyed órája alatt külön figyelmet fordítottam arra, hogy észrevegyem, ha akár csak egyetlen kis poén, geg vagy nota bene ide szól, a budapesti nézőknek, egy 2023-as pénteken. Jelentem, volt ilyen! Nagy Sándor brit orvosa a Gloria név hallatán énekelni kezdte az *István, a király*ból a Gloria, gloria in excelsis Deót. Sőt, még egy! A rendőr, akit nem akartak beengedni, azt kiabálta kintől, hogy türelme, mint a jó migráns: nem ismer határt. Akadt aztán Szerednyei Bélának egy formás kis gázszerelési magánszáma. De ott nem beszéltek, nem utaltak semmire.

Aranylakodalom. A Játékszín előadása. Főbb szereplők: **Nagy Sándor, Szent Vajk, Szerednyei Béla, Gáspár Kata, Náray Erika, Kovács Gyopár.** Díszlet, jelmez: **Kovács Yvette Alida.** Írta, rendezte: **Szent Vajk.**

121

Vadas József

Csaták a Lánchíd körül

A Lánchíd, amely másfél évig tartó felújítását követően ismét járható, jelkép. Azért készült, hogy – miként Széchenyi fogalmazott – „az ország kettészakított szívét véglegesen egybe lehessen forrasztani”. Az első állandó összeköttetés a Regensburg alatti Dunán, így nem csupán a majdani egységes főváros előhírnöke. A nemzetté válás folyamatában az ipari forradalom és vele a születő modern világ követe is egyszersmind a re-

formkori – lényegében még feudális – Magyarországon. Nem kőből készült, mint a hidak sok évszázadon át, hanem vasból, amelynek gyártását egy új és olcsónak számító technológiával a kokszt alkalmazása tette lehetővé. 1779-es prototípusát a tizenkilencedik század elején Angliában és az Egyesült Államokban egész sor társa követi. Szellős konstrukciónkon ugyanis szabadon átömlik a víz, nem feltétlenül sodorják el a megáradt

folyók. Az öntöttvas kezdetben olyanmire szokatlan építőanyag volt, hogy akkoriban még rejteni illett a Lánchídnál alig néhány évvel korábbi Buckingham-palota (1825–30) vagy a British Museum (1823–46) falaiban. Használatában az áttörést az 1851-es Great Exhibition (a Londonban rendezett első világkiállítás) hozta a Kristálypalotával, de alkalmazása középületekben és elegáns házakban legfeljebb szemérmesen tartózkodó belső oszlopokra korlátozódott a múlt századfordulón.

Szimbóluma ugyanakkor ez az objektum a gazdaságban a hitel, a szellemi életben a tudomány szerepének erősítését szorgalmazó Széchenyi István harcos patriotizmusának is. Létesítésének merőben formális magyarázata életének az a sokat emlegetett epizódja, miszerint 1820 telén beteg apját szeretete volna Bécsben meglátogatni, de a zajló Dunán nem lehetett átkelni. Gondolatát valójában a haladás következetes képviselőjeként vetette fel és szinte megszállottként valósította meg. Kezdeményezésére alakult meg 1832-ben a Hídegylet; ennek következtént utazott két évvel később az ipari nagyhatalom Angliába és vette fel a kapcsolatot a beruházás leendő tervezőjével. William Tierney Clark, a Temzén átívelő Hammersmith (1827) és az épp akkoriban elkészült Marlow Bridge mérnöke hamarosan Pestre látogatva vázolta elképzeléseit. A legnagyobb magyar meghatározó szerepet játszott a beruházásról határozó 1836-os törvény, majd a rá következő esztendőben a Lánchíd Részvénytársaság létrejöttében is; elképzelése finanszírozásához a korszak vezető bankárait (Sina György, Wodianer Sámuel és fia, Salomon

Rothschild) sikerült megnyernie. Majd amikor 1842-ben az alapító leteleivel megkezdődött az építkezés, azért költözött a hajdani Ullmann (a mai Belügyminisztérium helyén álló) palotába, hogy készültét folyamatosan szemmel tarthassa. Izgatottságához legfeljebb szorongása mérhető. „A híd nem készül el. Romként fog itten állani” – olvasható naplójában több kudarcos művelet után, 1848. augusztus 13-án, alig két héttel az utolsó lánc felfüggesztése előtt.

Ha túlzott volt is a pesszimizmusa, kétségeit korántsem tekinthetjük alaptalannak. A korabeli magyar viszonyok között kockázatos kimenetelű vállalkozásba fogott; az egyik bal esetben maga is a folyóba esett, csak kivételes úszótudása mentette meg az életét. Nem csupán a legkényesebb darabokat – a láncokat – kellett ugyanis Angliában legyártani és onnan ide szállítani; így pusztán néhány kisebb tartozék készült itteni műhelyekben. A szűkös adottságokra jellemző, hogy a pilonok alapjául szolgáló gránitot Mauthausenban bányászták, a korláthoz és a függesztőrudakhoz a fát Szlavóniából hozták, jóformán csak a sóskúti (fagyálló) mészke és a téglavolt hazai. Hiányoztak a szakemberek is; a mintegy ezer-ezerkétszáz munkás egyharmada külföldről érkezett. Széchenyi személyes tragédiája, hogy alkotása 1849 őszi átadásán a döblingi intézet lakójaként már nem lehetett jelen. „A híd emelkedik, Széchenyi hanyatlik” – összegezte hőseinek paradoxonját Lengyel József a műtárgy történetét feldolgozó fikciós dokumentumregényében. A sors kegyetlen húzását a hálás utókor korrigálta 1899-ben, amikor készen sosem látott fő művét, az akkor ötvenéves hidat róla nevezte el.

Előéletével a híd nem mellesleg arról is tanúskodik, hogy körülményeskedésben annak idején szintén nem álltunk hadilábon. Hiába hirdetett funkciójánál fogva egységet, már kétszáz évvel ezelőtt sem volt könnyű az elképzelés megvalósításában mindenben egyezsége jutnunk. Nem csupán a legalkalmasabb helyszín kiválasztásán gondolkodtak elődeink patópáloosan, mígnem az 1838-as pusztító árvíz valamennyi érintett felet kijózanított az ügy halaszthatatlan fontosságáról. Hátráltatta azonban a haladást, hogy az egyik főrésztvevő – a Wodianer bankárház – a tervező személyére alternatív javaslattal állt elő: még 1837-ben Pestre hívta George Rennie-t. Addig elsősorban az apja által épített kőhidak munkálataiban segédkezett, négy tervének egyike is ilyen volt. Felkeresésével személyileg kényes helyzet állt elő, mivel W. T. Clark történetesen a konkurencia családjának üzemében tanulva kezdte a pályáját. Hogy nehezebb legyen a választás, a besztercebányai vashámor-tulajdonos személyében egy hazai önjelölt is jelentkezett. Maderspach Károly a harmincas években több vashidat épített a Felvidéken; igaz, ezek jóval kisebbek voltak, mint a Pest és Buda közötti távolság. Ez a körülmény legfeljebb könnyített a pályázat bírálójának dolgán, mert a formálódó közjogi viszonyok között nem az ügy eltökélt harcosa döntött egyedül, akármilyen vitathatatlan tekintélynek számított Széchenyi. A törvényhozás harminc tagból álló Országos Gyűlése a már addig is befutónak látszó eredeti elképzelésnek adott 1838 szeptemberében szabad jelzést. Ezt követően kellett vele együttműködő építésvezetőt találni, mivel W. T. Clark – kötelezettségeire tekintettel – folyamatos

ittlétre nem vállalkozott. Egy skót mérnökre esett a választás. A Clark Ádámként ismert (utóbb nálunk megtelepedett) gépésznek fiatal kora ellenére volt már némi tapasztalata a magyarországi viszonyokról; a harmincas évtized közepén a Dunagőzhajózási Részvénytársaságnál dolgozott egy kotróhajón. Nem lehetünk eléggé hálásak neki, hogy igent mondott a felkérésre és az angliainál nagyságrendekkel nehezebb körülmények között híven sikerült megvalósítania tekintélyes névrokonának elképzeléseit.

Nem ment sokkal simábban a hamarosan százhetvenöt éves szerkezet közelmúltban lezajlott renoválása sem. Azért vált ez időszerűvé, mert noha az első világháború elején át esett egy komolyabb korszerűsítésen (a faelemeket ekkor cserélték ki vasra), majd a második világháborút követően, minthogy a hidat a németek a Dunába robbantották, jelentős részben újra kellett tehát építeni; ekkor szélesítették ki a pilonokat, hogy két sávban egymás mellett elférjenek az autóbuszok. De átfogó rekonstrukció híján folyamatos karbantartása (és a hetvenes-nyolcvanas évek nagyjavításai) ellenére állapota annyira romlott, hogy a 2012-es hídjelentés azonnali beavatkozásra szólította fel az illetékeseket. A munka ekkor meg is kezdődött: első fázisaként egy konzorcium hozzálátott a tervezéshez, a procedura azonban enyhén szólva csigatempóban folyt. Így csak 2016 tavaszán kapták meg az építési engedélyt, a kiviteli terveket újabb egy múlva hagyták jóvá. 2017. március 13-án a 444 arról adott hírt, hogy „valószínűleg még az idén nekilátnak a Lánchíd és az alagút felújításának”, összköltségét ekkor több mint huszonkétfemilliárdra becsülték. Aztán

megint eltelt egy év, mire a fővárosi közgyűlés – még a korábbi – szerződést kötött az illetékes hatósággal a közbeszerzési eljárás lefolytatására. Nem sokkal később a testület felhatalmazta a vezetést, hogy tárgyalásokat kezdjen többletforrásért a kormányzattal, mert akkorra már olyan kritikus helyzet állt elő, aminek orvoslására önerőből az önkormányzat nem volt képes. Tarlós István sikerrel járt, kapott magára a hídra hat milliárdot azzal a feltétellel, hogy az építkezés és vele a lezárás nem tarthat tizenhét hónapról tovább. Most már akár neki is láthattak volna a tényleges kivitelezésnek, csak hogy a 2019 őszi önkormányzati választás új helyzetet teremtett; ellenzéki testület és főpolgármester vette át Budapest irányítását. Mint sok más esetben, ez ügyben is nehéz helyzetben találta magát: a még nyáron meghirdetett közbeszerzési eljárást kénytelen volt januárban eredménytelennek minősíteni, mivel valamennyi ajánlat meghaladta a fedezetet. Jobb híján első lépésként súlykorlátozást rendelt el az öt tonnánál nehezebb járművek kitiltásával, majd júliusban újabb közbeszerzési pályázatot írt ki – az alagút tatarozását elhalasztva, a feladatot magára a hídra korlátozva. Év végére kiderült, hogy amit Hollik István több hónapja tartó „szerencsétlenkedésnek” minősített, valójában a sikertelenség konzekvenciáin alapuló felkészülés volt: 2021 januárjában így győztest hirdethettek. Budapest átutalta a teljes összeget a BKK-nak, a tervek alapján megkezdődtek és a vállalt határidő előtt, most augusztusban befejeződtek a munkálatok.

A Pest/Buda internetes portál tíz pontban összegezte a változásokat. Élére magától értetődően a műsza-

kiak kerültek: megszüntették a váz rozsdásodását, a vasbeton pályát pedig könnyebb és jobban szigetelő acélszerkezetre cserélték. Ennél jóval látványosabb azonban a híd valamennyi fémelemének a korábban sötétebb – ezüstösen csillogó, lágyan kékesszürke – színe. Jó érzés látni a Buda címeréből hídfővédővé avanzsált kőoroszlánok (Marschalkó János műveinek) igényes restaurálását, a címerek és feliratok gondos megtisztítását, a világítás korszerűsítését ledes égőkkel. Még a patinás kandeláberek cseréjét is új öntvényű és kissé harsány replikákra. (A megkopott régieket árverésen értékesítették, az így befolyt ötvenmilliót a testvérváros Beregszász kapta.) Nem sorolom tovább a részleteket, amelyek csupán szerény hozzájárulásnak tekinthetők a nagy egész – valójában egy műalkotás – zavartalan érvényesüléséhez. A Lánchíd ugyanis – szinte sosem ejtünk szót róla – nem egyszerűen ipari-műszaki létesítmény, amely a maga nemében a high-tech egyik korabeli csúcsteljesítménye. Ahogy a magyar klasszicizmus elismert kutatója, a művészettörténész Bibó István megállapította róla: építészeti mű, amelyben gyönyörködni lehet. A kapuk decens klasszicizmusának, a láncok kecses íveinek és azok sikeresen eltalált arányainak köszönhetően „mint művészeti alkotás is a legelsőkhöz tartozik”. Már ránézésre érzékelhető kivételesen sikerült volta, elég egy pillantást vetni összehasonlításként W. T. Clark más konstrukcióira. Meg arra gondolni, milyen szerencsésen illeszkedik ez a mű a környezetébe. Megint Bibóval érvelnék: „Az a mód [...], ahogy a híd a világon szinte egyedülálló városké-

pi adottságokhoz alkalmazkodik, s ahogy azokat kihasználja.”

„A Lánchíd magosan emelkedő ívei alatt ment át a régi Magyarország az új Magyarországba” – írta Krúdy 1915-ben, a híd átépítésének apropóján, a reformkori küzdelmekre és a márciusi ifjak cselekedeteire emlékeztetve olvasóit. Akkor még nem sejthette, hogy 1918. október 28-án ez lesz a színhelye történelmünk egy újabb fontos fejezetének kezdetén a „lánchídi csatának”. A Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezésére áhító tömeg ütközött meg akkor itt a Tisza István rendszerének képviselőjében fellépő rendőrökkel. Csak remélni lehet, hogy a fővárosnak az augusztus 4-i hídavató alkalmából rendezett békés piknikje utóbb szintén emblematiszikus értelmet nyer. A hidat életre hívó két gondolat – a fejlett világhoz való felzárkózás és az összefogás – napjaink kihívásai révén ismét aktuális válópontjainak tudatosításával. A fenntarthatóság mind elementá-

risabb követelményeinek jegyében fogant élhető város program részeként Budapest továbbra sem szeretné ráengedni az autósokat a hídra, a kormány viszont erre hivatkozva egyelőre nem utalta át a felújítására megígért összeget. Úgy döntött, vélhetően nem csak spórolásból, egyelőre halasztást szenvednek azok a tervbe vett projektek (legújabbban mindenekelőtt a Galvani híd), amelyek a belvárosi járműközlekedés csillapítására, az átmenőforgalom elterelésére lennének hivatottak, s lehetővé tették, hogy az embereknek eszükbe se jusson a Lánchíd. Hogy a főváros nevezetessége, mint Prágában a Károly-híd, a gyalogosoké maradjon. A haladás és maradás erői közötti küzdelem, Széchenyi korának fogalmaival élve, az ökológia frontján Magyarországon még továbbra is zajlik.

A Lánchíd felújítása. Terv: FŐMTERV–MSc–CéH konzorcium és FŐMTERV Zrt. Kivitelező: A-Híd Építő Zrt.

125

Vászárhelyi Mária

Menekülés a tények elől

Tényszegény világban élünk, és ez egyre inkább így lesz. Miközben a technológiai fejlődés eredményeként az információk valóságos lavinaként zúdulnak az emberekre, és aki akar, az sem tud elmenekülni ezek elől, valójában egyre kevesebb ismerethez jutunk hozzá. Lassan közhelyszámba menő megállapítás, hogy a „tények utáni világban élünk”, és ez nem csak a hazai, teljesen eltorzult nyilvánosságra igaz, globális jelenség.

S bár a médiafogyasztó közönség a demokratikus világban is egyre inkább elbizonytalanodik a kontrollálatlanul rázúduló információdömpingben, a valódi plurális médiavilágban mégis sokkal nagyobb esélye van a hírfogyasztónak arra, hogy eligazodjon a hírek és vélemények világában, több forrás segítségével ellenőrizze az információk valóságtartalmát, mint ott, ahol a hatalom a legkülönbözőbb eszközökkel próbálja

monopolizálni a tájékoztatást. Nemcsak a tömegtájékoztatási eszközök politikai uralom alá vonásával, a médiapiac befolyásolásával, a hatalmi központ irányítása alatt előállított dezinformációkkal, fake newsok terjesztésével, konteókkal, hanem a tények száműzésével is manipulálják a nyilvánosságot.

Az autokratikus, populista hatalmaknak ugyanis éppen a tények a legnagyobb ellenségeik, hiszen a valóságról legalább valamelyest objektív képet ezek segítségével nyerhet a közönség. Márpedig a populizmus legfontosabb fegyvere, a propaganda alternatív valóságot épít közönsége számára, és ebbe nem hagyja beférkőzni a propagandát szétziláló tényeket. A közvetlenül a hatalom befolyása alatt működő nyilvános fórumok dezinformációkkal hamis hírekkel helyettesítik a tényeket, vannak azonban olyan orgánumok, amelyek sokkal körmonfontabban, a függetlenség látszatát fenntartva válnak a soft politikai propaganda eszközévé. Mégpedig oly módon, hogy egyrészt bizonyos, a hatalom számára különösen kellemetlen témákat nem érintenek, másrészt pedig egyre kevesebb felületet biztosítanak a tények világának.

A látszólag független, de állami reklámmegrendelésekkel jól kitömött ATV egyebek mellett azzal tesz szívességet a hatalomnak, hogy műsoraiból igyekszik száműzni a tényeket és egyre nagyobb teret enged a véleményeknek. Ennek egyik leglátványosabb példája a *Mai téma* című közéleti vitaműsor eltüntetése volt. A *Mai téma* minden este a főműsoridő második felében, a véleményfürdővel felérő *Egyenes beszéd* után jelentkezett. A műsor fókuszában egyetlen, napi aktualitással rendelkező téma

szerepelt, ezt vitatta meg három meghívott vendég a műsorvezetővel. Kezdetben a meghívott vendégek mindegyike pártpolitikailag nem elkötelezett, független szakértő volt, akik ideológiai felhangok nélkül szakmai vitát folytattak az adott kérdésről. A műsorban szakmailag megalapozott érvek és ellenérvek feszültek egymásnak, a szakértők többségéről a laikus közönség nem is tudhatta, hogy vannak-e politikai kötődéseik, és ha igen, akkor milyen irányba. Komoly szakmai tekintéllyel rendelkező szakértők beszélgettek, vitatkoztak gazdaságról, oktatásról, egészségügyről, szociális kérdésekről és nemzetközi politikáról. Akkoriban talán ez volt az egyetlen olyan vitaműsor a teljes hazai műsorfolyamban, ahol nem politikai, hanem több nézőpontot megjelenítő szakmai vita zajlott.

Feltételezem, ez lehetett a probléma a *Mai témával*, mert gyorsan megindult a tények „felvizezése”. Egy idő után a három meghívott közül előbb egy, majd esetenként kettő politikus volt jelen. A műsort egyébként különösen felértékelte az orosz–ukrán háború kitörése, mivel ebben a kérdésben még a politikailag tájékozottabb néző is segítségre szorult. Számos, korábban a nyilvánosság számára alig ismert vagy ismeretlen kiváló katonai szakértő, geopolitikai elemző, a térséget jól ismerő tudós segített értelmezni a napi történéseket, a katonai és harcászati kérdéseket. Tapasztalataim szerint a háború kezdeti időszakában ez a műsor segítette leginkább a laikus közvéleményt a rendkívül bonyolult és veszélyes helyzet megértésében. Aztán egyik napról a másikra a műsor eltűnt a képernyőről, helyére újabb véleményműsor ke-

rült, amelyben három – többnyire ellenzéki – politikus kommentálja a nap eseményeit, és így az *Egyenes beszéd*ben folyó parttalan vita folytatódik.

Nem akarom azt állítani, hogy ez az egyetlen szívesség, amelyet az ellenzéki látszatát keltő ATV a kormánypártoknak tesz. Hiszen a véleményműsorokba meghívott politikai elemzők többsége is inkább „langyos”, gyakran unalmas kritikát fogalmaz meg a kormánnyal szemben. A karakteresen kormánykritikus vélemények már régen eltűntek a műsorokból. Talán nem áll messze a valóságtól az a feltételezés, hogy a kormánypártok már 2010-ben eljuttatták a szerkesztőséghez azoknak az élesen kritikus véleményformálóknak a listáját, akiket nem szeretnének viszontlátni a csatorna műsoraiban. Így szűnhetett meg például rögtön a kormányváltást követően az ATV legnézettebb műsora, a *Sajtóklub*, és feltételezhetően az újságírói szabadság korlátozása miatt távozott a csatornától jó néhány szakmailag elismert szerkesztő és műsorvezető is.

Ugyanakkor az igazsághoz hozzátartozik, hogy az ATV Híradója korrekt módon tájékoztat a napi politikai történésekről, itt a probléma inkább azzal van, amiről nem tájékoztat. Mert úgy képelem, hogy nemcsak a nem szívesen látott közszereplőkről és műsorokról, hanem a tabuként kezelendő témákról is eljuttatta a listáját a kormány a csatorna vezetőinek, akik ezt azóta is sorvezetőként használják.

A tények felvizezése, elhallgatása, a szakmai viták száműzése a médiából azért is tragikus, mert a közvélemény-kutatások egyértelműen jelzik, hogy a közönség egyre inkább

elbizonytalanodik a valóság értelmezésében. Illetve abban is, hogy egyáltalán léteznek-e tények, és van-e objektív valóság. A Political Capital 2023-ban végzett vizsgálata szerint az emberek 59 százaléka többé-kevésbé egyetért azzal, hogy objektív valóság nincs, csak vélemények vannak, és mindössze a felnőtt lakosság 18 százaléka biztos abban, hogy létezik objektív valóság. És ebben nem különböznek egymástól az egyébként szélsőségesen polarizált kormánypárti és ellenzéki szavazók. Mindkét csoport többsége kételkedik a valóság létezésében.

Márpedig a valóság létének megkérdőjelezése fogékonyabbá teszi a közönséget az álhírekre, konteókra, politikai hazugságokra. Akik úgy gondolják, hogy a valóság léte pusztán értelmezési kérdés, kevésbé próbálják ellenőrizni a rájuk zúduló információk tartalmát. És mivel a közéleti, politikai tájékozódásban is egyre nagyobb szerepet játszanak a közösségi média különböző szinterei, a hagyományos médiumoknak egyre fontosabb szerepük lenne a tények közvetítésében.

Nálunk a kormánypártok által finanszírozott nyilvánosság különböző szegmenseiben a tényeknek semmiféle szerep nem jut. A szó hagyományos értelmében ezek nem is tekinthetők közéleti, politikai médiumoknak, mivel szerkesztésüket kizárólag a politikai propaganda szempontjainak rendelik alá. Ahogyan az ezekben a szerkesztőségekben dolgozó munkatársak sem felelnek meg az újságírókkal szemben támasztott legalapvetőbb szakmai feltételeknek sem. Ők valójában nem újságírók, hanem propagandisták, a pártközpont utasításainak próbálnak megfelelni.

Napjainkban a független média talán legfontosabb feladata, hogy a tények megismertetésével segítséget nyújtson közönségének a tájékozódásban, a környező világban való eligazodásban, a hírek ellenőrzésében. Ehhez arra van szükség, hogy minél szakszerűbben, közérthetőbben és sokoldalúbban mutassa be a valóságot leképező tényeket. A független nyomtatott és online média igyekszik is eleget tenni ennek a feladatának. Nem véletlen, hogy a nem kormánypárti szavazók sokkal kevésbé fogékonyak a dezinformációkra és összeesküvés-elméletekre, mint a kormánypártok támogatói.

Ugyanakkor a kritikus gondolkodású ellenzéki szavazók jól érzékelhető elbizonytalanodása a tények és az objektív valóság létezésében rendkívül aggasztó jelenség, amely különös jelentőséget ad annak, hogy a közönség által függetlennek tartott egyetlen közéleti televíziós csatorna valójában a hatalom szája íze szerint adagolja a tényeket és a véleményeket.

ATV, a Mai téma című elemző műsor eltüntetése.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA